

AZƏRBAYCAN DİLİ

TOFIQ HACIYEV, NİZAMİ CƏFƏROV,
NİZAMİ XUDİYEV

AZƏRBAYCAN DİLİ

Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün
DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
09.07.2004-cü il tarixli 650 №-li əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

«ASPOLİQRAF»
BAKİ—2009

Elmi redaktoru:

Tofiq Müzəffəroğlu, *filologiya elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər:

Elbrus Əzizov, *filologiya elmləri doktoru, professor*

Eldar Piriyeu, *filologiya elmləri doktoru, professor*

Saməddin İbrahimov, *Bakı türk liseyinin ali kateqoriyalı müəllimi*

Dərslik metodik cəhətdən

pədaqoji elmlər namizədi **Ənvər Abbasov**

tərəfindən işlənmişdir.

Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N.

H 33 Azərbaycan dili (ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik). Bakı, «Aspoliqraf», 2009, 144 səh.

H 4306020200 2009
053

© Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi, 2009

© «Aspoliqraf», 2009

V-IX SİNİFLƏRDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARİ

1 Aşağıdakı suallara cavab verin.

1. Fonetika nədir?
2. Səslə hərfin fərqlərini necə izah edə bilərsiniz?
3. Vurğu haqqında nə bilərsiniz? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.
4. Sözü ləksik mənasını fərqləndirmək üçün hansı yollar vardır?
5. Əsl Azərbaycan sözlərini alınma sözlərdən necə fərqləndirmək olar?
6. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının hansı yolları vardır?

▲ Qrammatik quruluşun ünsiyyətdə rolunu başa düşmək üçün bir cümlədən alınmış bu sözlərə diqqət yetirin: *bir millət mal-dövlət və hətta vətən əl əl ol it amma dil əl fövt ol və o bir nişan qol*. Təbii ki, bu sözlərdən hər birinin lüğəvi mənası var və onların ayrılıqda nə mənə bildirdiyi məlumdur. Hətta köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərin də (və, hətta) hansı qrammatik mənaya malik olduğu anlaşılır. Ancaq həmin sözlər beləcə lüğət vahidi kimi heç bir fikir ifadə etmir. Bu sözlərin fikir ifadə etməsi üçün onlar qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlanmalı, söz birləşmələrinə və cümləyə çevrilməlidir.

Həmin sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradanda — qrammatik şəkilçiləri yerinə qoyanda böyük maarifçimiz **Firidun bəy Köçərlinin** məqaləsindən bu cümlə alınır: «**Bir millətin mal-dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan, fövt olar və ondan bir nişan qalmaz**».

2 Aşağıdakı mətni oxuyun. Birinci abzası köçürün, sözlərdə saitlərin altından bir, samitlərin altından iki xətt çəkin.

Uzun sükutdan sonra tüstünün arasından diqqətlə Səmədə baxanda Sultan elə bil kimdənsə, nədənsə ehtiyatlana-ehtiyatlana, lap astadan qərribə suallar verdi:

—Vərəsədən özgə nə danışib Ələsgər sənə? Bağ barədə bir şey deyib? Bağdayın Allahı Bağ barədə?

Səməd duruxdu:

—Allahı?

—Hə... Bağdayın öz dövründə qaya yazılarında «Bağ» yazılıb. Bağdayın süqutundan sonrakı Assuriya yazılarında «Bağ» yazılıb. «Bibliya»da «Boq» olub. Bunu mən, ümumiyyətlə, heç kəsə demirdim. Rəhmətlik Mədədə də, Xızır Abiynan Ələsgər müəllimə də qadağan eləmişdim ki, bir ins-cins bilməsin. Qurbana hətta xüsusi tapşırıışdım ki, heç kəsin dilindən çıxmasın...

Səməd nə isə çox qeyri-adi bir şey baş verəcəyini hiss eləyib toxtamağa çalışdı.

Sultan köksünü ötürdü:

— Atan öldürüləndə sənə on səkkiz yaşı da tamam deyildi. Dün-yagörüşü formalaşmamış, əqidəsi möhkəmlənməmiş ana uşağı... Bu heç... Mirqəzəbin qanı qana qatdığı, Persin dörd dövrəmi agentnən doldurduğu bir vaxtda mən sənə necə deyə bilərdim ki, Bağ Allahın adıdır, insanı insana, bəşəriyyəti kainata bağlayan deməkdir. Bağday Allahın adınan bağlıdır, Allahın ilk dəfə ayağa qalxdığı yer deməkdir. Aça bilərdim mən bunu?

Səmədin hissəsinə heyret qarışıdır.

—Allah... Boq... Bağ... İnsanı insana, bəşəriyyəti kainata bağlayan Bağ,—deyə-deyə əmgəyində, boynunda, kürəyində soyuq cimildəşmə hiss etdi. —Dəhşətə gəldim, əmi... Bağdayın Maday, Mada, Midi, Midiya olduğunu eşidəndə sarsıldım, indi dəhşətə gəldim. Necə yəni, Bağın ilk dəfə ayağa qalxdığı yer? Əgər Bağ Boqdusa, Allahdusa, Allah hara, yer hara?

Sultan yenə köksünü ötürdü.

—Yanıram, ölürəm belə sual eşidəndə. Bağ insandı, ay oğul, insandı. Yerdə gəzir, torpaq üstə. Fəzada, boşluqda yox, torpaq üstə gəzir. Dön o pəncərədən göyə bax. Gör nə qədər planet var. Yupiterdədi Bağ...

Yupiterdə?.. Bəs indicə dedin Bağdayda ayağa qalxıb. Bağday hara, Yupiter hara?

(İsa Muğannadan)

3

Mətni oxuyun. Birinci abzasdakı sözləri əvvəlcə nitq hissələri üzrə qruplaşdırın, sonra onları quruluşuna görə təsnif edin.

Artıq gün əyilmişdi. Ağacın kölgələri uzanıb çarpazlaşmış və küçəyə sərilmişdi. Tənəkeçi dükanlarının qabağındakı dəmir sobalar, qab-qacaqlar günün altında parıldayırdı. Ustalar çəkiclə tənəkələri döyəcədikcə danqıltı şəhəri başına götürür, dəmirçixanalardakı zindan səslərini belə batırırdı.

Allahyar çilingər və qalayçıların yanından ötdü. Tanış nalbəndlə salamlaşdı, yoluna davam etdi. Tələsmək lazım idi. Bir azdan gün batacaq, axşam qaranlığı çöllərin üstünə çökəcəkdə.

O, atı məhmizlədi. Şəhərin kənarındakı dəmir körpüyə yaxınlaşdı. Selləmə yağışlardan sonra yatağına sığmayan boz-bulanıq sulara, körpünün dirəklərini döyəcəyən hirsli çaya belə baxmadı. Atını dördnala çaparaq, şəhərdən uzaqlaşdı. O, qaranlıq qarışana qədər yolun qorxulu yerlərini keçmək və işıq gözüne özünü evlərinə çatdırmaq istəyirdi. At da sahibinin fikrini başa düşmüş kimi tələsir, az qala qanadlanıb uçurdu. Allahyar yenincə nallatdığı, ayağından qığılıcı qopan atını gah xır yolla sürür, gah da sünbüllənmiş taxıl zəmilərinin arasındakı torpaq yola salırdı. O sakitləşə bilmirdi. Şəhərdə ləngidiyinə və bir həftədən bəri karvansarada qumara başı qarışdığına görə özünü danlayırdı. «Zəhrimara yaman şirnikmişdim. Gərək elə cümə ertəsi, əlim tutan günün şəhəri qayıdaydım. Evə tez dönsəydim, bəlkə də, bu iş baş verməzdi».

(İsmayıl Şıxlıdan)

4

Oxuyun. Mətnin 2–3 cümləsində olan sözlərin vurğularını müəyyənləşdirin.

Hökmdarın üstünə iki yorğan salmışdılar, amma hökmdarın qızdırmalı titrəməsi kəsilmirdi. Xacə Ənvər enli taxtın ayaq tərəfində, it kimi büzüşüb, kilim üstündə yatırdı. Xacə Ənvər yuxuda çolpa yeyirdi. Əgər hökmdar bundan xəbər tutsaydı, yeni vəfalı nökrinin yuxuda çolpa yeməsindən agah olsaydı, yəqin, onun başını bədənindən ayırdı. Çünki iki gün idi ki, hökmdar bir qismət çörəyə həsrət qalmışdı: boğazından tikə keçmirdi. Bu azar hardan tapdı onu, görəsən, ilahi?.. Qalanı almayınca, hirsini söndürməyincə məmləkətdən uzaqda, çöl-biyabanın ortasında qara qızdırmadan it kimi gəbərib ölsə, bu, xudavəndi-ələmə ağır getməzdimi? O, böyük bir məmləkətin böyük hökmdarı, axı kimə nə pislik eləyib? Tanrı heç belə ədalətsiz əmələ yol verərmi?.. Hökmdar tez-tez qızdırmadan və zəiflikdən təntiyib ağır, laxtalanmış nəfəsini ciyərində, boğazında güclə hərlədə-hərlədə gözlərini açıb, düz ortasına səliqə ilə yonulub hamarlanmış dirək dirənmiş çadırın üçkünc başına baxırdı. O, arıq əlini hərdən yorğanın altından çıxarıb alnına qoyurdu, alnındakı soyuqluq ovcuna, barmaqlarının ucuna, ordan da bütün bədəninə yayılırdı, damarlarında pıqqapıqla qaynayan qan bir qədər sakitləşirdi. Belə dəqiqələrdə hökmdar öz-özünə hardasa lap içərisində bir ləzzətli «oxqay» deyirdi.

(Yusif Səmədoğludan)

- Mətnə ad verin. Mətnə olan nitq hissələrini qruplaşdırıb dəftərinizə yazın.

5 Suallara cavab verin.

1. Morfologiya nədən bəhs edir?
2. Əsas nitq hissələri hansılardır?
3. Köməkçi nitq hissələri hansılardır?
4. Əsas nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?

6 Oxuyun. Əvəzlilikləri tapın və mənacə növünə görə qruplaşdırın.

Nehrəm kəndi ilə yaxından tanış olduqda, onun geniş tarlaların-
dakı insanlarla söhbət etdikdə ixtiyarsız bir məsələni xatırlayırıq. Da-
ha doğrusu, arx üstündə, söyüdü kölgəsində söhbət etdiyimiz kol-
xozçular arasında qoca, ağsaqqal bir kişi bunu bizə xatırladır. O, hər
kəsdən əvvəl «A» deməyə tələsən bəzi ədəbiyyatşünasların, ölməz Mir-
zə Cəlilin bir əsərinə verdikləri əsassız və sübutsuz izahdan nehrəm-
lilərin narazı olduğunu bildirir. Bu uydurulmuş «elmi» mülahi-
zəyə görə, guya Mirzə Cəlil «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərini
nehrəmlilər haqqında yazmışdır. Nüfuzlu mətbuat səhifəsində bu
«mülahizə»ni oxuyan nehrəmlilər haqlı olaraq belə bir münasibətdən
narazı qalmışlar. Onlar Mirzə Cəildən «incidiklərini» bildirirlər. Bir
halda ki, bədii ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə az-çox bələd olan adamlar
yaxşı bilirlər ki, Mirzə Cəlilin «Danabaş kəndinin əhvalatları» konkret
məqalə, очерк deyil, bir bədii əsərdir. Buradakı əhvalatlar bədii əsərə
xas olan bir qaydada və Mirzə Cəlilə xas olan məhərrətlə ümu-
miləşdirilmiş obraz şəklinə salınmışdır. Mirzə Cəlilin təsvir etdiyi
adamlar heç də Nehrəm kəndində yaşayan adamlar deyildir. Doğru-
dur, o zamanlar Nehrəmdə də hekayədə təsvir olunan adamlar kimi
şəxsiyyətlər ola bilərdi. Yəqin ki, vardı. Lakin ayrı-ayrı adların belə
təsədüfən bu və ya başqa kənddə yaşamış adamların adına uyğun
gəlməsi heç də əhvalatın bu kəndə, məhz Nehrəm kəndinə aid olduğunu
isbat etmir. Biz bunu Nehrəmin çalışqan, namuslu, fədakar zəh-
mətkeşlərinə izah etdik.

(Anardan)

- Mətnin ilk cümləsindəki düzəltmə sözləri seçib izah edin.

▲ V.Q.Belinski A.S.Puşkin haqqında deyib: «O, rus ədəbiyya-
tının felidir». Bu sözün (fel) mənasını bilirsinizmi? Birinci, o
deməkdir ki, fel hərəkət, dinamika bildirir — Puşkin rus ədə-
biyyatının hərəkətverici qüvvəsidir. İkinci, o deməkdir ki,
Puşkin milli şairdir. Bütün misraları, bütün fikirləri ilə xal-

qına bağlıdır və xalqına doğmadır. Bu ikinci fikir onunla izah olunur ki, məsdəri, fel düzəldən şəkilçisi olan dillərdə bütün kök fellər dilin özünə məxsusdur, belə dillər başqa dildən bir dənə də olsun fel almır – isim, sifət, say, hətta köməkçi nitq hissəsi alır, ancaq fel almır.

Dilimiz belə dillərdəndir – heç bir dildən fel almamışıq. Lüğət tərkibimizin ən milli hissəsi fellərimizdir.

7 Mətnəki isim və felləri seçib yazın.

...Bu dünyada, sakit həyat axtarma, qardaşım. Güzəl həyat qura bilərsən, rahat həyat düzəldə bilərsən, dərindən-qəmin olmaz, hamını dost kimi görərsən, hamı da sənə dost kimi baxar... Amma bu dünyada sakit həyat yoxdur.

Heç olmasa gecə ki, özün-özünə qalacaqsan. Yorganını başına çəkib gün ərzində gördüklərinin haqq-hesabını çəkməyə başlayacaqsan. Hirs səni götürecək, ürəyin az qala partlamaq istəyəcək və nəhayət ki, dilə gələcək: «bəsdır!» deyəcək.

(Kamal Abdulladan)

- Fellərin hansı qrammatik mənə növünə aid olduğunu izah edin.

8 Mətni oxuyun. Köməkçi nitq hissələrini tapıb, qruplaşdırın.

22 Mart—gündüzlə gecənin tarazlaşdığı gün, ötüb keçən qışla son vida günü—baharın doğum günü. Min illərin dibindən qaynayıb gələn bir ənənəylə xalqımız bu günü bayram edir. Şərəfli və məşəqqətli tariximizin, keşməkeşli keçmişimizin ən ağır, dözülməz, iztirablı çağlarında belə bu gün xalq ruhunda, xalq yaddaşında, xalq məişətində ilıq bir fərəhlə, kövrək bir ümidlə, ürəkək bir gümanla bağlı yaşayıb. Kəsiblərin ən kəsibi da ayından-oyundan bir şey düzəldib süfrə açıb. Kəsiblərin ən tərsi, inadçılı da bəhanə tapıb barışıb, bu çağacan üzünə bağlı qapıları açıq görüb, «xoş gəldin», «xoş gördük», «xoş günün olsun» eşidib. Gəlinlərin ən pintisi belə bayır-bacanı səliqə-sahmana salıb, silib-süpürüb, kişilərin ən tənbeli belə «qeyrətə gəlib» divarını, barısını əhəngləyib ağardıb. Bu gün qonşu-qonşuya olanından pay göndərüb, tanıyan tanıyanı, tanımayan tanımayanı təbəssümlə salamlayıb, itkisi, dərdi olan bir günlüyə də olsa, ağrısını-acısını ovudub. Bu gün hamı bir-birinə «bayramın mübarək»—deyib, «neçə belə bayramlara çıxasan»—deyib.

(Anardan)

- Mətnə ad verin.

1. Sintaksis nədən bəhs edir?
2. Dil vahidi kimi söz birləşməsi cümlədən nə ilə fərqlənir?
3. Cümlənin qrammatik əsasını nə təşkil edir?
4. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər hansılardır? Onlar haqqında məlumat verin.
5. Mürəkkəb cümlənin hansı növləri vardır? Tabesiz mürəkkəb cümlə haqqında danışın.
6. Tabeli mürəkkəb cümlə hansı xüsusiyyətlərə malikdir? Onun növləri barədə danışın.

...Şairi zindandan çıxarıb edam yerinə aparanda al günəş dağların başında qan tuluğu kimi sallanıb durmuşdu. Şair boğazını, çənəsini, gözlərinə kimi sifətinin bütün əzalarını deşim-deşim deşən ağrıdan inildədi, əlləri arxasında toqqa gönü ilə bərk-bərk bağlı olduğuna görə, hər ilin sarımtıl xəzanı gələndə, qürub çağı günəşi belə al qırmızı görəndə həmişə elədiyini indi eləyə bilmədi: şair salavat çevirmək istədi, mümkün olmadı. Xudaya, bu nə ağrıdır?.. Bir də günəşə baxdı, qırmızı işığın şöləsi ağrı içində qovrulan şairin sifətində elə bil çıraq kimi yandı, amma bu yangıdan üz-gözü bir qədər sərinlədi... Vəzir, vəkil və bir neçə sərkərdə hökmdardan xəlvət və edamdan qabaq gizli məşvərət keçirib qərara gəlmişdilər ki, şairin, başı bədənindən ayrılana qədər, dilini kəssinlər. Kəssinlər ki, edam mərasimi zamanı bu xaraba məmləkətin şairi vəziri, vəkili acıladığı kimi, hökmdarı acılamasın, hökmdara ağır söz deməsin. Vəzir ömründə təsəvvür edə bilməzdi ki, ölümqabağı şairlərin dili belə acı olarmış. Bu gün hökmdarın böyük bayramlarından biri idi və belə bir bayramın qanqaralığı ilə bitməsi vəzirə, vəkilə çox baha otura bilərdi. Vəzir də, vəkil də həmişə görmüşdülər ki, qırmızı libaslı cəlladın iti baltası havaya qalxmamışdan qabaq, edama məhkum olanların hamısı hökmdarın qarşısında diz çöküb ondan imdad diləmişdilər. Vəzir də, vəkil də bilirdi ki, şair heç kəsdən imdad istəməyəcək, ağzını dağıdıb, acı sözlərlə böyük bayramı böyük matəmə çevirəcək. Buna görə də pıçıldaşb-qıqqıldaşb şairin dilini kəsdirmişdilər.

(Yusif Səmədoğludan)

Azərbaycan oğuzlarının tarixi reputasiyasını həqiqətdə olduğu kimi bərpa etməkçün onlar haqqında yazılmış şübhəli, qərəzli və təəssübkeş mənbələrə deyil, ilk növbədə, bu xalqın özünün yaratdığı ölməz «Dədə Qorqud kitabı»na müraciət etmək lazımdır. Dədə Qorqud kimi müdrik bilicisi, Qazan, Beyrək, Basat, Qanturalı kimi mərd, qeyrətli igidləri, Qaraca Çoban kimi xalq qəhrəmanları, Burla xatun, Banıçiçək kimi nəcib, namuslu qadınları, dəli Domrul kimi ölümün özünə belə üsyan etmiş qorxmazı olan xalqı vəhşi, işğalçı, basqınçı adlandırmaq olarmı? Dədə Qorquddakı ailə, sevgi, dostluq münasibətləri vəhşiliyinmi nümunəsidir? Öz evini belə taladıb elə paylayan Qazan, on altı il əsirlikdə qalan və sonralar öz qohumları tərəfindən namərdcəsinə öldürülən Beyrək, əfsanəvi Təpəgözü məhv edib yurdunu xilas edən Basat, hünəri, şücaəti ilə yad eldən qız alıb evlənən Qanturalı hansı əsasla işğalçı, basqınçı adlandırılmalıdırlar? Ən qədim dinc peşə sahibi Qaraca Çoban kimi qarət edir? Və hansı əsasla görə öz dədə-baba torpaqlarında həyat sürən, ac görsə doyuran, yalnızıq görsə donatan¹, ov ovlayan, quş quşlayan, öz yurdlarını sərhədlərdə, uc yerlərdə gözetçi qoyub qoruyan, lazım gələrsə, silahla müdafiə etməyi bacaran Dədə Qorqud bahadırları gəlmə sayılmalıdır?

(Anardan)

- Mətnəki fikirlərə münasibətinizi bildirin. Mətnə ad verin.

Elə ki biz qapını açıb həyəət girdik, elə ki mən uca divarı, çirkli torpağı, bədbəxt nar kolunu gördüm—onda mənə elə gəldi ki, bibimin burada işləməyi və mənim burada məktəbə getməyim hansı əfsanəvi narınsa üstündəki qırmızı güllər kimi boş bir şeydir və biz elə bu gün mütləq kəndə qayıdacağıq.

Mərcan xala öz evinin bizim kənddəki təndirəsər yerlərinin qapısına bənzəyən alçaq, qırmızımtıl qapısını açdı, eyvanda neft plitəsinin üstündə bizə çay qoydu. Mən qapıda dayandım, çünki o evə girmək istəmirdim. Mən bu saat kəndə qayıtmaq istəyirdim, çünki Mərcan xalanın otağı alçaq idi, çünki həyəət qaranlıq idi, torpaq qara idi, çirkli idi, çünki bibim məni aldatmışdı: narın üstündə qırmızı güllər yox idi.

¹geydiren

Sonra biz Mərcan xalanın otağında boz, təmiz brezentin üstündə oturub çay içəndə mən ümid eləyirdim ki, kəndə qayıdacağım. Mərcan xala ilə bibim zavoddan danışırldılar, mən hələ də ümid eləyirdim ki, biz burada qalmayacağıq. Daha mənim üçün kənddə heç nə dəhşətli deyildi: nə Yaqubun bizə gəlməyi, nə camaatın dedi-qodusu... Nə olsun ki, Nabat xala salamımızı almırdı, nə olsun ki, Sədəf bacı bizi danışdırmırdı. Axı bizim dağın döşündə evimiz vardı: qabağında bağ, qapısında gül-çiçək; orada tut təzəcə ağarırdı, gilənar təzəcə qızarırdı; nə olsun ki, pəncərəmizin şüşəsini Yaqub salmışdı, nə olsun ki, həyətimizin torpağını Yaqub əkmışdi, o evi ki bizim əlimizdən alan yox idi.

(Əkrəm Əylisli)

- Həmcins üzvləri müəyyənləşdirin, onları izah edin.

13 Mətdəki tabeli mürəkkəb cümlələri tapın, budaq cümlələrin növlərini deyın.

... İlk dəfə idi ki, gecələr istədiyim yuxunu görə bilirdim. Xəstəxanada yatdığım müddətdə buranın bir xeyri o oldu ki, öyrəşdirdim artıq özümü buna, yeni ürəyim istəyən yuxunu görməyə. Demək olar ki, sifariş kimi idi, hansı yuxunu, hansı məzmununda istəyirdim, özüm-özümə sifariş edirdim (əlbəttə ki, xüsusi üsulu var idi bunun). Ən çox sevdiyim yuxu isə üzməklə bağlı idi. Elə-belədə üzməyi, demək olar ki, bacarmıram. Bax, bizim aramızda əsl üzgüçü İlkindir. Saatlarla üzə bilir — qərībədir. Mən isə «demək olar»sız da üzməyi bacarmıram, həqiqəti demək lazımdır. Amma yuxuda... Sürətlə, əl-qolunu geniş ata-ata, az qala bütün dənizi qucaqlaya-qucaqlaya hər gecə nə zaman, nə qədər istəsəm, üzdükcə üzürəm. Ləzzət eləyir.

(Kamal Abdulladan)

DİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

§ 1. DİL NƏDİR?

▲ «Dil nədir, necə yaranıb, dilsiz cəmiyyət yaşaya bilərmə?» sualları ta qədimdən insanları düşündürmüşdür. Çox qədimlərdən insanlar bu qənaətə gəliblər ki, dilsiz cəmiyyət ola bilməyi kimi, cəmiyyət olmadan da dil yarana bilməzdi.

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar bir-birini dil vasitəsilə başa düşür, məhz dillə əlaqə saxlayırlar. İnsanlar bir-biri ilə əlaqə saxlamaq üçün müəyyən kollektiv şəklində, toplu halda yaşamaladırlar. Artıq bu, cəmiyyət deməkdir. Bir halda ki, dil insan cəmiyyətində meydana gəlir, ona görə də ictimai hədisə sayılır.

Dilin yaranması üçün insan orqanizminin fizioloji cəhətdən müəyyən şəkildə, bugünkü vəziyyətdə formalaşması da vacib şərtlərdəndir.

İnsan orqanizminin məhz gördüyümüz şaquli şəklə düşməsi ilə danışq üzvləri, səs aparatı formalaşır, səslərin tələffüzü üçün tənəffüsü ağciyər müntəzəm təmin edir. Həmçinin başın (sifət quruluşu, çənə və s.) və onun içində yerləşən, dil üçün çox vacib sayılan, şüurun—təfəkkürün akkumulyatoru rolunu oynayan beyinin bu biçimdə müəyyənləşməsi də bədənin şaquli quruluşu ilə bağlıdır. Beləliklə, insan bədəninin şaquli vəziyyətə keçməsi, insanın əməklə məşğul olmasının buna təsiri, eyni zamanda dilin və şüurun yaranması bütöv halda vahid bir ictimai prosesdir.

- 14 Gördüyünüz filmlər (məsələn—«Tarzan»), oxuduğunuz kitab və məqalələr, eşitdiyiniz söhbətlər əsasında cəmiyyətdən, insan mühitindən kənarda dilin mümkün olmaması barədə danışın.

Məlumdur ki, heyvanlar bir-birini xəbərdar etmək üçün səs siqnalından istifadə edirlər. Bunun əsasında demək olarmı ki, heyvanlarda da səs dili var?

- 15 Mətni oxuyub nəticə çıxarmağa çalışın.

Nədənsə yadıma bir əhvalat düşdü: deyirlər, bizim kənddə bir kişi yaşayırmış. Onun bir iti varmış. O kişi o iti ilə belə bir zarafat qurur-

muş: barmaqları ilə çağıra-çağıra, mehriban-mehriban itə «poşol», yeni «rədd ol!» deyərmiş. Yazıq it də quyuğunu bulaya-bulaya, yiyəsinin yanına gələrmiş. Ancaq ayaqlarını yerə çırpıb, itinə «idi su-da», yeni «bura gəl» dedikdə, bədbəxt, dilbilməz it yiyəsindən qaçarmış.

(İsmayıl Hacıyevdən)

- Oxuduğunuz hekayə parçasındaki hadisənin əsasında heyvanlardakı səs signal-larının və səsə reaksiyaların instinkt olması, səsli dilin 2-ci signal sistemi ilə bağ-lı olub yalnız insana məxsusluğu haqqında bitkin, bütöv bir söhbət qurun.

16 Füzulinin aşağıdakı beytini şərh edin və dilin təfəkkürlə bağlı-lığını əsaslandırın.

Eyləsen tutiyə təlim ədayi-kəlimat,
Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz.

- Dilin irqi və irsi cəhətlərlə bağlı olmadığını aşağıdakı suallar əsasında izah edin. Atası və anası azərbaycanlı olan bir körpə, məsələn, Moskvada uşaq evinə düşüb, rus dili mühitində dil açsa, öz valideynlərinin dilində danışacaqmı? Ya-xud: bir zənci balası Azərbaycanda, valideynlərindən ayrı yaşasa, hansı dildə da-nışmağa başlayacaq?

17 Aşağıdakı mətni dilin irqi və irsi cəhətlərlə bağlı olmaması baxı-mundan izah etməyə çalışın.

Sultan Şeyx Səfiəddin... bir məsəl buyurdi, İsgəndər Zülqərneyn hekayətin istişar etdi¹. Buyurdi ki, İsgəndər səyahət edərkən bir gün məşriq² tərəfində bir dəniz kənarına gəldi və İsgəndərlə mübaliğə³ ləşkər⁴ var idi və dörd yüz həkim var idi yanında. Dilədi kim, bu dəniz tərəfindən xəbər bilə və ol⁵ dənizin miqdarın bilə. Bir gəmi rast tədbiri-tərtib etdilər⁶ və ol gəminin içinə adam qoydular. Dəxi dəniz yüzünə göndərdilər ta ki, ol dənizdən xəbər bulalar⁷ və ol dənizin miq-darın bilələr. Bir neçə müddət getdikdən sonra bir gəmi gördülər və bir-birisin dillərin anlamadılar. Ol gəmiyi aldılar İsgəndər qatına⁸ gətirdülər. İsgəndər çun ol qövmi⁹ gördü və xəbər sordı, heç vəchlə nə anlar¹⁰ bunların və nə bunlar anların dillərin anlamadılar və ol dörd yüz həkim ki, İsgəndər müsahibləri idi, cəmi lüğəti¹¹ bilürlərdi, amma anların lüğətin fəhm eləmədilər. Axır ittifaq etdilər ki, anlardan birisinə bir övrət verələr, ol övrətdən oğlan¹² doğa, dəxi atasının və anasının dillərin ögrənə, dəxi bunlara ol gəmi xəlqinin əhvalın deyə, yeni bunlar anların ortasında mütəvəssit¹³ və tərcüman ola. Pəs anların

¹ açıqladı, danışdı; ²şərq; ³çoxlu; ⁴qoşun; ⁵o; ⁶düzəldtilər; ⁷xəbər tutalar; ⁸yanına; ⁹insanları; ¹⁰onlar; ¹¹dil; ¹²övlad; ¹³vasitəçi

birisinə bir övrət verdilər və ondan bir oğlan doğdu və ol oğlan atasının və anasının dillərin ögrəndi və bunlara xəbər verdi. Anların əhvalın deməkdə mütəvəssit olub təqrir etdi kim, ol dənizdən ötə¹, bir məmləkət var imiş, qayətdə² böyük və gen. Və ol məmləkətin bir padşahı var imiş ki, cəmi dünyada nə qədər məmləkət var isə zəbt eləmək istəmiş və bu gəmiyi göndərmiş ki, varın³ dəxi⁴ iqlim varmıdır, dünyada mən anı dutmamışam. Və əgər dəxi məmləkət var isə, gəlin mənə xəbər verin, ta kim, varam anı dəxi zəbt edəm və bunu təqrir etdi. Və anlar dəxi keyfiyyət(i) bildilər ki, səbəbi nəymiş və hal budur ki, İsgəndər Zülqərneyn anda varduğundan qərəz buydı ki, cəmi afaqi⁵ xod⁶ dutam. Bu dəniz tərəfində dəxi məmləkət var isə dutaram,—deyü⁷ varmış idi. Çün İsgəndər bu xəbəri eşitdi, ənani-əzimet⁸i gerü çəkdi və ləşkərinə buyurdu o yerdən müraciət etdilər, yəni gerü döndilər və İsgəndər izafə⁹ gəldi ta ki, kəndü¹⁰ məmləkətinə qənaət edə¹¹ bəs.

18

Aşağıdakı mətnləri müqayisə edin, oradakı fikirləri qruplaşdırın, dilin ictimai-siyasi rolu, insanın xarakteri ilə dili arasındakı əlaqə haqqında danışın.

1. XIV əsrin istedadlı şairi Əssar Təbrizi yazır: «Əqli məhv edən, qan içən zamanədə cəhalət əziz tutulur, hünər xar edilir. Fazil adamlar həbsə salınmış, onlar öz ürək qanları ilə qidalanırlar. Biri öz dilindən oda düşüb yandıqca bu, başqalarına zövq verir. Bunu görüb dilimi bağladım. Gördüm ki, danışmaqla iş düzəlmir, özümü lallığa vurdum...»

(Kamran Dadaşoğludan)

2. Dil ağızda nədir: hünər sahibi xəzinəsinin qapısına açardır. Nə qədər ki bu qapı bağlıdır, heç kəs bilmir ki, bu xəzinə sahibi cəvahir satır, yoxsa zir-zibil...

(Sədi Şirazidən)

3. Deyirlər ki, böyük yunan filosofu Sokrat bir kəsin üzünə baxmaq-la onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirərmiş. Bir dəfə onun yanına bir şəxs gətirirlər və xahiş edirlər ki, onun kimliyini desin. Sokrat bu şəxsin üzünə xeyli baxıb dillənir: «Bir səsini çıxar, deyim ki, sən kimsən».

4. Həzrət Əli deyib: «İnsan öz dilinin altında gizlənidir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir».

5. Məşhur natiq Taleyran deyir: «Dil fikri açmaq üçün yox, fikri gizlətmək üçündür».

¹o yana; ²olduqca; ³gedin; ⁴daha; ⁵dünyanı; ⁶özüm; ⁷deyərək; ⁸çox yorğun dəstə-sini; ⁹artıq, daha; ¹⁰öz; ¹¹qane ola, kifayətlənə

§ 2. DİLİN FUNKSİYALARI

▲ Dili bioloji hadisə sayanlar var. Bu fikrin tərəfdarları onu nəzərə alırlar ki, insanın orqanizmində başqa üzvlər kimi, danışq üzvləri də mövcuddur. Həmin üzvlərin vasitəsilə hava axını danışq səslərini yaradır. Ancaq nəzərə alınmır ki, insanın tənəffüs üçün alıb-verdiyi hava axını yalnız beyindən gələn siqnalla idarə olunaraq, danışq səsine çevrilir. Dil orqanizmdə ikinci siqnal sisteminin nəticəsidir ki, bu da canlılardan ancaq insana aiddir. Halbuki başqa bioloji təzahürlər, məsələn, yemək, içmək, tənəffüs etmək, yerimək, yatıb-durmaq və s. vərdişlər insan və heyvanlarda eyni siqnalla baş verir. Yaxud irqi əlamətlər (üzün, saçın rəngi və forması, gözün, sifətin quruluşu və başqa zahiri antropoloji cizgilər) kimi dil irsi xarakter daşımır. Bioloji varlıq kimi uşaq öz valideynlərinə bənzəyir, ancaq valideynlərinin dilində danışmaya bilər: doğulan uşağı ata-anasından ayıraraq başqa milli-irqi şəraitdə böyütsən, öz əhatəsindəki dildə danışacaqdır. Deməli, dil bioloji yox, ictimai hadisədir, birbaşa cəmiyyətdə formalaşır və məhz cəmiyyətə xidmət edir.

Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. İnsanlara qulluq göstərən başqa ictimai hadisələr də var. Məsələn, musiqi, rəsm əsərləri və başqa sənət növləri insanların düşüncəsinə, davranışına təsir göstərir. Hətta elə vasitələr var ki, onlar konkret şərti məzmun daşıyır və onların köməyi ilə insanlar bir-birlərini başa düşürlər. Küçə hərəkəti qaydalarını göstərən işarələr, gəmilərdə bayraqlarla verilən siqnallar, müxtəlif jestlər, əl-qol hərəkətləri və s. bu qəbildən olan ünsiyyət vasitələridir. Göstərdiyimiz bu vasitələr, olsa-olsa, dilə köməkçi kimi istifadə edilə bilər. Bunlar səs-söz dilinin müqabilində çox zəif və imkanca məhduddur və heç biri insanların bir-birini başa düşməsində, bir-biri ilə əlaqə yaratmasında dilli əvəz edə bilməz, dilin ünsiyyət imkanları səviyyəsinə qalxa bilməz. Yalnız dil vasitəsilə insanlar bir-birlərini asanlıqla başa düşür, çətinlik çəkmədən fikirlərini, arzularını bir-birlərinə çatdırırlar.

Beləliklə, dilin birinci funksiyası (vəzifəsi) *insanlar arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmaqdır*. Dilin ikinci vəzifəsi insanı əhatə edən *şəy və hadisələrin adlarını bildirməkdir*. Bu baxımdan sözlər obyektiv-tarixi səciyyə daşıyır və subyektiv faktorlardan asılı deyil. Dilin üçüncü

vəzifəsi isə *fikir ifadə etməkdir*, yəni o, insanın təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnsanlar dilin vasitəsilə öz düşüncələrini, fikirlərini, arzu-istəklərini bildirirlər.

19 Aşağıdakı suallara cavab verin.

1. Dil nə üçün ictimai hadisədir?
2. Dil insanlara xidmət edən digər ictimai hadisələrdən hansı xüsusiyyətinə görə fərqlənir?
3. Dilin əşya və hadisələri adlandırmaq funksiyasını necə başa düşürsünüz?
4. İnsanlar öz düşüncələrini, fikirlərini, arzu və istəklərini ifadə etmək üçün nədən istifadə edirlər? Maddi formada ifadə edilmiş fikirləri də buraya aid etmək olarmı?

20 Oxuyun, mətnlərdə dilin hansı funksiyasından istifadə olunduğunu müəyyənləşdirin.

- Nə var, nə yox?
- Sağlığın.
- Evdəkilər necədir?
- Sağ olun, yaxşıdırlar.
- İşə gedirsiniz?
- Bəli.
- Onda birlikdə gedək.

* * *

- Amma hayıf ki, mən yaxşı rusca bilmirəm.
- Amma mən yaxşı bilirəm.
- Adama nə deyir?
- Çelovek.
- İtə nə deyir?
- Sobaka.
- Gedirəm nə tövr deyir?
- Baydom.
- Gəlirəm?
- O da baydom.
- Onda sən məndən çox bilirsən.

(Üzeyir bəy Hacıbəylidən)

21 Oxuyun, aşağıdakı sözlərin dilin hansı funksiyasına aid olduğunu izah edin.

Kompyuter, stol, yaşıl, dörd, o, bu, yeddi, oxumaq, yazmaq, roman, biologiya, gözəl, maraqlı, yaz, soyuq, şirin, dağ, göl.

- Yazılışı və deyilişi fərqlənən sözlərə aid nümunələr söyləyin.

Xudayar bəy içəri girən kimi belə döyükdü ki, salamı da yadından çıxardı. O, çox təəccüb elədi ki, həmin gördüyü qoca kişi əyləşib yuxarı başda döşəyin üstə. Söz yox, əlüstü başa düşdü ki, qoca kişi elə qazının özüdür. Qazı çoxdan duymuşdu ki, bu kişi xam düşübdür. Bu səbəbə nəinki Xudayar bəyin salam verməməsindən rəncidə olmadı¹, hələ, bəlkə, özü ayağa durub salam verib, bəyə yuxarı başda yer göstərdi.

Xudayar bəy dübarə² salam verib keçdi yuxarı başa və oturub qəndi qoydu yerə.

Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. Tağlara düzülübdir çox bərnə və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübdir bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kəllə rus qəndi və xırdavat şeylərdən. Beş-on taxça doludur boxça və paltarnan. İki taxça dolu idi kitab ilə. Fərşə salınıb pürbaha³ xalı və xalçalar.

Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri dəmir sandıq. Sandıqların üstə adam boyunca qalanıbdı çox xalça, keçə, kilim və palaz. Bir tərəfdən çadırşəbə бүкүлү qoyulub cərgə ilə dörd-beş dəst yorğan-döşək.

(Cəlil Məmmədquluzadədən)

- Mətnə dilin hansı funksiyasından istifadə olunmuşdur?
- Mətnə ad verin.

23

Oxuyun, şeirdə dilin funksiyalarından necə istifadə olunması barədə fikrinizi söyləyin.

- Nə xəbər var, məşədi?
- Sağlığın!
- Az-çox da yenə?
- Qəzet almış Hacı Əhməd də...
- Pah! Oğlan, nəməne⁴? Sən özün gördün alanda?
- Belə nəql etlədilər!..
- Dəxi kim qaldı, xudaya⁵, bu vilayətdə mənə?
- Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır⁶,
- Dinü-imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır⁷.
- Dəxi⁸ bir başqa xəbər?
- Hacı Cəfərin oğlu Vəli
- Qoyub uşqola oğlun...
- O qurumsaq da?
- Bəli.

¹incimədi; ²təkrar; ³çox baha; ⁴nə; ⁵məlum; ⁶fırılda; ⁷Babı məzhəbindən olan, dinsiz; ⁸daha

–Sənə kim nəql elədi bu sözü?
 –Bilməm kim idi.
 –Öylə isə ona da min kərə lə'nət deməli!..
 Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
 Dinü-imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!

 –Dəxi bir başqa xəbər yoxmu?
 –Tanırsan Qəfəri?
 –Nə Qəfər? Hansı Qəfər?
 –Mirzə Mənafin pədəri!¹
 –Tanıram!
 –Dün o da bir şübhəli kəslə danışib...
 –Kim deyirdi?
 –Yedici Xansənəm arvadın əri.
 Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
 Dinü-imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!

 –Yenə bir başqa xəbər varmı?
 –Bizim qonşu Kərim...
 –A... A... A...?
 –Bəli, hə... hə...!
 –O nə qayıb, de görüm?
 –«Molla Nəsrəddin» alıb, həm özü, həm oğlu oxur.
 –El bütün kafir imiş ölkədə, yoxmuş xəbərim!
 Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
 Dinü-imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!

 – Mənə bir böylə xəbər çatdı: Səməd damdaşını
 Satıb, onversetə göndərmək üçün qardaşını...
 –Bu xəbər doğrudur, ancaq bunu da bilməlisiz:
 Özü də çəkmə geyib, saç da qoyubdur başına...
 Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
 Dinü-imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!

 –Bir belə söz də deyirlər ki, sizin Kalba Aşır
 Yeni məktəbçilər ilə gecə-gündüz yanaşır?!
 –Bəli, düzdür bu dəxil..
 Heyf o dövlətdən ona!..
 Dövlət azdırdı onu, dini-xudadan² uzaşır...
 Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
 Dinü-imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!

 –Doğrudurmu ki, Bədəl də qoyub ağzın yabana,
 Danışır bir para sözlər ki, dəyir rövzəxana³?
 –Bəli, qurbanın olum, lap o çıxıb məzhəbdən!
 –Görməyirsənmi şişib boynu, dönüb bir qabana?!
 Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
 Dinü-imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!

¹ ata

² Allah dini (islam)

³ şiə imamları haqqında mərsiyə oxuyan

—O qurumsaq Cəbi də gözləməyir hörmətimi,
 Burda-orda, belə derlər ki, edir qiybətimi...
 —Bəli, hətta bu işin üstə onun arvadına söymüşəm!
 —Borcun odur, gözləmişən qeyrətimi...
 Mən də hər daim ona yağdıraram lə'nətimi,
 Başlayıb də'vətimi, ərz edib hacətimi¹,
 Vəqfi-nifrin² edəmə həm günümü, səətimi,
 Deyərəm xəlqə: bu bidinin işi qullabıdır,
 Siz də lə'nət oxuyun, çünki bu məlun babıdır!

(*Mirzə Ələkbər Sabir*)

- Şeirdəki frazeoloji birləşmələri seçib yazın.

§ 3. YAZI

▲ İnsanlar səsli dillə ancaq müəyyən məsafədə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Səsin eşidilməz olduğu məsafədə dil öz əlaqə yaratmaq imkanını itirir. Şüur inkişaf etdikcə, cəmiyyətdə mədəni göstəricilər müəyyən səviyyəyə çatdıqca insanlar səsinin yetmədiyi radiuslardan da danışmağa—əlaqə yaratmağa, hətta özlərindən sonra gələcək nəsillərlə də ünsiyyət saxlamağa ehtiyac hiss edirlər. Bu ehtiyac insanları ən böyük kəşflərindən birini etməyə—yazını yaratmağa gətirib çıxardı. Yazı bəşəriyyətin ən böyük mədəni dəyərlərindən biridir.

Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir. Bugünkü yazıda hər səs bir işarə ilə (hərflə) ifadə olunur. Ancaq ilk yazı hərflərdən ibarət olmayıb. İnsanların ilk yazılı əlaqəsi əşyalarla olub: məktub yerinə bir-birinə müəyyən şeylər göndərirlər. Məsələn, İran hökmdarı Dara ulu babalarımız olan iskitlərin üstünə hücum edərkən onlardan belə bir «məktub» alır: bir qabda («zərfdə») canlı quş, siçan, qurbağa və beş dənə ox. Farslar bu «məktub»u oxuya biliblər: «Ey farslar, siz quş kimi göydə, siçan kimi yerdə, qurbağa kimi suda gizlənə bilmirsinizsə, bu oxlardan da gizlənə, canınızı qurtara bilməyəcəksiniz». Belə yazıdan bizim nağıllarımızda tez-tez istifadə olunur. Məsələn, «Qara vəzir» nağılında hind padşahı Mələk xanıma bir qarpız və bir bıçaq göndərir. Qarpızın kənarına kiçik bir nişan qoyulmuşdu. Mələk xanım bu «məktub»u belə oxuyur: «Bütün dünya mənim əlimdədir. Sənin dövlətin bu qarpızın (yəni dünyanın) üstündəki o kiçik nişan kimi bir şeydir. İstədiyim vaxt səni məhv edəmə».

¹ ehtiyac

² qarğıış payı

Mələk xanım hind padşahına belə bir «cavab» yazır: Göndərilən qarpızı bir məcməyidə un kimi əzir. Daha iri bir qarpız gətizdirir, qırağına dırnaqla bir nişan qoyur. Üstünə də bir bıçaq sancır. Hər ikisini hind padşahının elçisinə verir.

Bu məktubun da məzmunu belədir: «Hind padşahı, sən yel olub yanımdan ötə bilməzsən. Dava eləsən, başını bu qarpız kimi kəsərəm və dövlətini əzərəm».

Əşyevi yazıdan sonra **şəkli** (piktoqrafik) **yazı** meydana çıxır: hansı əşyadan yazmaq nəzərdə tutulursa, onun şəkli çəkilir. Daha sonra **fikri** (ideoqrafik) yazıdan istifadə olunur. Bu yazı növlərində yaxınlıq çoxdur. Məsələn, **şəkli yazıda** göz şəkli gözü, baş şəkli başı, günəş şəkli günəşi, it şəkli iti bildirir. **Fikri yazıda** isə həmin şəkillər müvafiq olaraq, görmək, düşüncə, işıq və sədaqət anlayışlarını ifadə edir. Şəkli və fikri yazı hərfi yazıya doğru əhəmiyyətli addımlar idi.

Nəhayət, yazının ən mükəmməl, ən çevik forması olan **hərfi** (fonoqrafik) **yazı** törədi. Bu yazıda yalnız bütöv söz yox, həm də sözün ayrı-ayrı səsləri ifadə olunur. Hərfi yazının da ilk mərhələsində bir neçə səsi bir işarə ilə veriblər—buna **heca yazısı** (sillabik yazı) deyiblər. Məsələn, qədim misirlilər, assuriyalılar heca yazısından istifadə ediblər.

Dünyada ilk yazı daş, metal, ağac üstündə oyma şəklində olmuşdur.

Şəkli və fikri yazılardan bu gün də istifadə olunur. Məsələn, ayaqqabı dükanının vitrinlərində və ya qapısında ayaqqabı şəkli çəkilir. Yaxud lotereya təbliğ edən plakatda «50 qəpiyə udmaq olar» sözlərindən sonra maşın, fotoaparət və s. əşyaların şəkilləri verilir. Bunlar piktoqrafik yazı nümunələridir. Kimya dərslərində istifadə olunan işarələr isə ideoqrafik yazı nümunələridir. Çünki bunlar müəyyən sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, H—hidrogen, H₂O—su, NaCl—xörək duzu sözlərini bildirir.

24 *Söz quşdur, ağzından çıxdı, tuta bilməzsən; Yazıya pozu yoxdur kimi atalar sözləri əsasında yazılı və şifahi nitq haqqında danışın.*

25 *Suallara cavab verin.*

Nəqliyyat yolunda qoyulmuş nida işarəsi, yaxud yolun ayrılığını göstərən nişan piktoqrafik yazıdır, yoxsa ideoqrafik?

Yüksək gərginlikli elektrik şəbəkəsinin üstündə çəkilən kəllə şəkli hansı yazı növünə aiddir?

Nəqliyyatın keçidini tənzimləyən qırmızı, sarı, yaşıl işıq hansı yazıdır?
Qara geyimin yas bildirməsi hansı yazıdır?

Şəhli otun üstündə və ya nəm torpaqda ovun ayaq izlərini ovçu hansı yazı kimi oxumalıdır?

● Özünüz gündəlik həyatda gördüyünüz şəkillərdən bir neçəsinin hansı yazı növünə aid olduğunu göstərin.

26 Aşağıdakı suallar əsasında qədim türk əlifbası haqqında danışın.

Hərfi (*fonoqrafik*) yazılardan birinin türklərə məxsus olduğunu bilirsinizmi? Bu əlifbaya nəyə əsasən Orxon-Yenisey əlifbası deyirlər? Orxon-Yenisey hövzələrində tapılmış qədim türk əlifbası hansı dövrə aiddir? (Bu barədə müəllimlərinizdən ədəbiyyat soruşub oxuyun).

27 Hərflərin sisteminə əlifba deyildiyini bilirsiniz. Bəs əlifba sözünün yunan dilinə aid olduğunu bilirsinizmi? Bu, yunan əlifbasında birinci hərfin adının alfa (α), ikincinin beta (β) olması ilə bağlıdır.

28 Dünyada ən çox yayılmış əlifbalar bunlardır: ərəb əlifbası, latın əlifbası, kiril əlifbası. Daha hansı qədim və ya müasir əlifbaları tanıyırsınız?

29 Cəlil Məmmədquluzadənin «Saqqallı uşaq» hekayəsindən aşağıdakı parçaları oxuyun.

Mən elə bilirdim ki, bizim uşaqlar özgə uşaqlar kimi o qədər də divar yazan deyillər; çünki çox nəsihət eləmişdim və onlar da mənə söz vermişdilər ki, divarları yazmayacaqlar. Amma axır vaxtlarda gördüm ki, balkonun divarında, qapının dalında bir xəlvət yerdə belə şəkil çəkilib: deyəsən, bir heyvan başıdır, qulaqları da, deyəsən, var, bir-iki ayağı da var, altında beş dəfə əlif yazılıb və bundan savayı beş-altı yumru şey çəkilib. Bunların hamısı karandaş ilə yazılıb, elə naşı, kobud yazılıb ki, bunu uşaqdan savayı heç kəs yaza bilməz.

...Tez çıxdım dalana və gördüm ki, kişi yağı və yumurtanı qoyub yerə, keçib qapının dalına və bir gödək karandaşın ucunu ağzına qoyub fikrə gedib. Divarda heyvana oxşar bir cizma-qara çəkilib, altından bir neçə əlif, yanında bir neçə girdə şey. Mən çox təəccüb elədim və əhvalım da birdən nədənsə dəyişildi. Kəblə Əzim mətləbi duydu və mən soruşmamış dedi:

—Molla əmi, doğrusu, mənim dərsim-zadım yoxdu, bu, bir yaddaşdı, yazdım ki, hesablar dolaşmasın.

● Hekayədə təsvir olunan yazı yazının hansı növünə aiddir?

● Hekayədə Kəblə Əzimin bu yazısının mənasının necə açıqlandığı yadıңызdadırmı?

§ 4. DİLÇİLİK VƏ ONUN DİGƏR ELMLƏR İÇƏRİSİNDƏ YERİ

▲ Riyaziyyat, fizika, kimya, coğrafiya, tarix və s. kimi müxtəlif elm sahələri var. Bunların hərəsi yerin, göyün, həyatın, cəmiyyətin bir sahəsini öyrənir. Bu sistemdə xüsusi yeri olan elmlərdən biri də **dilçilikdir**. Dilçilik elmi ictimai hadisə olan dili tədqiq edir. Bu, dünyanın ən qədim elmlərindən biridir. Qədim çinlilər, hindlilər, ərəblər, yunanlar dilçilik elmindən istifadə edirdilər. Türklərin ilk ən böyük dilçisi XI əsr alimi Mahmud Kaşğaridir.

Yazılı və şifahi ədəbiyyatımızda da həmişə dil haqqında söz söylənmişdir. Klassiklərimiz dili düşüncə ilə, mənəviyyatla, insanın varlığı ilə sıx bağlı olan hadisə kimi qiymətləndirmişlər. Füzuli deyirdi:

Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər, özgədir can.

Xalq yaradıcılığında da dil insanın zehni, ruhi, əxlaqi yaşayışının təşkilatçısı və ifadəçisi kimi göstərilir. Bu fikri xalq belə deyir: «Söz canın cövhəridir». Xalqda bu söz də var: «Dil insanın özüdür».

Əlbəttə, bunlar bəsit dilçilikdir. Əsl dilçilik dilin quruluşu haqqında yazılmış elmi əsərlərdir. Bu gün Azərbaycan dilçiliyi yüksək inkişaf səviyyəsi ilə seçilir. Dilçiliyimiz qədim tarixə malik olsa da, şübhəsiz, onun keçmiş səviyyəsini bugünkü vəziyyəti ilə eyniləşdirmək olmaz. Təbii ki, bütün elmlər kimi, dilçilik də inkişaf edir, irəliləyir, təkmilləşir. Ancaq bu, inkar edilməz həqiqətdir ki, bütün dövrlərdə, elmin aşağı səviyyəli mərhələlərində də alim babalarımız dilə müqəddəs varlıq kimi baxıblar, dil qanunlarını «Quran»a hörmətlə qiymətləndiriblər. Təsədüfi deyil ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov dilçilik kitabının adını «Qanuni-qüdsi» (müqəddəs qanun) qoyub. «Müqəddəs» təyini peyğəmbərə, onun kitabına, Məkkəyə deyildiyi zaman Abbasqulu ağa Bakıxanov öz qrammatika kitabını belə adlandırmışdı.

Dil müxtəlif baxımlardan öyrənilir. Buna görə də dilçiliyin müxtəlif sahələri—şöbələri var. Bunlardan fonetika, leksi-

kologiya (frazeologiya da leksikologiyaya daxildir), morfologiya və sintaksisə bələdsiniz. Dilçiliyin gündəlik fəaliyyətdə ehtiyac duyulan daha bir neçə sahəsi haqqında da məlumat veriləcək: **etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya** ilə bağlı ümumi təsəvvür yaradılacaq, Azərbaycan dilinin tarixi barədə nisbətən geniş söhbət aparılacaq, gündəlik yazılı və şifahi ünsiyyətdə təcrübi baxımdan çox gərəkli olan nitq mədəniyyəti və üslubiyyat isə geniş öyrəniləcəkdir.

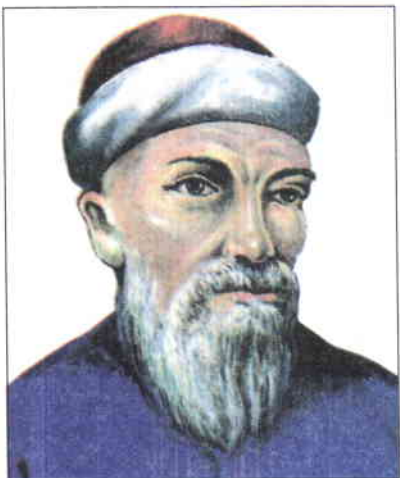
- 31 Dilçiliyin daha hansı sahələrini tanıyırsınız (adlarını çəkmək kifayətdir)?
- 32 Tanıdığınız ədəbi şəxsiyyətlərin əsərlərindən söz haqqında misallar gətirib izah etməyə çalışın.
- 33 Söz və dil haqqında bildiyiniz bayatıları, atalar sözü və məsəlləri söyləyin. Məsələn, *Söz qılıncdan kəsərlidir; Söz ağızdan çıxdı, sənənin deyil* və s.

MAHMUD KAŞĞARI

(1029–1126)

Mahmud Kaşğari türk dünyasının ən böyük alimlərindəndir, türkologiya elminin banisi sayılır. O, qədim Türkünstanın Kaşğar elinin Azıx kəndində doğulub. Məşhur Qaraxanlılar nəslindəndir. İlk təhsilini burada alan Mahmudun sonrakı taleyi Bağdadla bağlı olub. Ömrünün son çağlarında vətənə dönüb və orada həyatdan köçüb.

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğə-tit-türk» (1072) əsəri ilə məşhurlaşıb. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası sayılan bu türkcə-ərəbcə lüğəti yazmaq üçün o, türklər yaşayan bölgələri 10 ildən artıq gəzərək material toplayıb. Lüğət Həzrəti-peyğəmbərin bu kəlamı ilə başlayır: «Türk dilini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti vardır». Lüğətdə 9000-dən artıq söz və ifadə toplanıb, qədim türklərin yayıldığı əraziləri göstərən xəritə verilib. «Divan» türk xalqlarının tarixini, dilini, folklorunu, etnoqrafiyasını öyrənməkdə əvəzsiz qaynaqdır. «Divanü lüğə-tit-türk» əsərinin bu günə gələn yeganə əlyazması XIII əsrdə Azərbaycanda Məhəmməd Əssari tərəfindən üzü köçürülən nüsxədir. Bu nüsxə 1915-ci ildə Türkiyədə tapılıb və orada çap olunub. «Divan» 30-cu illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilsə də, tərcüməçiləri 1937-ci il repressiyasının qurbanı olduqları üçün nəşr olunmadı. «Divan»ı 2006-cı ildə f.e.d. Ramiz Əsgər B. Atalayın Türkiyə türkcəsinə tərcüməsindən Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

▲ **Etimologiya.** Etimologiya sözü yunanca *etimon* (əsl, həqiqət, sözün əsas mənası) və *logos* (təlim, elm) hissələrindən təşkil olunub. Dilçiliyin bu sahəsi sözün mənşəyini, nədən törəməsini öyrənir (**etimologiya** həm də *mənşə* sözünün sinonimi kimi işlənir). Elə sözlər var ki, çox qədimlərdə yaranıb, bu gün dildə işlənir, ancaq indiki halında onun ilkin lüğəvi məzmunu qavranmır, kökü izah oluna bilmir. Belə halda etimologiya elmi köməyə çatır. Ya elmi əsaslara söykənən elmi etimologiyanın, ya da xalqın məntiqinə əsaslanan xalq etimologiyasının (yalançı etimologiyanın) imkanlarından istifadə olunur.

Sözün əslini bərpa etmək, onun başqa söz və mənalarla əlaqəsini öyrənmək üçün aparılan dilçilik araşdırmasına etimoloji təhlil deyilir. Etimoloji təhlillərdə nəticə həmişə eyni dəqiqlikdə olmur. Ona görə də ayrı-ayrı sözlərin etimologiyası haqqında bəzən bir neçə fikir olur (yalançı, uydurma etimologiyaları elmi etimologiyadan fərqləndirmək vacibdir).

Bu baxımdan bəzi sözlərin etimoloji təhlilinə diqqət yetirək:

Arsak. *İndiki Qarabağın qədim adı Arsakdır.* **Arsak** sözü bugünkü dilimizdə işlənmir və lüğət tərkibimizin hazırkı materialı ilə onu şərh etmək mümkün deyil. Etimoloji təhlil aşkar edir ki, bu yer adı (toponim), iki sözdən—hissədən ibarətdir: **ar** və **sak**. **Sak** qədim türk tayfalarından birinin adıdır. **Ar** isə **ər** sözünün fonetik cəhətdən dəyişməsinin, ahəng qanununun tələbi ilə **sak** sözünə uyğunlaşmasının nəticəsidir. **Ər** sözü qədim dilimizdə *igid*, *cəngavər*, *qoçaq* mənalarında olub. Beləliklə, həmin ərazidə yerləşmiş sak tayfası öz cəngavərliyi ilə səciyyələndiyi üçün bu yer **Ərsak—Arsak** adlanmışdır. Maraqlıdır ki, yerin bugünkü adı **Qarabağ** da iki qədim sözdən ibarətdir: yenə **bağ** qədim türk tayfasıdır, **qara** isə dilimizin keçmişində **böyük** mənasında işlənib. Deməli, baqlar kəmiyyətə çox və nüfuzca böyük olduğundan **qara baqlar** adlanmışlar. Görünür, bu ərazidə ərsaklarla qarabaqlar birləşmiş, qarabaqlar üstünlük təşkil etdiyi üçün yer onların adı ilə adlanmağa başlamışdır. Yəqin, burada o cəhətin də rolu olub ki, **arsak** sözü arxaikləşmiş, insanlar **qarabaq** sözünü bugünkü anlayışda mənalandırmış (**qara**—rəng və **baq**—bağ) və toponimi bildikləri mənə ilə yaşatmışlar.

Qeyd. Ermənilər bu gün Qarabağ mübahisəsini öz xeyirləri üçün **Arsak** adı ilə izah etməyə çalışırlar: ilk orta əsrlərdə erməni tarixçilərinin əsərlərində bu söz **Artsak** kimi verilib. Türkcə izah olunduğu halda, bu söz nə qədim, nə də müasir erməni dilində heç bir mənə vermir.

Azərbaycan. Ölkəmizin adı olan **Azərbaycan** sözünün etimologiyası barədə çoxlu müxtəlif fikirlər var. Onlardan biri ilə tanış olun.

Əsrimizin görkəmli türk tarixçilərindən Rza Nur bu sözü **Xəzər** tayfasının adı ilə bağlayır. Onun dediyi və tarixi mənbələrin təsdiqlədiyi kimi, eramızdan əvvəl ölkəmizin ərazisində haqqında məlumat verilən ilk türk tayfası xəzərlərdir. Rza Nura görə, bu söz **xəzər**–**xazər** və **həzər**–**hazər** şəkillərində olub; sonralar ilk samit–**x** və **h** düşmüş, azər forması alınmışdır. Bu da məlumdur ki, qədim türk tayfaları sırasında **kazlar**–**azlar** olub. Deməli, bu söz də (azər) iki ünsürdən ibarətdir: **kaz**–**ər** və **az**–**ər** (yeni **kaz** və ya **az** tayfasına məxsus ərlər, igid adamlar. **Ər**–**sak** tayfasını xatırlayın). Tarixi mənbələr təsdiqləyir ki, yeni eradan 2 min il əvvəl Atropaten və Albaniyada (qədim Azərbaycanda) **kedar** adlı tayfa yaşayıb. Qədim türkcədə **d** səsi **z**-yə keçib (indi biz **xidmət** deyirik, Anadolu türkləri **hizmət** deyirlər və ya ədəbi dildə «mədəsi toxdur» ifadəsi danışıda «məzəsi toxdur» işlənir). Beləliklə, **kedar**–**kezar** və **xəzər** eyni etnos (tayfa) olur. **Kedar** sözündəki **d** səsi özünü onda da doğruldur ki, qədim mənbələrdə, hətta XIX əsrdə yurdumuzun adı **Adərbaycan** kimi yazılıb. **Adər** sözü ərəb əlifbasında ا د ê şəklində yazılıb ا hərfi həm **d**, həm də **z** kimi oxunub. Sonralar **azər** tayfa adı kimi arxaikləşdiyindən onu farscadakı **azər** (atəş) mənasında qavrayıblar və Vətənimizə **Odlar yurdu** deyiblər. **Azərbaycan** sözünün *tayfa* (etnos) adı ilə bağlanması çox inandırıcıdır. Ölkəmizdəki qədim şəhər və kənd adlarının əksəriyyəti tayfa adlarına gedib çıxır: Bakı, Gəncə, Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Qazax, Məkez (Naxçıvanda kənd adı), Çallu, Topçaq, Sirik, Çərəkən (Cəbrayıl kənd adları) və s. **Azərbaycan** sözündəki **bay** ünsürü titul bildirib (xəzər tayfasının səviyyəsi haqqında təəvvürü əks etdirib), **qan** isə yaşayış məntəqəsi anlayışında işlənib (indi kənd sözündə qalır). Ərəb tarixçiləri **q-k-g** səsini **c** ilə veriblər və beləliklə, **Azərbaycan** forması yaranıb.

- 34 Elmi etimologiya ilə xalq etimologiyasının fərqlərini izah edin.
- 35 Yaşadığınız yerin adının etimologiyasını açmağa çalışın.
- 36 Azərbaycan sözünün etimologiyası haqqında başqa nə kimi məlumatınız var? Əgər varsa, dərslərinizdəki ilə müqayisə edin.
- 37 Bakı sözünün etimologiyası barədə sizə hansı mülahizələr məlumdur?

▲ **Lüğətçilik.** Lüğətçilik dilçiliyin təcrübi sahələrindən biridir. Bu, lüğətlərin tərtib olunma, yaranma prinsiplərini öyrənmir və öyrədir. Lüğətlərin yaradılması ilə məşğul olan mütəxəssis *lüğətçi* adlanır (ümumi dilçilikdə lüğətçiliyə *leksikoqrafiya*, lüğətçiyə *leksikoqraf* deyirlər).

Lüğətçilik türk dilçiliyinin qədim sahələrindəndir. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğarının yaratdığı nəhəng lüğət—«Divanü lüğə-tit-türk» (türk dillərinin divanı—toplusu) bu gün də dünyada mədəniyyətinin qiymətli abidələrindən sayılır. Lüğətçiliyimizin tarixində Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani, Hüsam Təbrizi (XIII—XIV əsrlər), Mirzə Məhəmmədli Kazım bəy (XIX əsr) kimi görkəmli simalar var. XX əsrin əvvəllərində lüğətçilik daha da fəallaşmış, Sultan Məcid Qəni-zadə, Üzeyir Hacıbəyov, Qarabəy Qarabəyov, Əlağa Şıxlinski və başqaları bu sahədə xeyli iş görmüşlər. Lüğətçilik sahəsində son ən böyük hadisələr XX əsrin 40-cı illərində Heydər Hüseynovun rəhbərliyi ilə çıxmış dördcildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət» və Əliheydər Orucovun müəllifliyi və rəhbərliyi—redaktəsi ilə 1964–1987-ci illərdə nəşr olunmuş «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (4 cildə) kitablarıdır.

Lüğətçiliyin sürətli inkişafı elmi-mədəni tərəqqi ilə, məarifin — məktəbin genişlənməsi, həmçinin siyasi-diplomatik fəallaşma ilə bağlıdır. Lüğətlər, bir tərəfdən müxtəlif dillərin öyrənilməsinə kömək edir (tərcümə lüğətləri), bir tərəfdən dilin özündə mövcud olan sözləri qeydə alıb ümumiləşdirir, mənalarını dürüst şərh edib onların istifadəsində sistemlilik yaradır (izahlı lüğətlər), digər tərəfdən də müxtəlif ixtisas sahələrində çalışanları professional vahidlərlə təmin edir və eyni sahənin mütəxəssislərini bir məxrəcə gətirir (terminoloji lüğətlər).

- 38 Lüğətlərdə sözlərin əlifba ardıcılığı ilə düzüldüyünü bilirsinizmi? Lüğətlərdən sürətlə və səmərəli istifadə etmək üçün əlifba sırasını bir də yadıma salın; yaddaşınızı yoxlayın.

39 «Ərəb-fars sözləri lüğəti»ndən istifadə etməklə aşağıdakı sözlərin mənalarını tapıb yazın.

Əruz, qəzəl, mürəbbə, rəməl, beyt.

40 Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin köməyi ilə «almaq» sözünün hansı mənaları ifadə etdiyini müəyyənləşdirin.

41 Orfoqrafiya lüğətinin köməyi ilə aşağıdakı sözləri düzgün yazın:

[heykəltaraş], [labarant], [mator], [hakk-nahak], [xamır], [piş-taxda].

42 Etimologiya lüğətinin köməyi ilə aşağıdakı sözlərin mənasını izah edin:

İsa, dustaq, bəyim, ayıtmaq.

43 Mətbuatda, kitablarda müxtəlif şəkillərdə yazıldığına təsadüf etdiyiniz sözlərin düzgün yazılışını lüğətlə yoxlayın.

44 Tanıdığınız lüğətlərin adlarını deyin.

▲ **Dialektologiya.** Ədəbi dildə, mətbuatda, radio-televiziya da işlənən nitqdən başqa, müəyyən ərazilərlə bağlı danışmaq təzahürləri, müxtəlif regionlarda təsadüf olunan məhəlli dil xüsusiyyətləri də mövcuddur. Həmin yerli-məhəlli danışığa **dialekt** və ya **şivə** deyilir. Məsələn, ədəbi dilimizdə indiki zaman şəkilçisi *-ır, -ir, -ur, -ür* şəklində dörd variantda işlənir, ancaq Qazax dialektində *-er, -or, -ör* formalarında üç variantda söylənir. Ədəbi dildə: **gəlir, alır, görür, qurur**; Qazax dialektində: **gələr, aler, görör, quror**. Bundan başqa, şivələrdə—məhəlli danışıklarda ədəbi dilimizdə işlənməyən xeyli söz vardır ki, onların bir qismi tarixən ədəbi dilimizdə olub, sonra istifadədən çıxmışdır. Dialektlər həmin sözləri (hətta, bəzən başqa türk dillərində indi də işlənənləri) qoruyub saxlayır. Məsələn, bu gün şivələrimizdə işlənən **guz** (payız), **yazı** (çöl), **yəxni** (qovurma), **şülən** (ziyafət), **sunmaq** (vermək, təqdim etmək) kimi sözlərə tarixən «Dədə Qorqud kitabı»nın, Nəsimi, Füzuli və başqalarının dilində rast gəlmək olur. Dilimizin tarixini, onun keçdiyi inkişaf yolunu öyrənməkdə dialektlər ən etibarlı mənbədir.

Dialektləri (şivələri) öyrənən dilçilik sahəsi dialektologiya adlanır.

Azərbaycanda dialektologiya elminin yaranmasında və inkişafında Aşmarin, M.Şirəliyev, İ.Həsənov, R.Rüstəmovun böyük xidmətləri olmuşdur.

Hər bir məktəbli öz dialektinə bələd olmalı və onu ədəbi dillə, oxuduğu kitabların dili ilə müqayisə edib fərqləndirməyi bacarmalıdır. Belə olduqda, məktəbli ədəbi dilin normasına şüurlu yiyələnər və yazısında dialekt səhvlərindən uzaqlaşar.

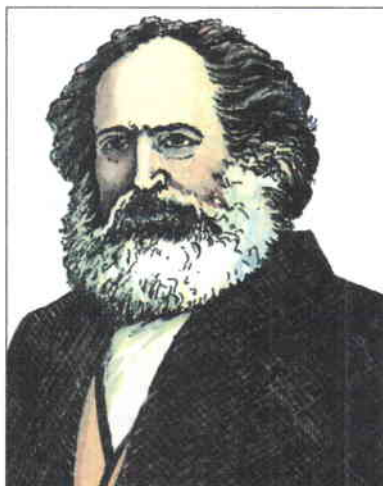
Bəzən yazıçılar bədii əsərlərdə obrazların nitqini fərdiləşdirmək üçün dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə edirlər. **Bədii** əsərlərin dilində işlənən məhəlli əlamətlərə **dialektizm** deyilir.

Qeyd. Yuxarı sinif şagirdləri yaşadıkları ərazidə eşitdikləri folklor nümunələrini—atalar sözləri, bayatı, lətifə və başqa janrlara aid nümunələri öz şivəsində yazıya alıb filoloji elmi idarələrə göndərməyə çalışmalıdırlar. Bu, böyük mədəni xidmət olardı. Bununla məktəbli həm xalq yaradıcılığımıza aid zəngin materialın toplanmasına, həm də dialektlərimizin öyrənilməsinə kömək edir.

MİRZƏ KAZIM BƏY

(1802–1870)

Dilimizin ilk elmi qrammatikasını yaratmış Mirzə Kazım bəy XIX yüzilliyin görkəmli alimlərindən biri olmuşdur. O, şərqşünas, filosof, tarixçi, arxeoloq, tərcüməçi və gözəl dilçi idi. Gənc yaşlarından Kazan şəhərində yaşayan Mirzə Kazım bəy Rusiyada yeni bir elm sahəsinin – şərqşünaslığın əsasını qoymuşdur. Böyük şərqşünas V.Bartold yazır ki, rus şərqşünaslığını təmsil edən görkəmli alimlərin hamısı Kazım bəy və Senkovskinin bilavasitə şagirdləridir, ya da onların şagirdlərinin şagirdləridir.

Mirzə Kazım bəyin, demək olar ki, bütün əsərləri ingilis, fransız dillərinə tərcümə olunmuş, London və Parisdə çap edilmişdi. O, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Danimarka, Rusiya və bir çox başqa ölkələrin elmi cəmiyyətlərinin üzvü idi. Mirzə Kazım bəy çarın elm üzrə ən hörmətli Demidov mükafatına 3 dəfə layiq görülmüşdü. İran şahı Mirzə Kazım bəyi ordenlə təltif etmiş, İngiltərə kraliçası isə onu medalla mükafatlandırmışdı.

Mirzə Kazım bəy Azərbaycan xalqını hər yerdə ləyaqətlə təmsil etmişdi.

45

Aşağıdakı mətnləri oxuyun. Dialekt xüsusiyyətlərini onların ədəbi dildəki fonetik morfoloji, lüğəvi qarşılıqları ilə müqayisə etməyə çalışın.

I. İki yalan danışan olır, diillər; gedeg yalan danışağ, ancaq bir-birimizin yalannı təsdiq eliyeg. Yoldaşı diir, eybi yoxdi, gedeg.

Gəllər çıxıllar bir kəndə. Biri başdiir ki, mən eşitdim ki, gögdə küçig zıncıldiir. Camaat yığılır, qınıyıllər oni ki, pa atonnan yalan yeesi. A balam, küçig gögə necə çıxdı. Yoldaşı baxır görür ki, iş şuluğdu, olari dögeceglər. Diir: Əşi, nüşün qınıyırsuz oni, olar də, çalağan vurur caynağına aparar gögə, zıncıldiyəndə o da sesini eşidər. Soora ikinci diir ki, siz ona nə diirsüz ki, mənim atamın bir tööləsi var, atı töölənün bu başında cütdəşdirirsən, o başına gedəcə doğur.

Birinci diir ki, mənim atamın da bir şüüli var, hələ ki, qurağlıg olur, bulutdari araliir, yağış başdiir yağmağa.

İkinci diir ki, pa atonnan yalan yeesi, pes oni harda saxliir.

Birinci cavab verir ki, sənün atoun tööləsində.

(Məmmədağa Şirəliyevdən)

II. Paccahın bir vəziri varmış. Uun da bir qızı varmış. Vəzir də duymuş çox. Bir gün paccah eşidər ki, vəzin yaxşı qızı var. Paccah vəziri çağırır diyər, üş məsələ soruşucəm, tapbasan boynuu vurucam. Un gün saa möhdət veerəm:

1. İylidə nə iylidi? 2. Qüvvətdə nə qüvvətdidi? 3. Şirinnihdə nə şirindi?

Vəzir hər kəsdən soruşdu, didilər biz bilmirux. Diyər, ay paccah, izin ver, gedim bir qızım var unnan halallıx alım, görüşüm, soora gəlim. Vəzir gیدər əhvalatı qıza diyər. Qız diər heş xüfət eləmə. Yi, iç, kef elə, ata minəndə saa o məsələni diycəm.

Piloo-ciloonu yidilər, işdilər, ata minəsidi, atdanasıdı qız diyər: iylihdə çörəh iylidi, qüvvətdə at qüvvətdidi, şirinnihdə arvat şirindi.

Bir də paccah gördü ki, vəzir kefi kök gəlir. Paccah soruşar, tafdınmı? Diyər, bəli, tafdım. Bir qızım var o tapıtdı. Paccah diyər, qızı bura gətirin görax hardan bilir. Qızı, faytın göndərdilər gəldi, bir cənnət huurisi. Qızdan paccah soruşdu, sən buları hardan bilirsən? Qız didi ki, mənim aşbazxanamda bişmiyən xörəh yoxdu, uun iyisi maa gəlmir. Amma yeddi fəs mənənən uzaxda çörəh yapılır, uun iyisi maa gəlir. Mənim öymin dalınnan qəflan, əslan keçir, uun gubbultusu maa gəlmir, amma at iraxdan gələndə gubbultusu gəlir. Şirinnihdə ərnən arvad şirindi.

(Musa İslamovdan)

46 Aşağıdakı bədii mətnləri oxuyun. Fonetik, lüğəvi, morfoloji dialektizmləri ayırın. Mətnlərdəki məhəlli xüsusiyyətlərin hansı dialektə aid olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışın.

I. Əgər biz də camaat kimi kirayəyə versəydik evi yaylarda, gör indi nə qədər qabağa düşərdik. Əyib şey döyül ki, ay Ağobba, öz evi-

mizdi, özümüz tikmişüg, halal pulumuza tikmişüg, verərik bir ay, iki ay yayda kirayəyə mərfətli bir ailəyə, abırlı adamlara, onlara da yaxçı olar ki, gəlib hava udarlar burda, çimərlər dənizdə, bizə də yaxçı olar ki, əlimizə artıq pul gələr bir az, xərcimizə kömək eləyər, nöş sən axı buna razı olursan ey, ay Ağobba? Vallah səvab işdü.

—Qurtar—dedi. — Ölməmişəm hələ mən. Nağarta ki, sağam mən, bu evdə bir yad adamın bir qara qəpigi də xərclənməyəcək. Sırğa elə bunu, as qulağundan. Bildün?

(*Elçindən*)

II. —Zülfüqar bavamın halı özündə döyül, deyir, tez Mahmud özünü bizə yetirsin.

—Nolub ona, genə ürəyidimi? —Sənin Zülfüqar bavan da axır vaxtlar, deyən, yamanca korlanıb. Heç əvvəllər doxtur-zad çağırmazdı.

—Əvvəllər dəmir kimiydi. Bir əlinnən süysünümün¹ ardından tutub məni göyə qaldırırdı. Son iki ayda döndü tamam. —Moşunun səsi yenə titrədi: —Bilmirəm, noldu kişiye.

Mahmud öskürüb boğazının acısını uddu.

—Neçə yaşı var, ayə?—Əsnədi.

—Ciyim deyən, doxsana yaxın olar.

(*Yusif Səmədoğludan*)

● Bədii ədəbiyyatda dialektizmlərdən nə məqsədlə istifadə olunduğunu izah edə bilərsinizmi? Bu məqsədlə oxuduğunuz kitablardan faktlar gətirməyə çalışın.

§ 5. AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

▲ Azərbaycan dili azərbaycanlıların ana dilidir. Respublikamızda 8 milyondan artıq, Cənubi Azərbaycanda 23 milyondan çox adam bu dildə danışır. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar ana dili kimi bu dili işlədirlər. Bütövlükdə bu dil 35 milyondan çox azərbaycanlıya xidmət göstərir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında yaşayan, bu torpağın qədim sakinlərindən sayılan talış, tat, ləzgi, kürd, udi, saxur və başqa azsaylı xalqların ümumi ünsiyyət vasitə-

¹boynumun

sidir. Respublikamızda yaşayan rusların, gürcülərin də xeyli qismi bu dili bilir.

ABŞ-da «Amerikanın səsi», Avropada «Azadlıq» radiosunu azərbaycanca verilişlər aparır. Bu dilin adı respublikamızda 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyada Azərbaycan dili kimi təsbit olunmuşdur.

47 Yuxarıdakı məndən öyrəndiklərinizdən və aşağıdakı parçalardan da istifadə edib, «türk dili» və «Azərbaycan dili» anlayışları haqqında fikrinizi aydınlaşdırın.

I. Sözümlü tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: mənə gerek bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili ilə danışmaq eyibdir və şəxsən elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində layla deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız sizə deyirdi:

—Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar! —Və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib, ağlamaqdan sakit olurdunuz.

Hərdənbir ana dilini danışmaqda keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?

(Cəlil Məmmədquluzadədən)

* * *

II. 1910-cu ildə Əliqulu Qəmküsar Türkiyə türkcəsindən dilimizə bir şeir tərcümə edir. Həmin münasibətlə Mirzə Ələkbər Sabir bir bəndlik bu şeiri yazır:

«Osmanlıcadan tərcümə türkə»—bunu bilməm,
Gerçek yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir?
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
«Osmanlıcadan tərcümə türkə» nə deməkdir?

* * *

III. **Türk dilində yeni jurnal.** Bakı müəllimlərinə, Əlisgəndər bəy Cəfərova və Məhəmməd həsən bəy Əfəndiyevə təzə, **türk dilində** ikihəftəlik «Dəbistan» adında jurnal nəşr etməyə izn verilibdir. Bu jurnal məktəblərdə oxuyan müsəlman balaları üçün olub, ayda bir dəfə va-

lidələr¹ üçün də «Əlavə» veriləcəkdir... Döymək, söymək ilə uşağın ət-varını² düzəltmək olmaz. Bədənə lazım olan kimi ağla və ruha da yem lazımdır. Hay, dini-islam zəifləsir, hay. Millət nadanlıqda qalıb çürür-yür deyib bağırmaqla bir şey olmaz. Ümid edirik ki, təzə jurnalın idarəsi validələrə məxsus aylıq «Əlavə»də bu məsələyə artıq diqqət etsin.

(Nəriman Nərimanovdan)

IV. Məktəblərin hüquq, idarə və təşkilat cəhətlərini milli əsas üzərində quracaqlarını vəkillərimizin məlumat, qeyrət və həmiiyyətlərinə buraxandan sonra budur mənim yada saldıgım diləklərin xülasəsi:

1. təlim dilinin mütləq öz Azərbaycan türkcəmisizlə olması;
2. diləkləriniz üçün diri (canlı) elmlərin təlimi;
3. türkcə bilməyənlərin milli məktəblərimizdə türkcə öyrənmələri.

(Ömər Faiq Nəmanzadədən)

48 Oxuduğunuz parçalarda aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirin:

1. Birinci parçadakı kinayə ilə ikinci parçadakı ciddi fikirləri müqayisə edin—eyni fikrin müxtəlif şəkildə ifadəsini aydınlaşdırın;
2. Əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsinə osmanlı dili, bizim dilə türk dili deyilməsini konkret nümunələrlə izah edin;
3. «Ey mənim türk qardaşlarım» ifadəsi ilə Cəlil Məmmədquluzadə nəyə işarə edirdi?
4. Cəlil Məmmədquluzadənin «Salınız yadınıza» və Nəriman Nərimanovun «Ümid edirik» ifadələrində şəxs şəkilçilərinin işlənməsini izah edin (tarixilik, yüksək üslub əlaməti baxımından).

49 Aşağıdakı kitabların adından çıxış edərək dilimizə qarşı siyasi münasibətin dəyişməsini izah etməyə çalışın.

1. 1924-cü ildə dilimizin grammatik quruluşu haqqında əsər belə adlanırdı: «Türkcə sərf-nəhv».
2. 1928–29-cu illərdə ruscadan dilimizə 2 cildlik tərcümə lüğətinin adı: «Rusca-türkcə lüğət».

¹analar

²tövlərini, vəziyyətini

§ 6. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT DİLİ

▲ Hər bir dövlətin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri onun siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdıran dildir: dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm siyasi şərtlərdəndir. Bu dil vahidliyi aşağıdan yuxarıya dövlət quruculuğunda və idarəçiliyində ünsiyyəti asanlaşdırır, anlaşmanı maksimum təmin edir. Bu əlaqələndirmə və ünsiyyət vasitəsinə dövlət dili deyilir.

Konstitusiyanın 21-ci maddəsində yazılır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir». (*Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996, s. 10*). Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında yazılı və şifahi əlaqə işləri Azərbaycan dilində aparılacaqdır. Həmin prosesin ardıcılığına dövlət təminat verir. Bu o deməkdir ki, dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz işlərini məhz Azərbaycan dilində icra edəcəklər. Yenə Konstitusiyada yazılır: «Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir» (*yenə orada, s. 11*). Deməli, dövlət dilinin vahidliyi həm də öz demokratizmi ilə səciyyələnilir. Belə ki, respublikamızda yaşayan azsaylı xalqların, etnik qrupların nümayəndələri öz aralarında, məişətdə, həyatlarının müxtəlif sahələrində öz ana dillərində ünsiyyət saxlamaq hüququna malikdirlər; öz dillərində və istənilən başqa dillərdə təhsil almaq hüquqları var.

Respublikamızda dövlət dili ilə bağlı müxtəlif fərmanlar olub. 1919–20-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti **dilimizi öz ənənəvi «türk dili» adı ilə dövlət dili** kimi işlətdi. Sovet çevrilişindən sonra 30-cu illərə qədər dövlət dili yenə türk dili adlandırıldı. 1936-cı ildən dövlət dili Azərbaycan dili adı ilə işlənməyə başlayır, həm də onun dövlət dili kimi işlənməsi formal səciyyə daşıyırdı, rəsmən dövlət dili sayılsa da, əslən dövlət idarələrində məhdud işlənirdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikası yaranandan sonra, təbii ki, dil haqqında yeni qanun verilməli idi. 1992-ci ilin 22 dekabrında verilən fərmanla Azərbaycan Respublikasının dövlət dili öz əski adında, türk dili adlandırıldı. 1995-ci il 12 noyabrda qəbul edilmiş Kons-

titusiyada isə «Azərbaycan dili» adlandırıldı. 2001-ci il iyunun 18-də «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında», 2001-ci il avqust ayının 9-da «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» fərmanlar verildi. Daha sonra 2002-ci il sentyabr ayının 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət «Dövlət dili haqqında» qanun qəbul edildi. 2003-cü ilin yanvarın 2-də isə «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» fərman imzalandı. İndi Azərbaycan dili sovet hakimiyyəti illərindəki kimi yox, həqiqi mənada müstəqil dövlət dilidir. Bu gün Azərbaycan Respublikası müstəqil, suveren dövlətdir və təbii ki, onun dövlət dili haqqındakı qanunu da realdır. Azərbaycan dili Azərbaycanda millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir.

Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər hə-

yata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçalarına tapşırılsın ki:

– yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;

– yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

– ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

– Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik

aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın lətin qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

– bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

HEYDƏR ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il

«Xalq qəzeti», 19 iyun 2001-ci il, № 136

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, bir ay müddətində:

– qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin qanuna uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

– həmin qanunun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– həmin qanunun 4.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanları»nın səlahiyyətlərini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanlarına dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– həmin qanunun 9-cu və 10.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müvafiq qurumun səlahiyyətlərini həyata keçirən orqana dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunundan irəli gələn digər məsələləri öz səlahiyyətləri daxilində həll etsin.

2. Müəyyən edilsin ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.5-ci, 13.1-ci və 13.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan «müvafiq icra hakimiyyəti orqanı»nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası həyata keçirir.

3. Bu fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

HEYDƏR ƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 2 yanvar 2003-cü il*

50

Bu gün respublikamızda Azərbaycan dilinin fəaliyyəti ilə (öz yaşınızın imkan verdiyi səviyyədə) bir neçə il qabaqkı vəziyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

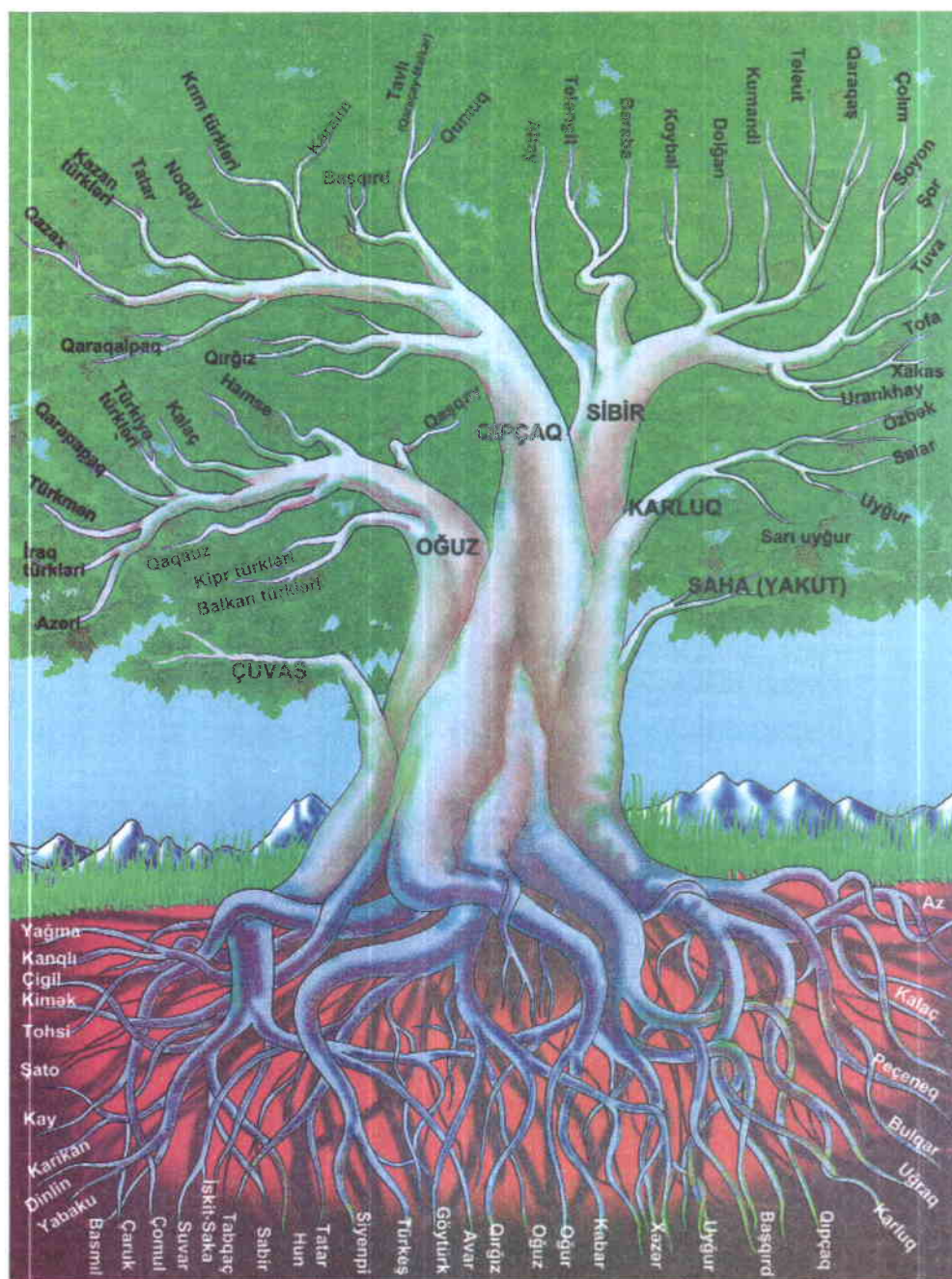
▲ Mərasimlərdə, qurultaylarda, dövlət səviyyəli başqa yığıncaqlarda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəaliyyətini necə başa düşürsünüz? Yəni bilirsinizmi ki, Azərbaycanda rəsmi yığıncaqlarda rus rusca, ingilis ingiliscə, hindli hindcə... danışa bilər? Ancaq həmin çıxışlar sinxron tərcümə yolu ilə həmin andaca dinləyicilərə azərbaycanca çatdırılmalıdır.

§ 7. TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİ

▲ Yarandığı ilk dövrlərdə dünya dilləri çox az sayda olub. Zaman keçdikcə bu dillər arasında bölünmə getmiş, bir dildən onlarla yeni dil formalaşmış və formalaşanların da hər birindən sonralar yenə başqa dillər əmələ gəlmişdir. Beləliklə, bu gün dünyada 3.500-dən çox dil var (əlbəttə, bu törəmə prosesi ilə yanaşı, həm də onlarla dil ölmüşdür). Bir kökdən törəyən dillər qohum dillər sayılır. Qohum dillərin hamısına birlikdə bir **dil ailəsi** deyilir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur.

Qohum dillərin yaranması bir ağacın qol-budağa ayrılması kimidir. Məsələn, **qədim ulu türk dili** bu dillərə (şaxələrə) ayrılır: oğuz dili, qıpçaq dili, qarluq dili, bulqar dili və s. Növbəti mərhələdə bu budaqlar da cavan qollara (dillərə) ayrılır.

TÜRK DİLLƏRİNİN AİLƏ ŞƏCƏRƏSİ

Oğuz dilindən (budağından) türkmən dili, qaqauz dili, Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi törəyir; **qıpçaq** dilindən (budağından) qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumuq və s. dillər yaranır; **qarluq** dilindən (budağından) özbək, uyğur, salar və s. dillər, **bulqar** dilindən müasir çuvaş dili meydana gəlir.

Bu bölünmə (şəxələnmə) milli dillər yaranana qədər davam edir. Dil şəxələrinə **dil qrupları** da deyilir. Yəni Azərbaycan dili, türkmən dili, qaqauz dili, Türkiyə türkcəsi oğuz qrupunu təşkil edir.

Təbii ki, ayrılma vaxtı nisbətən yaxın olduğu üçün eyni budaqdan (qrupdan) olan dillərin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşları bir-birinə daha yaxın olur. Ona görə də bir qrupdan (budaqdan) olan dillərdə danışanlar bir-birlərini yaxşı başa düşürlər. Əlbəttə, bir qrupun dillərinin ayrılma vaxtının yaxınlığını söyləyərkən, bunun yüz il, yaxud beş yüz il əvvəl baş verdiyini düşünmək olmaz. Bu vaxt minilliklərlə ölçülür. Məsələn, oğuz qrupundan olan dillərin formalaşması eramızın birinci minilliyində başa çatır.

Yəni bugünkü Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu artıq ilk orta əsrlərdə (birinci minillikdə) təşəkkül tapmışdı. Bu, Azərbaycan xalqının varlığı demək idi.

- 51 Türkiyə türkcəsindən verilmiş aşağıdakı parçada Azərbaycan dili ilə fərqli fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri göstərin.

Ben yürürüm¹ yana-yana,
Aşk boyadı beni kana,
Ne akilim, ne divana,
Gel gör beni aşk neylədi?

(Yunus Əmrə)

- 52 Türkiyə türkcəsindən verilmiş aşağıdakı parçada Azərbaycan dili ilə uyğun leksik vahidləri göstərin.

Onu didik-didik didikledilər,
Sağlarından tutub sürükledilər,
Götürüb yadlara «buyur» dedilər,
Beylər, bu vatana nasıl² kıydınız?

(Nazim Hikmət)

¹getmək

²necə

I. Sansın¹ dün² qirdik yaza³
Ama te⁴ birdən-birə
Avqustan adımnadik
Yaamurlu⁵ sentəbirə.

(Petri Çebotar)

* * *

II. Xer bir millətin ömüründə qeler⁶ vakt, açan⁷ ayrı yaşayan insannar, aylelər, küylər⁸, kasabalar birleşerlər. Büünkü⁹ qünədən dünnə¹⁰ yoxtur qördüü belə birleşmək qaqauz xalkında.

Yeni yol getirdi bizi düşünmekləle ki, qaqouz xalkı da bu dünyada var, insan da, o da var nasıl¹¹ kabul etsin kendisinə¹² dövlətlik-avtonomiya.

Türkməncədən verilmiş mətnləri diqqətlə oxuyun. Müəlliminizin köməyi ilə mənası sizə tanış olmayan sözlərin Azərbaycan dilində vaxtilə işlənib-ışlənmədiyini aydınlaşdırın.

I. Qoç yigidin adı çıkmaz,
Dövləti, malı bolmasa¹³.
Endişeli iş bitirmez,
Meydanda deli¹⁴ bolmasa.

(Məxtimqulu, XVIII əsr)

* * *

II. Oğuzxan meseleseni övrenicilerin¹⁵ köpüsü¹⁶ onun tarixi şəxslığı, ya da deldiqi¹⁷ babatında¹⁸ bir çuxura tükürlerler¹⁹. Oğuzxan tarixi şəxs de²⁰, o²¹ leqendar qaxraman.

❖ Azərbaycan dilinə uyğun gələn və ondan fərqlənən fonetik, leksik, morfoloji xüsusiyyətləri göstərin.

Özbəkçə olan aşağıdakı mətni diqqətlə oxuyub, suallara cavab verməyə çalışın.

Omon ukasi²² Alişerqa uyiñçok yasab²³ berdi. Alişer uyiñçokni Erkin bilen²⁴ uynodi. Bolalar²⁵ xursand bulduler²⁶. Dam oliş²⁷ kuni edi. Bolalar tsirkka bordilar²⁸. Ayik²⁹ və filninq³⁰ uyiñlarini kurdiler. Maskaraboz-

¹sanki; ²dünən; ³yay; ⁴amma ki; ⁵yağışlı; ⁶gələn, yüksələn; ⁷haçan; ⁸kəndlər; ⁹bu-günkü; ¹⁰dünən; ¹¹necə; ¹²özünə; ¹³olmasa; ¹⁴igid; ¹⁵öyrənənlərin; ¹⁶çoxusu; ¹⁷olma-ması; ¹⁸haqqında; ¹⁹bir nöqtəyə vururlar; ²⁰deyil; ²¹o; ²²qardaş; ²³düzəldib; ²⁴ilə; ²⁵uşaqlar; ²⁶sevindilər; ²⁷tətil; ²⁸getdilər; ²⁹ayının; ³⁰filin

ninq¹ hazimleridan² zavklanib³ kuldılar. (Aman qardaşı Əlişirə oyuncaq düzəldib verdi. Əlişir oyuncağı Erkin ilə oynatdı. Uşaqlar sevindilər. Tətil günü idi. Uşaqlar sirkə getdilər. Ayı və filin oyunlarını gördülər, məzhəkəçinin komikliyindən zövq alıb güldülər).

- Özbək dili türk dillərinin hansı qrupuna daxildir? Niyə Azərbaycan, Türkiyə, qaqauz, türkmən türkcələri özbək dili ilə müqayisədə bir-birinə daha yaxındır?
- Özbək dili ilə Azərbaycan dili (həmçinin başqa oğuz dilləri) arasında fonetik, morfoloji fərqlərin çoxluğuna diqqət yetirin. Səbəbini izah etməyə çalışın.
- Nə üçün başqa oğuz dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan və Türkiyə türkcələri bir-birinə daha yaxındır? (Bu yaxınlığı coğrafi və tarixi əlaqə baxımından izah edin).

56 Eyni sözlərin ayrı-ayrı türkcələrdə müxtəlif mənalar bildirməsindən çıxış edərək qohum dillərin də hər birində özünəməxsus tarixi inkişaf haqqında danışmağa çalışın.

Söz	Azərbaycan türkcəsindəki mənası	Türkiyə türkcəsindəki mənası
baba	baba	ata
qoca	qoca	ər
qarı	qarı (qoca qadın)	qadın (həyat yoldaşı)
erkək	qoyun (qoç)	kişi
kişi	kişi	adam
küçük	it balası	kiçik
alçaq	alçaq (yaramaz)	sadə, təvazökar
qızmaq	isinmək	hirslənmək
düşmək	düşmək	yıxılmaq

- Bu barədə danışarkən yuxarıdakı mətnlərdə rast gəldiyiniz fərqli sözlərdən, məsələn, Türkiyə türkcəsində—yürümək (getmək), nasıl (necə); qaqauzca—küy (kənd), sansın (sanki), dünnə (dünən); türkməncə—köp (çox), babatında (haqqında)... istifadə edin.

57 Almas İldırımın «Qara dastan» adlı bu şeirini diqqətlə oxuyun, türk xalqlarının tarixən və sovet dövründə yaşamış taleyi haqqında danışın.

Kimse bilməz Tanrıdağın⁴ yaşını,
Duman almış Altayların başını,
Uçurmuşdur başdan dövlət quşunu,
Sətvətinə⁵ yüz çevirmiş zaman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

¹məzhəkəçinin

²komikliyindən

³zövq alıb

⁴Çin dilində: Tyanşan dağı

⁵qüdrət

Dörd bir yana dağılmış türk soyları¹,
Sönmüş ocaq, köçüb getmiş boyları²,
Dərdli-dərdli axar bozqır³ çayları,
Saxlar içdən gizli ümid, güman hey...
Qoca türkün düşdüyü gün yaman hey...

Ağ alına qara yazı yazılmış,
Yaylalarda düyün-dərnək⁴ pozulmuş,
Gəlinlərin gur saçları çözülmüş⁵,
Yada qalmış, dilər eldən aman hey...
Qoca türkün düşdüyü hal yaman hey...

Dağdan-dağa çarpıb getmiş doğanlar⁶,
Qayalarda iz buraxmış al qanlar,
Ordulara buyruq⁷ verməz elxanlar
Nərdə qalmış Sədlər⁸ yıxan fərman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Xarab olmuş Buxarası, Başkəndi,
Matəm tutmuş Səmərqəndi, Daşkəndi,
Kəndi⁹ söylər, təkər gözdən yaş kəndi
Nə ozan var, nə yazan, nə şaman¹⁰ hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Qazan, Başqurd batmış, Qırım sürülmüş,
Mənim çərik gözlü yarım sürülmüş,
Qonum-qonşum, bütün varım sürülmüş,
Bulunurmu Sibiryada iman hey?
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Türk elləri bir-birinə yadlanır,
Qazax, qırğız, türkmən, özbək adlanır,
Azəri türk yanar, içdən odlanır,
Ana yurdun içdən halı duman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Orqun¹¹ çağlar, yatmış ellər ayılmaz,
Tarım çayı doğru yola qoyulmaz,
Hey səslənir Amu-Dərya, duyulmaz,
Sır-Dəryada qalmamışdır dərman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Xəzər coşar, xəbər salar Kürünə,
Axıb gedər Kür sürünə-sürünə,
İdil¹² ağlar, Altın Ordu¹³ yədinə¹⁴,
Aral kəndi¹⁵ varlığında peşman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

¹nəsil; ²tayfa, oba; ³səhra, çöl; ⁴toy-yığnağ; ⁵açılmış, dağılmış; ⁶doğma, yaxın; ⁷əmr; ⁸Çin səddi nəzərdə tutulur; ⁹özü; ¹⁰İslamdan qabaq, türklərdə ilahi vergili şəxs; ¹¹yüksək, taxt-tacı; ¹²Volqa çayı; ¹³Qızıl Orda adı ilə tanınan qədim türk dövləti—Çingiz xanın və övladlarının adı ilə bağlıdır; ¹⁴gücünə, yardımına; ¹⁵özü

Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş,
Ağla, şair, ağla, yurdun dağılmış,
Nərdə¹ qopuz, nərdə qırıq kaman hey...
Nərdə böyük Vətən—nərdə Turan² hey...

- Almas İldırımın həyatı və yaradıcılığı haqqında bilmədiklərinizi ədəbiyyat müəlliminizdən soruşun.
- Şeirdə adı çəkilən xüsusi isimlər (*Qazan, Başqurd, Krım, İdil, Amu-Dərya və s.*) haqqında məlumat toplayın.
- *Altun Ordu* və *Çin səddi* haqqında nə bilirsiniz?
Müasir türk dövlətlərinin coğrafiyası ilə tanış olun.
- Mətndəki arxaik sözləri tapıb mənasını izah edin.
- Zəlimxan Yaqubun «Döyüşən türk, oyanan türk, qalxan türk» şeirini oxuyun, Almas İldırımın şeiri ilə müqayisə edin. Müasir türk dünyası, türk coğrafiyası, dünya siyasəti haqqında nə bilirsiniz? Zəlimxan Yaqubun şeirindəki nikbinliyə necə baxırsınız?

Silkələdin göyün yeddi qatını,
Qucaqladın Doğu ilə Batını.
Dur yəhərlə ərənlərin atını,
Dəniz kimi dalğalan, türk, çalxan, türk!
Döyüşən türk, oyanan türk, qalxan türk!

Qılınmasa başımızın çarası,
Silinərmi üzümüzün qarası.
Altay ilə Anadolu arası
Dəniz kimi dalğalan, türk, çalxan, türk!
Döyüşən türk, oyanan türk, qalxan türk!

Döyüşdədir ağlın, huşun yolları,
Döyüşdədir uçan quşun yolları,
Döyüşdədir qurtuluşun yolları,
Dəniz kimi dalğalan, türk, çalxan, türk!
Döyüşən türk, oyanan türk, qalxan türk!

Hardan hara getdiyini bilən yol,
Üfüqlərə qovuşanda gülən yol,
Atılladan Atatürkə gələn yol
Qalxan olsun başın üstə, qalxan, türk!

Çanaqqala Malazgirdin davamı,
Türk deyil ki, öz qanından qorxan türk!
Təmiz süddən mayalansın, doğulsun,
Mete kimi, Oğuz kimi bir xan, türk!

¹harada

²türk dövlətlərinin ümumi adı kimi tanınan qədim Türk Dünyası

Yaddaşında sıralansın, anılsın,
Ərtoğrul bəy, Osman qazi, Orxan, türk!
Yenə Tanrı dağlarını qucaqla,
Dağlar olsun səngərin, türk, arxan, türk!
Döyüşən türk, oyanan türk, qalxan türk!!!

■ Almas İldırımın «Qara dastan» və Zəlimxan Yaqubun «Döyüşən türk, oyanan türk, qalxan türk» şeirləri əsasında türk xalqlarının keçmiş şöhrətli tarixi, sovet hakimiyyəti illərindəki həyatı və bugünkü dirçəlişi haqqında inşa yazın. İnşaya özünüz ad seçin. Sonra müqayisə aparmaqla kimin daha münasib ad seçdiyini müəyyənləşdirin.

58

Mahmud Kaşğarının «Divan»ından götürülmüş aşağıdakı parçaları oxuyun və özünüz də əlavə edib «Tarix təkrar olunur» mövzusunda danışın.

«Dərdini dinlədə bilmək və türklərin könlünü almaq üçün onların dilləri ilə danışmaqdan başqa yol yoxdur».

«And içərək söyləyirəm: mən Buxaranın sözüne güvənən imam-larının birindən və başqa Nişaburlu bir imamdan eşitdim, ikisi də sə-nədləri ilə bildirirlər ki, yalavacımız qiyamət nişanələrini, axır zaman qarışıqlıqlarını və Oğuz türklərinin ortaya çıxacaqlarını söylədiyi yer-də «Türk dilini öyrəniniz, çünki onlar üçün uzun sürəcək hakimiyyət vardır» buyurmuşdur. Bu hədis doğru isə—babalı deyənlərin öz üzəri-nə—türk dilini öyrənmək çox gərəqli bir işdir, bu söz doğru deyilsə, ağıl da əmr edir ki, onu öyrənin».

§ 8. AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOJİ QURULUŞU

▲ Dillərin qohumluq prinsipindən başqa, bir də tipoloji böl-güsü var. Bu bölgüdə dildəki sözlərin morfoloji quruluşu əsas götürülür.

Bu baxımdan dünya dilləri bir neçə qrupa ayrılır. Bəzilərin-də, ümumiyyətlə, şəkilçi yoxdur və sözün kökü dəyişmir—be-lə dillərə **kök dillər** deyirlər. Başqa qrup dillərdə sözün kökü içəridən dəyişir. Məsələn, *elm—alim—üləma* və s. Belə dillər **flektiv** dillər adlanır. Bu dillərdə şəkilçi sözün müxtəlif yer-lərində gəlir, yəni həm **ön şəkilçi** (prefiks), həm **iç şəkilçi** (in-fiks), həm də **son şəkilçi** (suffiks) işlənir.

Məsələn, rus dilində: *nârod* (xalq), *rodnoy* (doğma), *viro-dok* (nacins);

ərəb dilində: *an-avân* (an-anlar), *tarix-təvârix* (tarix-tarixlər), *bab-əbvâb* (qapı-qapılar), *taifə-təvâif* (tayfa-tayfalar) və s.

Azərbaycan dilində (həmçinin bütün türk dillərində) sözün kökü sabit qalır, həmişə müstəqil lüğəvi mənaya malik olur. Həm də dilimizdə şəkilçilər (istər sözdüzəldici, istərsə də söz-dəyişdirici) bir qayda olaraq söz kökündən sonra gəlir. Belə dillər **iltisai** (**aqlütinativ**) dillər adlanır.

Əlbəttə, iltisailik tələblərini bir qanun kimi türk mənşəli sözlər yerinə yetirir. Məlumdur ki, dilimizdə çoxlu alınma sözlər var. Bu sözlər ya ərəb və fars dillərindən, ya da rus və Avropa dillərindən alınmışdır. Həmin dillər morfoloji quruluşca başqa tiptən olduqlarına görə, onlardan alınan sözlər bəzən iltisailik prinsipindən kənara çıxır. Məsələn, sözün əvvəlinə də şəkilçi artırılır:

Ərəb və fars mənşəli sözlərdə: *la-qeyd*, *na-məlum*, *bi-vəfa*, *ba-məzə*;

Rus və Avropa sözlərində: *anti-faşist*, *a-normal*.

Belə sözlərdə bəzən şəkilçini ayırarkən kök mənə vermir: məsələn, Rus və Avropa mənşəli sözlərdə: *bioloji*, *frazеologiya* sözlərində **-loji** və **-logiya** hissələri şəkilçidir, onlarsız **bio** və **frazео** sözləri dilimizdə müstəqil kök kimi işləyə bilər.

Ərəb və fars mənşəli sözlərdə: **mənəvi** və **lüğəvi** sözlərində **-vi** şəkilçisi aşkarca seçilir, ancaq dilimizdə **mənə** və **lüğə** sözləri yoxdur.

Beləliklə, bu hallarda dilimizin iltisailik prinsipi pozulur. Yeni kök hesab edilən hissə lüğəvi mənə vermir. Buna görə də belə sözləri kökə və şəkilçiyə ayırmaq olmaz.

Əslən öz dilimizə məxsus bir neçə söz də bu baxımdan istisna təşkil edir. Məsələn, **dinc** və **kişi** xalis türk mənşəli sözlərdir. Ancaq bunlara **-na** ön şəkilçisi artırıla bilər: **na-dinc**, **na-kişi**.

Yaxud **alçal**, **alçaq** sözündə **-l** və **-q**, **kiçik**, **kiçil** sözündə **-k** və **-l** şəkilçidir, ancaq dilimizdə **alça*** və **kiçi** adda müstəqil köklər olmadığından **alçal–alçaq**; **kiçik–kiçil** lüğəvi va-

*Meyvə adı olan «alça»nın bu sözə daxil yoxdur.

hidləri sadə söz kimi qiymətləndirilir. Eyni vəziyyət *dağ* (maq) — *dağıntı* sözlərində də görünür: -ıl və -ıntı şəkilçidir (*yaz+ıl*, *yağ+ıntı* sözləri ilə müqayisə edin), ancaq ayrılıqda *dağ* sözü *dağılmaq* və *dağıntı* sözlərinə uyğun mənə vermir. Dilimizdə *dağmaq* sözü — feli yoxdur. Ona görə də həmin sözlər sadə sayılmalıdır. Belə sözlərdə hələ morfoloji sabitlik yaranmayıb. Dilimizdə bu tipli sözlər olduqca azdır. Təbii ki, on minlərlə sözün müqabilində belə 3–5 istisna hal dilin ümumilikdə iltisafilik prinsipini pozmur.

59

İltisafi dillərdə kökün fonetik cəhətdən dəyişməməsi və şəkilçinin ancaq sözün sonuna artırılması xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dilində bir neçə sözdüzəldici və bir neçə sözdəyişdirici şəkilçi bir-birinin ardınca gələ bilər:

1. sözdüzəldici: yaz-ı-çı-lıq;
2. sözdəyişdirici: el-lər-imiz-in;
3. həmçinin eyni sözə bir neçə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi gələ bilər:
sözdüzəldici sözdəyişdirici

yaz-ı-çı-lar-ımız-dan

sözdüzəldici sözdəyişdirici

yaşıl-laş-dır-ıcı-lar-ımız-in

Hər üç tipə aid misallar deyir və cümlədə işlədin.

60

Sözə şəkilçilər belə sıralanır: el-çi-lər. Niyə belə deyilmir: el-lər-çi? Sözdüzəldici (leksik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin dildə vəzifəsini izah edin; ardıcılığın həmin vəzifə ilə bağlılığını əsaslandırın.

61

Sözdüzəldici şəkilçilərin sırasını aydınlaşdırın: niyə yaşıl-dır-laş-ıcı, yaşıl-ıcı-dır-laş və s. şəkillərdə yox, məhz yaşıl-laş-dır-ıcı formasında işlənir? Hər bir konkret şəkilçinin hansı nitq hissəsindən hansı nitq hissəsi düzəltməsinə elmi cəhətdən şərh edin (məsələn, -ıcı feldən sifət düzəldir, deməli, sifətə artırıla bilməz; -laş adlardan fel düzəldir, deməli, felə artırıla bilməz və s. Ardını siz davam etdirin).

62

Sözdəyişdirici şəkilçilərin sırasını izah edin: niyə göz-ünüz-lər-ə, göz-ə-ünüz-lər, göz-ünüz-ə-lər yox, məhz göz-lər-iniz-ə şəklində işlənir? Bu ardıcılığı hər şəkilçinin konkret qrammatik mənası (kəmiyyət, mənsubiyyət, hal) ilə aydınlaşdırın; sözlərin cümlədə qrammatik əlaqələnməsi ilə bağlı olaraq hal şəkilçili (yiyəlik hal istisna olmaqla) sözləri felle idarə olunmanın nəticəsi kimi izah edin.

63

Dilimizə ərəb və fars dilindən keçmiş ön şəkilçili bir neçə sözü misal gətirin və cümlədə işlədin.

64 Rus və Avropa dillərindən alınmış ön şəkilçili bir neçə söz göstərin və cümlədə işlədin.

65 -i, -vi sifət düzəldən şəkilçilərlə işlənmiş *kütləvi, sırası, kimyəvi, mədəni, elmi, ictimai, inqilabi* kimi sözlərdən hansıları sadə, hansıları düzəltmə sözdür? Özünüz də belə misallar deyın.

66 Rus və Avropa mənşəli *geologiya, antropoloji, texniki, mexaniki, aqronomiya, aeroklub, aeroxol, terminologiya* və s. sözlərdən hansı sadə, hansı düzəltmə sözdür? Belə misallardan özünüz də deyın.

67 Başqa dillərdən niyə ancaq sözdüzəldici şəkilçilər alınır? Bunlar ayrıca şəkilçi halındamı qəbul olunur? Sualları izah edərkən qrammatik quruluşun milliliyi haqqında da danışın.

68 Bu sözlərin quruluşunu izah edin.

yumşa < q
l

uza < q
n
t

is < ti
in
it

Belə sözlərə aid özünüz də nümunə tapın.

69 Alınma *bi-, na-, la-* ön şəkilçiləri mənaca dilimizdəki *-sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçisinə bərabərdir. Məsələn, *bisavad–savadsız, bihuş–huşsuz, nainsaf–insafsız, laməzhəb–məzhəbsiz*. Lakin həmişə belə əvəzetmə mümkün deyil, yəni *nanəcib* əvəzinə *nəcibsiz, naxoş* əvəzinə *xoşsuz* demək olmur. Yaxud *nakişi* və *kişisiz* sözləri ayrı-ayrı mənalar verir. Belə misallardan özünüz də gətirin; bu tipli sözlər işlənən cümlələr seçin.

N ü m u n ə :

Bimərhəmət əyanlarına şükr, xudaya!

(Mirzə Ələkbər Sabir)

Nəhl olana mətləbi qandırmaq olurmu?

(Mirzə Ələkbər Sabir)

70 Keçdiyiniz xarici dildən misal gətirib flektivliyi izah edin.

N ü m u n ə : ərəb dilində *şəir–əşar* (şəirlər), *arif–ürəfa* (arif adamlar); ingiliscə: *a man* (oxunur: *e mən*) (adam)—*men* (oxunur: *men*) (adamlar), *a foot* (oxunur: *e fut*) (ayaq)—*feet* (oxunur: *fit*) (ayaqlar).

Yaxud ruscada bu qəbildən nümunələr:

дру-г

чит-ка

дру-ж-ба

про-чита-ем

дру-зь-я

че-ние

по-дру-г-а

че-ец

▲ İctimai hadisə olan dil başqa ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Dil müstəqil inkişaf qanunlarına malik olsa da, cəmiyyətin bütün sahələrindəki dəyişikliklərə, gerilmə və irəliləyişlərə reaksiya verir. Zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlər arxaikləşir. İstehsalın, sənayenin, elmin, texnikanın, bütövlükdə mədəniyyətin inkişafı yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur ki, bunlar da dil vasitəsilə ifadə olunur.

Mədəni inkişaf geniş anlayışdır, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir. İnsanların bütün yaradıcılıq və fəaliyyət sahələri özünəməxsus mədəni davranışla müşayiət olunur. Adi məişət və ailə səviyyəsində də, yüksək əqli-intellektual inkişafda da mədəniyyət nizamlayıcı bir faktordur. Təsadüfi deyil ki, dildə mədəniyyət anlayışı ilə bağlı çoxlu ifadələr var: əmək mədəniyyəti, iş mədəniyyəti, istirahət mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, dövlətçilik mədəniyyəti, dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, danışiq mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, teatr mədəniyyəti, hərbi mədəniyyət, idman mədəniyyəti, demokratik mədəniyyət və s. Mədəni inkişaf dildə yeni terminlərin yaranmasını şərtləndirir. Bu, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi deməkdir. Müasir radio-televiziyanın kütləviləşməsi xalqda nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə güclü təsir göstərir. Cəmiyyətdə insanların mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ədəbi dilin sferasını, fəaliyyət dairəsini genişləndirir, ədəbi dilin orfoqrafik, orfoepik və qrammatik normalarını möhkəmləndirir. Nəticədə dialektin sosial işlənməsi məhdudlaşır. İnsanların ümumi mədəni səviyyəsinin inkişafı elmin genişlənməsini şərtləndirir. Bununla da ədəbi–kitab dili ilə xalq danışiq dili təzahürünün yaxınlaşması, özünəməxsus şəkildə sintezi gedir və bu prosesin nəticəsi kimi dilimizdə bu gün xüsusi elmi-kütləvi üslub deyilən nitq forması müəyyənləşir. Uluslararası mədəniyyətlərin yaxınlaşması ilə müasir dilimizdə alınma sözlərin yeni dalğası görünür – bu alınma lüğətdə elmi-texniki və idman terminləri xüsusi seçilir.

Beləliklə, dilin inkişafı xalqın tarixi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu bağlılığı iki istiqamətdə görmək mümkündür. Biri odur ki, bir dövlətin ərəzində qohum tayfaların birləşməsi nəticəsin-

də xalq formalaşdığı kimi, bu tayfaların dili də (buna dialekt dili deyirlər, yəni dialekt tayfa dilinə bərabərdir) qarışaraq—birləşərək həmin xalqın dilinə çevrilir. Məsələnin başqa tərəfi odur ki, müəyyən mədəni-tarixi hadisələrin aydınlaşmasında dil faktları mühüm rol oynayır. Fransız dilçisi Vandriyesin (1875–1960) belə bir fikri var ki, xalqın tarixinin öyrənilməsində dil faktı ən mötəbər tarixi sənəddən daha etibarlıdır. Məsələn, Midiyanın aparıcı tayfasının adı *mak* olmuşdur və bu söz qədim türkcədə *ilan* mənasını bildirir. İlan midiyalıların totemi olduğu üçün dövlətin baş tayfasına onun adı verilmişdir. Midiya dövlətinin Şərq mənbələrindəki adı Makta-dır. Sözüün şərhı belədir: mak (tayfanın adı) + ta (yer anlayışı ifadə edən qrammatik əlamət)—yəni makların yaşadığı yer. Xalqın tarixini aydınlaşdıran belə sözlər çoxdur.

Dilimizdə ərəb və fars sözlərinin işlənməsi Azərbaycan xalqının tarixən həmin xalqlarla olmuş əlaqəsinin nəticəsidir. Məsələn, islam dinini qəbul etdikdən sonra türkcə **uçmaq, damu, Tanrı, yalavac** sözlərinin əvəzinə müvafiq olaraq **cənnət, cəhənnəm, Allah, peyğəmbər** isimləri işlənməyə başlamışdır. Yaxud rus imperiyasının işğalı ilə XIX əsrdən Azərbaycan dilində rus və Avropa dillərinin sözləri istifadə olunmuşdur.

Dil faktları xalqın mədəni-tarixi səviyyəsi haqqında aydın məlumat verir. Məsələn, XI əsr uyğur ədəbiyyatının kamil nümunələrindən biri «Qutadğu bilik» («Xoşbəxtlik elmi») poemasında hökmdara, yüksək rütbə sahibinə «sən» yerinə «siz» deyilir (uyğurlar türk xalqlarından biridir). Halbuki məşhur Roma imperatoru Sezara hər yerdə «sən» deyə müraciət olunur. Rus dilindəki **товар** (əmtəə) sözünün Azərbaycan və başqa türk dillərində xırdabuynuzlu heyvan mənasında işlə-nən «davar», **karandaş** sözünün «qara(n)daş»dan, **kopeyka** (qəpik) sözünün Xarəzm sultanı Məhəmməd **Köbəkin** adı ilə bağlı pul vahidindən yaranması türk xalqlarının qüdrətli dövlətçilik tarixi haqqında təsəvvür verir. **Şahı, abbasi** pul vahidlərinin Şah Abbasın adı ilə bağlılığı XVI əsrdə Azərbaycanın dövlətçiliyi barəsində özlüyündə müəyyən təsəvvür yarada bilir (halbuki tarixçi akad. Z.Bünyadovun tədqiqatı göstərir ki, ermənilərin tarixən pul vahidi olmamışdır—pul vahidinin olmaması dövlətçiliyin olmaması deməkdir).

XI əsrin böyük alimi **Mahmud Kaşğari** yazırdı ki, **türk və ərəb dilləri atbaşı (yəni bərabər) gedir**. Bu, türkcənin ərəbcə

nazil olmuş Quranın dili ilə bir səviyyədə olmasını göstərir. Quranın İxlas surəsinin «Dədə Qorqud kitabı»ndakı Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi həmin fikri əyani təsdiqləyir. Yaxud Nəsiminin, Füzulinin yüksək elmi-fəlsəfi dili Azərbaycan xalqının XIV–XVI əsrlərdəki əqli-intellektual düşüncəsinin tipik göstəricisidir.

I. Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən,
Görkli¹ Tanrı!
Sən atadan olmadun,
Anadan doğulmadun.
Kimsə rizqün² yemədün,
Kimsəyə güc etmədün.
Qamu³ yerdə əhədsən⁴,
Allahu səmədsən⁵.
Adəmə sən tac urdın⁶,
Şeytana lənət qıldın,
Ululuğuna⁷ həddin,
Sənin boyun-qəddin
Yoq.
Ya cismlə cəddin⁸
Yoq.
Urduğun ulutmayan⁹
Ulu Tanrı!
Basdığın bəliitməyən¹⁰
Bəlli Tanrı!
Götürdüğün gögə yetürən
Görkli Tanrı!
Qaxdığın¹¹ qəhr edən
Qəhhar¹² Tanrı!
Birliğinə sığındım,
Çələbim¹³, qadir¹⁴ Tanrı!
Mədəd¹⁵ səndən!

II. Təkur aydır¹⁶:

—Bəglər, Qazanın tovla-tovla Şahbaz atların minmişüz, altun-altun aqçasını yağmalamışuz¹⁷, qırx yigitlə oğlu Uruzu dutsaq etmişüz, qatar-qatar dəvələrini, qırx incə bellü qızla Qazanın halalını¹⁸ tutmuşuz. Bu heyfləri biz Qazana etmişüz,—dedi.

Kafirin biri aydır:

—Qazan bəgdə bir heyfimiz qaldı.

¹gözəl, görkəmli; ²haqqın; ³bütün; ⁴təksən; ⁵ehtiyacı olmayansan; ⁶vurdun; ⁷böyüklüyünə; ⁸baban, əcdadın; ⁹böyütməyən; ¹⁰tanıtmayan, bəlli etməyən; ¹¹vurduğun; ¹²məhv edən; ¹³Allahım; ¹⁴qüdrətli; ¹⁵kömək, yardım; ¹⁶deyir; ¹⁷talan etmək; ¹⁸həyat yoldaşını

Şökli Məlik aydır:

—Mərə aznavur, nə heyfimiz qaldı?

Kafir aydır:

—Qazanın Qapılar Dərvənddə on min qoyunu vardır. Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik,—dedi.

Şökli Məlik aydır:

—Altı yüz kafir varsun¹, qoyunu gətürsün,—dedi («Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edir, xanım hey»).

III. Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdı. Min yerdə ipək xalicesi döşətmışdi. İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri yığnaq olmuşdı. Toquz түмән² **Gürcüstanın** xəracı gəldi. Bir at, bir qılıc, bir çəmaq gətir-dilər. Bayındır xan qatı³ səxt oldu⁴ («Bəkil oğlu Əmranın boyunu bə-yan edir, xanım hey»).

IV. Tərsuzamışın sözi Əgrəgə kar elədi. Turdı, Qazan bəgdən aqın⁵ dilədi.

Aqın verdi. Çağırtıdı, aqınçı dərilədi⁶. Üç yüz say cidalı yigit bunun yanına cəm oldı. Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldı. Ondan **Şərukun** ucından⁷ **Göycə dənizə** təkin el çarpdı. Qələbə doyum oldı. Yolu **Əlince qələsinə** oğramışdı⁸ («Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyunu bəyan edir, xanım hey»).

■ Mətnədəki yer adlarından — toponimlərdən (Qapılar Dərbənd, Gürcüstan—das-tanda Gürcüstan Qalın Oğuzun həmsərhədi və vassalı kimi göstərilir — Şəruk, Göycə dəniz, Əlince qalası) və Dədə Qorqud hadisələrinin cərəyan etdiyi xəritə-dən istifadə edərək «Azərbaycanın tarixi coğrafiyası» mövzusunda inşa yazın.

72

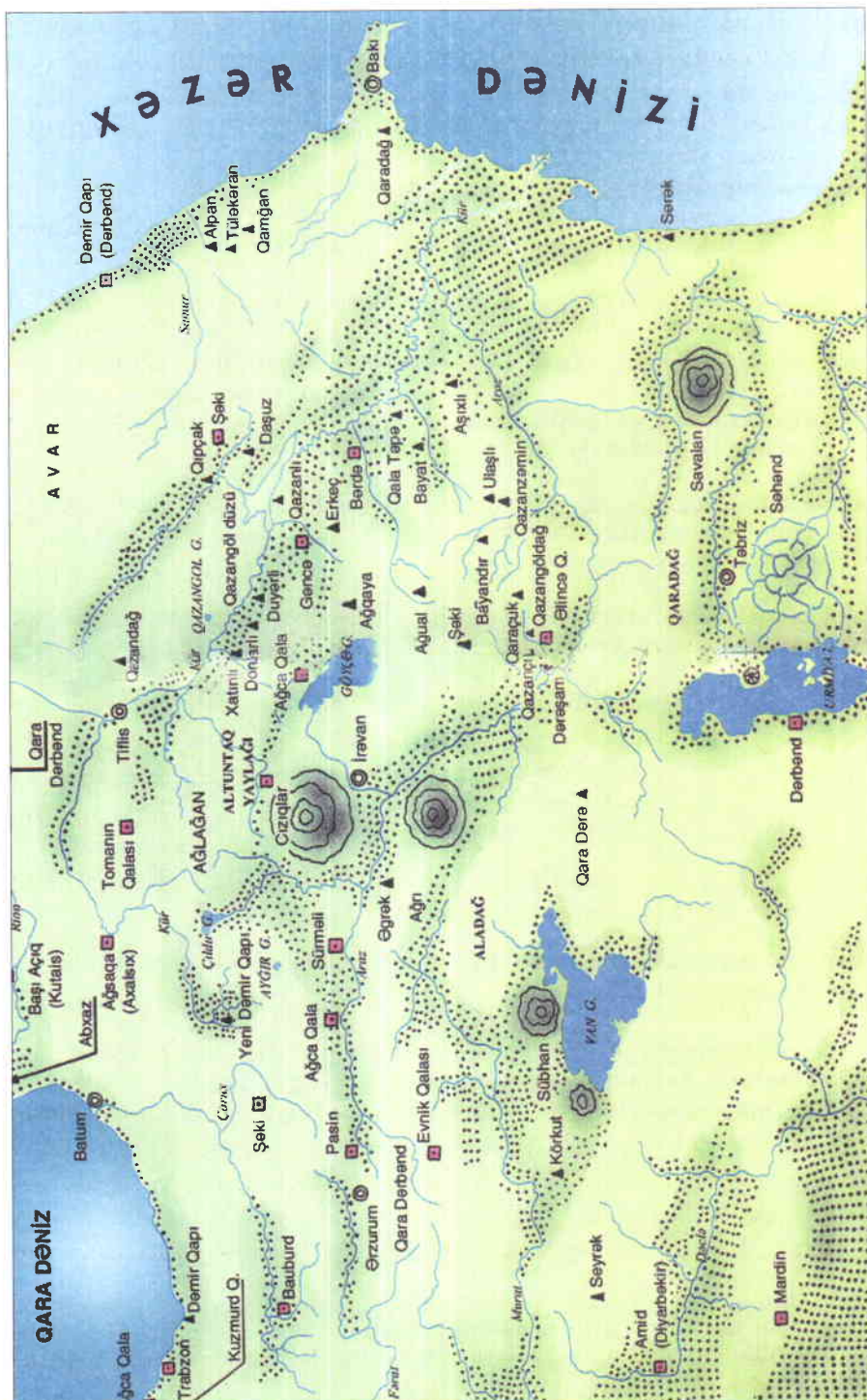
Mətni diqqətlə oxuyun. Dilinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə fikir verin.

Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yeründən turmuşdı. Şamı gün-lügi⁹ yer yüzünə dikdirmişdi. Ala¹⁰ seyvani¹¹ gög yüzünə aşanmışdı¹². Bin¹³ yerdə ipək xalçası döşənmişdi.

Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edüb Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edüb, atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı¹⁴. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdı. «Kimün ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurın¹⁵, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən¹⁶ öginə¹⁷ gətirün. Yersə,

¹getsin; ²on min; ³möhkəm; ⁴pərt oldu; ⁵yürüş; ⁶yığıldı; ⁷sərhədindən; ⁸yönel-mişdi; ⁹kölgəlik; ¹⁰uca; ¹¹çadır; ¹²ucalmışdı; ¹³min; ¹⁴kəsdirmişdi; ¹⁵oturdun; ¹⁶qo-vurma; ¹⁷önünə

DƏDƏ QORQUDUN COĞRAFIYASI

Tərtib edənlər: Müseyib Müseyibov, Tofiq Hacıyev

- Bəs «Az olsun, uz olsun» atalar sözündə uz sözü hansı mənada işlənmişdir? Hər biriniz müstəqil fikir yürütməyə çalışın. Sonra yoldaşlarınızın mülahizələrini ümumiləşdirib nəticə çıxarın. Hansı ehtimal, sizcə, həqiqətə daha uyğundur?

74 Oxuyun.

Üzünü məndən nihan¹ etmək dilərsən, etməgil!
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil!

Bərqi²-nəsrin üzrə miskin³ zülfünü sən dağıdıb,
Aşiqi bixaniman etmək dilərsən, etməgil!

Qaşların qövsində müjganın⁴ xədəngin⁵ gizləyib,
Ey gözü məstanə, qan etmək dilərsən, etməgil!

Canımı vəslin şərabından ayırdın, ey gözüm,
Eynimi⁶ gövhərfəşan⁷ etmək dilərsən, etməgil!

Qoymuşam eşqində mən gövnü⁸ məkanın varını,
Can nədir kim, qəsdi-can⁹ etmək dilərsən, etməgil!

Bürqəl¹⁰ üzündən açarsan məgər naməhrəmə¹¹,
Gizli əsrəri¹² əyan etmək dilərsən, etməgil!

Yandırırısan könlümü eşqində, məlum oldu kim,
Ani rüsvayi-cahan¹³ etmək dilərsən, etməgil!

Doğruyam eşqində ox tək, kirpigin tanıq¹⁴ durur,
Qəddimi neyçün kəman etmək dilərsən, etməgil!

Çünki eşqin məskənidir könlümün viranəsi,
Həsrətə ani məkan etmək dilərsən, etməgil!

Çün yəqin bildi Nəsimi ağzının var olduğunu,
Ol yəqini sən güman etmək dilərsən, etməgil!

(Nəsimi)

- Şeirdə türk və qeyri-türk mənşəli arxaizmləri fərqləndirin.
- Ön şəkilçilərə aid sözləri göstərin.
- Frazеoloji vahidləri seçin və onların söz qarşılığını deyın.

75 Oxuyun.

Eşqdən canımda bir pünhan¹⁵ mərəz¹⁶ var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar¹⁷ etmə, zinhar¹⁸, ey həkim!

¹gizli; ²yarpaq; ³ətir; ⁴kirpik; ⁵ox; ⁶göz; ⁷gövhərsaçan, yəni yaş tökən; ⁸varlıq;
⁹can qəsdi; ¹⁰üz örtüyü, niqab; ¹¹özgəyə; ¹²sirlər; ¹³cahanda rüsvay; ¹⁴şahid; ¹⁵gizli;
¹⁶xəstəlik; ¹⁷aşkar; ¹⁸aman

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var¹, ey həkim!

Gər basıb əl nəbzimə, tərxis² qılsan³ dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidedə izhar, ey həkim!

Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə⁴ sən bir sə'y qıl
Kim, olam bu dərde artıqraq giriftar⁵, ey həkim!

Gör tənə⁶-ürvan⁷ ilə əhvalımı hicran günü,
Var imiş ruzi⁸-qiyamət, qılma inkar, ey həkim!

Çəkməyincə çareyi-dərdimdə zəhmət bilmədin
Kim, olur dərmani-dərde-eşq⁹ düşvar¹⁰, ey həkim!

Rənc¹¹ çəkmə, sihhət¹², ümmidin Füzulidən götür
Kim, qəbuli-sihhət etməz böylə bimar¹³, ey həkim!

(Füzuli)

- Frazoloji vahidləri seçib, müasir dilimizlə müqayisə edin.
- Ön şəkilçili sözü göstərin.
- Alınma söz birləşmələrini göstərin və dilimizdəki qarşılıqlarını söyləyin.
N ü m u n ə: ruzi-qiyamət—qiyamət günü.
- «Artıqraq» sözü nə mənə verir? Sifət, yoxsa zərf məqamında işlənib?
- Nəsiminin şeiri ilə müqayisə edin. Dil fərqi varsa, göstərin.

76

Şah İsmayıl Xətaidən aşağıdakı şeir parçasını oxuyun, janr və vəznə görə dil xüsusiyyətlərini izah etməyə çalışın.

Qaibdən dəlil göründüm,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.
Bizi sevib-sevindirdin,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.

İki can idik, birləşdik,
Məhəbbət qapısın açdıq,
Şükür, didara¹⁴ yetişdik,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.

Üstümüze yol uğratdın¹⁵,
Gövhər aldın, gövhər satdın,
Ərliyini isbat etdin,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.

Bir ağacda güllər bitər,
Dalında¹⁶ bülbüllər ötər,
Şahıma bərgüzar¹⁷ gedər,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.

¹get; ²aşkar; ³etsən; ⁴havayı tədbir; ⁵tutulma; ⁶bədən; ⁷çılpaq; ⁸gün; ⁹eşq dər-dinin dərmanı; ¹⁰çətin; ¹¹zəhmət; ¹²sağlamlıq; ¹³xəstə; ¹⁴görüşə, ziyarətə; ¹⁵yönəlt-din, gətirdin; ¹⁶budağında; ¹⁷tərəf, qarşı

Böylə, Şah Xətəim, böylə,
Pirim dəstur¹ versin, söylə,
Şaha məndən niyaz eylə,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.

(*Şah İsmayıl Xətai*)

- Bu şeiri Aşıq Ələsgərin istədiyiniz şeiri ilə müqayisə edib, dil, ifadə səsləşməsini təhlil edin.
- Şah İsmayılın müasiri olmasını nəzərə alaraq Füzulinin qəzəlləri ilə müqayisə aparın. Nəzərə alın ki, buradakı dil sadəliyi, heca vəznə ilə, varsağı xalq şeir forması ilə bağlıdır.

77 Oxuyun.

Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşığı əqlin itirmiş,
Mələklərmi dərmiş, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Qurbani der: könlüm bundan sayırıdır²,
Nə etmişəm, yarım məndən ayırıdır?
Ayrılıqımı çəkib, boynu əyridir?
Həç yerdə görmədim düz bənövşəni.

(*Aşıq Qurbani*)

- Şeirin dili ilə müasir dilimiz arasında müqayisə aparın: sözlərin, şəkilçilərin, söz birləşmələri və cümlələrin uyğunluğunu izah edin.
- Qoşmanın dilini Xətəinin heca vəznli, Füzuli və Xətəinin əruz vəznli şeir parçalarının dili ilə müqayisə edib, xalq şeiri ilə klassik şeir janrlarının dil xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışın.
- Füzuli, Xətai və Aşıq Qurbaninin şeirlərindən gətirilmiş nümunələr əsasında «XVI əsrdə Azərbaycan dili» mövzusunda inşa yazın.

78

Qəzəli diqqətlə oxuyun. Əsl türk sözlərini, ərəb və fars dillərindən alınan sözləri qruplaşdırın. Sözlərin ümumi sayına əsasən türk sözlərinin işlənmə faizini hesablayın.

Mən istəməyəm, dərdimi cananə desinlər,
Əhvalımı ol zülf-pərişanə desinlər.

Pervanə yaxar var-yoxunu, bir oda yetmə,
Razı deyiləm ki, mənə pervanə desinlər.

¹göstəriş, rüsxət; ²xəstədir

Onlar da deyirlər: bu nə fəryadü fəğandır –
Taki bu sözü ol güli-xəndanə¹ desinlər.

Dillər tökərəm bülbülü pərvanəyə², Qövsü,
Ta bir gün olar, halımı cananə desinlər.

(*Qövsü Təbrizi, XVII əsr*)

- Danışıq söz və ifadələrini, frazeoloji vahidləri göstərin.
- Bu gün işlənməyən söz birləşmələrini seçin və mənalarını aydınlaşdırın.

79

Aşağıdakı qoşmaların dilini həm əvvəlki şeirlərin dili ilə, həm də bugünkü ədəbi dilimizlə müqayisə edib şərh verin.

1) Sərv boylum, bir çıx, görüm boyunu,
Onda qurban edim canı mən sənə.
Qaşlarının tağı qibləgahımdır,
Fəda qılım din-imanı mən sənə.

Adam gərək görsün həqqi arada,
Hanı sənün kimi bir pərizada.
Mələkdən də səni billəm ziyada,
Tay etmənəm heç insanı mən sənə.

Baxmaq ilən doymaq olmaz üzündən,
Danışanda şirin-şirin sözündən.
Onun üçün göz kəsmərəm gözündən,
Müştaqam, ey şəkər kanı, mən sənə.

Qaşa, gözə sürmə nə gözəl çəkdin,
Cilvələnilib zülfə həm seyyəl çəkdin,
Sən nə üçün axır məndən əl çəkdin?
Eyləməzdim bu gümanı mən sənə.

Gözəl səntək belə şuxü şən gərək,
Həmdəmi də həm özünə tən gərək,
Sənə Vaqif kimi dərd bilən gərək,
Layiq görməm hər nadanı mən sənə.

(*Molla Pənah Vaqif*)

2) A ləbləri badə, ağzı piyalə,
Bir söz desəm, olma bidəmaq, sana.
Yetişibsən, indən belə yaraşmaz
Yadlar ilə deyib-danışmaq sana.

Əcəb bihəyadır çərxi-kəcrəftar,
Hər ayda bir hilal eylər aşkar;

¹gülər üzə

²bülbül və pərvanəyə

Şəksiz, sənin ilə ədavəti var,
Göstərir düşəndə qaş-qabaq sana.

Mədənisən felin, nazü gəmənin,
Bərabərin yoxdu aləmdə sənin.
Təhrik eyləməsə səba, göncənin
Ağzı nədir açə dil-dodaq sana?

Zakirəm, eylədin əqlimi zayıl,
Olmaz belə surət, belə şəmayil;
Elə mən deyiləm hüsnünə mayıl,
Göz dikibdir tamam Qarabağ sana.

(Qasım bəy Zakir)

80 Oxuyun, müasir qəzetlərin dili ilə müqayisə edin.

Əkin yerindən danışanda ərz elədik ki, hər bir qism ələfiyyatın bir qeyri xörəyi var. Məsələn, buğdaya lazım olan xörək olmasa, nə qədər zəhmət çəkib buğda əkilse, əmələ gəlməz. Onun əvəzinə əlaq otları bitər ki, onların xörəyi var. Habelə hər bir millətin adət və rəftarı elm ilə düz gəlməsə, o millət elm təhsil edə bilməz. Çünki bir neçə dəfə bizim müsəlmanlar üçün elm təhsil etmək vacib olduğundan danışmışıq, ona binaən indi bizim adətlər ona mane olmağından danışaq.

Əgər bir elm sahibi öz kefi istədiyi təki bizim içimizdə rəftar edə, əvəmün-nas¹ onu dinc qoymaz. Məsələn, çəkmə geyməkdə bir günah yoxdur və hər kəs fikir eləsə, görər ki, çəkmə geymək ilə insan müsəlmanlıqdan çıxmaz. Amma bir şəxs bizim namərbut² başmaq yerinə çəkmə geyəndə şüəralar³ onu həcv edir. Mollalar ona minbərdən lənət oxuyur, əvəmün-nas ona salam vermir. Xülasə, hamımız birləşib onu kafir hesab edib o qədər incidirik ki, biçarə nələc qalıb, öz millətini atıb, gedib xariclər ilə üns tutur ki, onun övladı onların içində böyüyüb, onların təriqəsinə⁴ daxil olur.

Əlbəttə, belədə nə qədər səy edək ki, buğda bitsin, olmaz, əlaq otları olacaq və bir qərindən sonra onları biçib əvəzinə qeyri hasil edəcəklər.

Ey millət təəssübü çəkən qardaşlar, aləmi-məhşərdə və ümmətə⁵—deyən peyğəmbər olacaq. Amma indi biz elə bihəmiyyət⁶ olmuşuq ki, xaricilər «va millata⁷»—deyib öz işlərini möhkəm edən vaxtda «vanəfsa»—deyib nə ki milləti işlərimizə rəvnəq vermirik, hətta zəhmət çəkib elm təhsil edənlərimizi incidib qovmaq ilə millətimizi kor edirik. Pəs vaxt keçməmiş elm kitabları gətirib, məktəbxanalar bina edib, öz

¹avam camaat; ²kobud; ³şairlər; ⁴yoluna, məsləkinə; ⁵aman, ey ümmətim (camaatım); ⁶səysiz, qeyretsiz; ⁷aman, ey millətim

dilimizdə təhsili-üluma¹ məşğul olun ki, müsəlmanlıqda qaim² olasınız. Mıx bərk vurulduqcan, onu çıxarmaq çətin olur.

Ey elm, təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətindir, siz danışdığınızı onlar başa düşməyib, əfalinizi³ şəriətə namüvafiq hesab edib, sizə kafir deyib incidəcəklər.

Doğrudur, qeyri millətlər sizin kamalınızı görüb sizə artıq rütbə verəcəklər, amma insaf deyil ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarınızı atıb, onları kor və sərgərdən qoyasınız. Pəs ləzzəti-dünyaya⁴ tamah etməyib öz qardaşlarınızı əməli-xeyrə⁵ vadar edib, qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun, əvəmin-nas daşa bassın, siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişəkk gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq.

(«Əkinçi»dən)

● Adi söz və ifadələrin (ələfiyyat, lazım olan xörək, mıx bərk vurulduqcan və s.) publisist məzmununa obrazlılıq gətirməsini və canlılıq yaratmasını göstərin—mətndən belə söz və ifadələri seçin.

● Fars söz birləşmələrini (izafətlərini) seçib Azərbaycan dilində qarşılığını yazın. Mətdə neçə belə izafət vardır? Deyə bilərsinizmi, ərəbcə ifadələr (vaümməta, vamilata, vanəfsa) nə məqsədlə işlədilmişdir?

■ Vətənpərvərliyə çağırışı əsas götürüb mətni öz sözlərinizlə danışın, qəzetin tarixi xidmətini necə qavradığınızı söyləyin.

81 Mətni oxuyun.

Uca dağ başında, mədəniyyət mərkəzlərindən və dəmir yolundan uzaq, laçın yuvasına bənzər xırdaca bir şəhər düşübdür. Dağın sol və sağ ətəklərindən köpüklənərək sürətlə axan iki çay, axırda iki mehriban qardaş kimi birləşib axaraq, düzlərdə yaşayan əhalinin bağlarını, əkinlərini sirab edirlər⁷.

Şəhər tamam qışı və baharın yarısını qara dumana bürünmüş keçirib, axırda bu qara çadırşəbi atıb, gözəl bir nazənin sənəm tək surətinin parıltısını aləmə salıb, tamam yay istirahəti arzusunda olan isti yerlər əhalisini öz ağuşuna cəlb edir.

Ətrafı səfalı meşələr, sərin bulaqlar, havası məsum uşaq qəlbi kimi pak. Bu şəhərin ömrü bir elə uzun deyilsə də, tarixi bir şəhərdir.

¹elm təhsilinə; ²möhkəm; ³işlərinizi; ⁴dünya ləzzətinə; ⁵xeyir əmələ; ⁷sudan doyurur

Buraya adlı xanlar, bəylər, hətta şahzadalar gəlib-gedirlər. Burada padşah başı kəsilib, təpiklərdə paymal olub. Ab-havasının şairanəliyi əhalisinin təbiətinə də sirayət etdiyi üçün, o şəhər məşhur şairlərin, ədiblərin, musiqişünasların, xanəndələrin mədəni olmuşdur.

(Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdən)

● Dilin məlahətinə, şirinliyinə, təsvirinə diqqət yetirin. Bugünkü hekayə dilinin necə başladığının şahidi olun. Görün ki, dil aydınlığı, sözlərin başa düşülməsi və ümumiyyətlə, dilin xəlqiliyi bir şeydir, ancaq müasir biçimli hekayə dili başqadır. «Sənətdə müasir dil estetik ölçüdür» prinsipini nəzərə alaraq, bu hekayə parçasının dili haqqında danışın. Təsvir və təşbehlərə xüsusi diqqət yetirin.

82

Oxuyun, şeiri leksik, grammatik cəhətdən klassik ədəbiyyat nümunələri ilə müqayisə edin.

MƏNİM ANA DİLİM – MƏNİM KİMLİYİM

(İxtisarla)

Mənim ana dilim—mənim kimliyim,
Pasportum, özümə öz hakimliyim.

Məni həm babamla, həm də nəvəmlə
Bağlayıb uzanan tarix bağımisan.
Dünənim, sabahım, üstəlik hələ
Mənim söz hünərim, söz bayrağımisan.

Daşlardan süzüldün sən zaman-zaman
Suyu saflaşdırır daşdan keçməsi.
Yarandı dumduru damcılarından
Bayatı çeşməsi, dastan çeşməsi.

Sözü öz yerinə qoymaq təhrini
Ustadlar öyrətdi bizə birbəbir.
Sənin qüdrətini, sənin sehrini
Göstərdi dünyaya Füzuli, Sabir.

Fərqini bilməyib ağdan qaranın,
Adam var, bu dili yad sayar bu gün.
Dədəsi bu dildə cəbhə yaranın
Özü özgə dildə banlayar bu gün.

Nə yarpaq, nə külək, nə metal, nə quş
Səslənmir, oxumur özgə dilində.
Bəs sənə nə düşüb, ay dili yanmış,
Yad dildə ötürsən öz mənzilində.

Namusdan bixəbər, vicdandan uzaq,
Vəzifə kürsüsü məramdır sənə,
Vətənin dilini sevməyən alçaq,
Vətənin çörəyi haramdır sənə!

(*Bəxtiyar Vahabzadə*)

● «Dədə Qorqud kitabı»ndan (VII əsr) bu yana Azərbaycan ədəbiyyatını oxuya-oxuya, V sinifdən bəri dilimizin qayda-qanunlarını öyrənə-öyrənə gəldiniz. «Dədə Qorqud kitabı», Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəfər Cəbbarlı və onlarla başqa söz ustalarımızın yaradıcılıq dillərinin təmsalında bu dilin zənginliyini, kamilliyini, şirinliyini, musiqili və rəvan olmasını gördünüz. Bu dilin həmişə qayğıları olub: bəzən yabançı sözlərin axınına məruz qalıb, bəzən siyasi təzyiqlərlə qarşılaşıb, bəzən millətin öz övladlarından ögeylik görüb. Ancaq yaşayıb.

Bu gün də dilimizin qayğıları var. Şeirdə bu məsələyə diqqət yetirin.

● Şairin mətləbini olduğu kimi anlamağa çalışın. Burada başqa dili öyrənməyə mənfə münasibət yoxdur. Xarici dili də bilmək mədəniyyətdir—siz də başqa dilləri öyrənməyə çalışın. Bəxtiyar Vahabzadə öz dilinə xor baxanları, ana dilini başqa dillərə qurban verənləri danlayır. Başqa dilləri ana dilindən uca tutmaq cahillikdir, öz millətinə, öz tarixinə xəyanət etməkdir. Yadıma salın ki, XX əsrin əvvəllərində ana dilinin mövqeyi uğrunda qızgın mübarizə gədirdi (tədris ilinin ilk günlərində Firidun bəy Köçərlinin, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən oxuduqlarınızı xatırlayın). Bu şeirin və xatırlaya bildiyiniz başqa fikirlərin əsasında «Ana dilim — mənim kimliyim» mövzusunda inşa yazın, şeiri geniş təhlil edin.

ANA DİLİ HAQQINDA

Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işlənən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərinə tərcih¹ verir, kimi Azərbaycan türklərinin şiveyi-lisanını bəyənib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn-Yafəs² kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılsın.

Hər kəs öz iddiasında möhkəm durubdur. Bəzi dəlillər gətirmək ilə öz qövl³ və rəylərini haqq bilir, qeyrilərinin qövl və rəylərinə iltifat etinə etmək istəmir. Bu hal ona səbəb olubdur ki, nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıçılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər,

¹üstünlük

²Yafəs — Nuhun oğullarından biri

³söz

o dili sevsinlər və öz malı hesab etsinlər, övladına o dildə təlim və tərbiyə versinlər. Bizim əqidəmizcə, bu məsələdə uzaq getmək lazım deyil.

Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir¹. Ananın südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir.

Bu, Allah-taalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: «Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini əlindən alsan ölüb-itməz, amma dilini alsan, fəvt olar və ondan bir nişan qalmaz». Bu doğrunu sair millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağına və ruhuna tərbiyə veriblər və verməkdədirlər və bir tərəfdən də ana dilinə sevgilə verib, onda olan rəkakəti² götürüb, gözəlləşdirib, müəyyən bir qanun və əsas üzrə onu möhkəmləşdiriblər.

Rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcədə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olubdur. Hansı rus ədibi olursa-olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı oxuyub asanlıqla başa düşür, habelə də nemsə, firəng, ingilis və bizim Qafqazda gürcü ... ədiblərinin dilləri. Amma İstanbulda nəinki ədiblərin, hətta balaca bir qəzetdə xəbər yazan hərifin dilini İstanbuldan başqa sayır yerin türkləri anlamaz. Bundan məlum olur ki, osmanlı ədibləri ana dilinin qədrini bilməyib, onu unudublar və özləri üçün başqa «volapuk»³ ittixaz⁴ ediblər.

Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır.

Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla belə bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası siriştdir⁵. Amma bununla belə, dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə, dili bir dərəcədə dövlətləndiribdir. Doğrudur, bizim qabil və mahir ədiblərimiz az olubdur, amma olanlar ana dilini can-dildən sevir və yazılarını açıq və aydın yazırlar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Nəsihətnamə»si, Mirzə Fətəli Axundovun komediyala-

¹dərəcəsidir

²pəltəkliyi, naqisliyi

³süni ümumdünya dillərindən biri

⁴qəbul

⁵hopubdur

rı, Qasım bəy Zakirin məktubətı¹, Hacı Seyid Əzimin mövzun² əsar və kəlamı, Həsən bəy Məlikzadənin ülum və fünunə³ dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr—cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir.

Amma bu axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımçıq elm təhsil edib gələnlər xələl yetirməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyuq yapışdırıb, qəliz ibalər atına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər.

Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şumbəxt⁴ Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və onu təqlid etməkdə biri-birinə macal verməyib, «böyük hünərlər» göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu, «işbu», «iştə», «şimdi», «şol», «əfəndim», «bakalım», «nasıl» sözləri qəzet sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç-dörd yüz səhifəli təlimi-qiraət⁵ kitablarımızda «ata», «ana», «yaxşı» kimi çox işlənən və əziz sözlər, dərman üçün belə axtarılsa, tapılmaz. Bizim əqidəmizcə, bu müqəllidlik⁶ və rəftar millətə xəyanət etməkdir. Biz, bir tərəfdən İlmenskilərə, Miroyevlərə, Levinskilərə⁷ nifrın edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüz ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.

İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət⁸ bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat⁹ qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək.

¹məktubları—Mirzə Fətəli Axundzadəyə və başqalarına yazdığı mənzum məktublar nəzərdə tutulur

²gözəl, yaraşqlı

³elmlərə və fənlərə

⁴uğursuz bəxtli

⁵oxu təlimi

⁶təqlidçilik

⁷çar dövrünün mürtəce maarif xadimləri

⁸səbəb

⁹hər f

Doğrudan da, bir fikir etmək lazımdır. Allah-taala dili insana veribdir ki, onunla insan fikirlərini və hislərini bəyan etsin. Bu barədə Taleyranın sözü haqq deyil ki, guya dil insana fikrini gizlətmək üçün verilibdir. Bu bir batıl¹ qövldür ki, siyasi işlərdə az-çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşıqdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. «Şəlalə»nin² 22-ci nömrəsində möhtərəm müəllim M.M. doğru yazır ki, səkkiz yüz ildən bəri türk qövmü³ yaptığı səltənətlər pozulub xarab olubdur və olmaqdadır. Onun üçün baqi qalan bircə dilidir ki, indi onu da türk yazıçıları və türk ədibləri əlindən almaq istəyirlər.

Ancaq təəssüf doğurunu və bizə ağır gələn budur ki, möhtərəm İsa-bəy Aşurbəyli külli miqdarda xərc töküüb, «Şəlalə» jurnalının təb və intişarı⁴ yolunda əlindən gələnə əsirgəmir; vəli⁵, Səbribəyzadə cənabları haqqı olmaya-olmaya kişinin xərcini zay edir və arzularını puça çıxardır. Jurnalın dilini o qədər çətin edibdir ki, bir kəs onu oxuyub başa düşə bilmir. Əgər «Şəlalə» belə gözəl şəkildə ki, təb olunur, dilini asan və sadə etsə idi, Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları maarif kəsinə rəğbətləndirərdi. Vəli ... indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq kəsb etməkdədir.

Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər... Fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər.

(Firidun bəy Köçərli)

83 Məqalənin dilini təhlil edin:

- 1) aydın olmayan sözlərin mənasını yuxarıdakı lüğətin köməyi ilə öyrənin;
- 2) xüsusi adları seçib yazın;

Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Hacı Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Məlikzadə, Əli bəy Hüseynzadə haqqında nə bilirsiniz? Bəs Yafəs, Uşinski, Taleyran barəsində nə bilirsiniz?

¹boş, puç

²1913–15-ci illərdə Bakıda osmanlı dili norması ilə nəşr olunan jurnal

³camaatı

⁴çap olunması və yayılması

⁵lakin

Toponimlərin—yer adlarının (İstanbul, Qafqaz, İran) nə münasibətlə işləndiyinə diqqət yetirin.

3) xalq adlarını bildiren sözləri (rus, nemşə, firəng, ingilis, gürcü, türk, osmanlı) göstərin, onların mətnə işlənməsinin publisist mənasını açın;

4) alınma söz birləşmələrinin (şiveyi-lisan, təlimi-qiraət...) azərbaycanca leksik və qrammatik məzmununu təhlil edin;

5) ərəb dilindən alınmış **məktubat, əşar, kəlam, ulum, fənun və hürufat** sözlərinin mənalərini izah edin.

6) **tərcih vermək, ittihaz etmək, sirişmək** kimi mürəkkəb tərkibli fəlləri lüğəvi və qrammatik cəhətdən izah edin və bunun tarixi səciyyə daşımasını əsaslandırın—XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış yazıçı və şairlərimizin dili ilə müqayisələr aparın;

7) məqalədə işlənmiş osmanlıca (Türkiyə türkcəsi) sözləri—*işbu, iştə, şimdiki, şol, əfəndim, nasıl* və qrammatik formaları—*baxalım* (əslində: bakalım) tarixi şəraitinə və buradakı publisist məzmununa görə izah edin;

8) mətnə işlənmiş rus və Avropa sözlərini (qəzet, jurnal, pedaqoq, nemşə, ingilis...) və rus fəmilialarını (İlminskilər, Miroyevlər, Levinskilər) məqalənin publisist mətləbi ilə şərh edin. «Bu doğrunu sair millətlərin» sözləri ilə başlayan cümlədə **və** bağlayıcısının işlənməsini müasir baxımdan izah edin; onun sözlər, cümlə üzvləri və cümlələr arasında işlənmə fərqi göstərin;

9) «*Bu cənablar nə elmdən elm*» sözləri ilə başlayan cümlədə obrazlılığı, kinayəni şərh edin.

10) «*Bəlkə, dili bir dərəcədə dövlətləndiribdir*» cümləsini dilçilik baxımından izah edin. Bir dildən başqa dilə söz keçməsinin tarixi zəruriliyi və söz almada ölçü-əndazə haqqında danışın;

✿ Məqaləni öz sözlərinizlə danışın. Xalqın varlığında, mübarizəsində ana dilinin səfərbəredici rolunu ön plana çəkin. Ana dilimizin, xüsusilə ədəbi dilimizin inkişafında yazıçıların tarixi rolu barədə Firidun bəy Köçərlinin sözlərinə diqqət yetirin. Bu barədə onun sözünə tanıdığınız böyük sənətkarların təcrübəsi əsasında nə əlavə edə bilərsiniz?

84

Mir Cəlalın «Anket Anketov» hekayəsindən aşağıdakı parçaları oxuyun, Firidun bəy Köçərlinin məqaləsindəki ana dilinin korlanması ilə bağlı rahatsızlıq ideyasının özünəməxsus şəkildə davamına diqqət yetirin.

Anketov hamamlar trestinə rəis təyin olunan gündən indiyə qədər kabinetinin qapısında həmişə adam olur.

İş böyük, işçi az, məsuliyyət ağır, Anketov da bu postda təzə! Çoxları güman edirdi ki, Anketov bacarmayacaq, hətta onun təyininə etirazlar da olmuşdu. Anketovun qulağına çatan da, belə cavab verdi:

— Nə olar, etiraz eləsinlər. Bəyəm etiraz eləyənlər kimlərdir? Aydın ki, kapitalizm tör-töküntüləri... Onlar artıq özlə-

rinin ölümə məhkum olduqlarını hiss etmişlər. Mənhus işlərini indi də bu yanda görmək istəyirlər. Onların öhdəsindən gəlmək mənim boynuma.

Vəzifə başına keçən kimi hamam müdirlərini yanına çağırırdı. Hamısından «liçni delo» tələb elədi. Onlar: «Baş üstə!» — deyib oturmaq istəyəndə Anketov qoymadı:

— Baş üstə olunca, əl üstə olsun, bu saat liçni delolar mənim qabağımda olmalıdır!

...Rəis bir əli ilə başının tükünü yana daradı, bir əlini iş qovluqlarının üstünə qoyub soruşdu:

— Fəmilin nədi?

Hadiyev cavab verən kimi, Anketov onun iş qovluğunu tapıb açdı. Mənalı bir: «da!» — deyib, barmağını bayaq yazdığı sualın üstünə qoydu.

— Sən, — dedi, — çox örtülü yazmışsan. Mən sənin işini başdan-ayağa oxudum, diqqətlə oxudum, yenə səni yaxşı tanıya bilmədim. Məsələn, vəjnı bir yer: yazırsan atam nalbənd olub. Nalbənd cürbəcür olur...

Hadiyev onun sözünü kəsdi:

— Cürü-mürü yoxdur bunun! At nallayıb, öküz nallayıb...

Anketov sifətində istehzal bir təbəssüm doğurmağa gücəndi. Başını tərpətdi:

— Məsələ atda, öküzdə deyil. Məsələ onun sahibindədir. Görək sənin atan qaniçən, istismarçı hampaların heyvanını nallayıb, yoxsa fükərayi-kasibənin...

Hadiyevi gülmək tutdu:

— Hər kəs pul veribse, onun heyvanını nallayıb.

— Şübhəsiz ki, burjuaziya dövründə, hansı ki, sənin atanın həyat fəaliyyəti təsadüf edir, hampanın pulu çox idi, çəm fükərayi-kasibə.

...Hansı iclas idisə, axırda Anketov qalxıb təklif elədi:

— Yoldaşlar! Hamamlarda köhnədən bir pis qayda var. Mən jalobni knişkaları demək istəyirəm. Hər gələn oraya yazır. Bilmirik bu şikayət yazan dostdur, düşməndir, ya barışdırıcıdır. Mən təklif edirəm: ya şikayət yazan qabaqcadan anket doldurub bizim təsdiqimizə versin, ya da bu qaydalar lazım deyil. Yazırlar, yazırlar, bilmirsən hansı liçni deloya tikəsən. Bu barədə...

(*Mir Cəlal*dan)

● Anket Anketovun rus sözləri işlətməsinin mənasını açın. Bu o zaman idi ki, dilimizdə **inqilab**, **mədəniyyət**, **maliyyə**, **mütləqiyyət** və s. əvəzinə «revolyusiya», «kultura», «finans», «obsolyutizm» və s. işləndirdi. Bunu nəzərə alıb dövlət məmurunun dilindəki rusizmlərin işlənməsi ilə yazıçının obrazın təmsalında dövlətin dil siyasətinə kinayəsini izah edin.

● Hekayənin 1937-ci ildə, repressiyanın ən şiddətli dövründə yazıldığını nəzərə alaraq, Mir Cəlalın ana dilinin təmizliyini qorumaq yolunda cəsarətini qiymətləndirin və bu baxımdan hekayənin milli-tarixi dəyəri haqqında danışın.

ŞAH İSMAYIL XƏTAİ (1487–1524)

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı, görkəmli şair, tariximizdə ilk dəfə olaraq türk dilini dövlət dili səviyyəsinə yüksəldən şəxs.

Səfəvilər dövründə rəsmi sənədlər türk dilində yazılır, diplomatik sənədlər Avropa ölkələrinə türk dilində göndərilirdi. Şah İsmayıl Xətai vəsiyyətlərinin birində deyirdi ki, ey türk oğulları, bir ovuc torpağınızı dünyanın var-dövlətinə, dilinin bir sözünü ləl-cavahirata dəyişməyin, onları qoruyun və sonrakı nəsillərə çatdırın...

Şah İsmayıl Xətai XVI əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin yüksək mərtəbəyə çatmasında, Füzuli sənəti üçün siyasi və mədəni şərait yaradılmasında çox iş görüb.

ANA DİLİ

Mən universiteti, yeni darülfünunu təzə qurtarıb vətənimizə gələn günü şəhərimizin qazısı Axund molla Səbzəli gəldi bizim evə, mənim görüşümə. Evimizdə heç kəs yox idi, anamdan savayı. Bu övrət də çıxdı o biri otağa və qazı ilə biz başladığımız söhbətə. Deməyinen yazıq anam da qapının dalında durub qulaq asır.

Qazı içəri gələn kimi mən qabağa yeridim və dedim: — salam, malik. Cənab qazı mənə cavab verdi:

— Ay əssəlam-əleyküm, ay xudahafiz, əhvalı-şərif¹, ənasiri-lətif², maşallah-maşallah, əxəvizadə³, neçə müddətdə müntəziri-vicudiniz⁴ və

¹yüksək, şərafli əhvalın

²zərif ünsürlər

³qardaş oğlu

⁴vücudunuzun intizarında

müştaqi-didarınız¹ idim, inşaallah zati-alinizin² məzaci-mübarəkləri³ salimdir⁴.

Mən bir şey başa düşməyib dedim:

—Da.

Cənab qazı bir qədər baxdı mənim üzümə və yenə başladı:

—Əxəvizadə, təhsili-fünuninizi⁵ əncamə yetiribsiniz, ya dübarə⁶ təkmili-nöqsan⁷ üçün darülmüəllimə⁸ övdət etməlisiniz?⁹

Mən yenə bir şey başa düşməyib dedim ki:

—Cənab axund, yaxşı panimat eləmirəm ki, nə ərz edirsiniz.

Axund soruşdu:

—Necə?

Mən dedim:

—Çto?

Söhbətimiz belə bu cür qurtardı və axund başmaqlarını geyib, çıx-dı getdi. Anam girdi içəri və mənə dedi:

—Balam, mollaynan nə dil danışdınız ki, mən heç başa düşmədim?

Dedim:

—Ana, mollaynan biz ana dili danışırıdıq.

Anam başını saldı aşağı və bir qədər fikrə gedib dedi:

—Yazıq ana dili!

(Məmməd Səid Ordubadidən)

85 Obrazların danışığına əsaslanaraq onların dil-əxlaqını, milli sifətini açmağa çalışın. Ərəb və fars söz və söz birləşmələrinin (darülfünun, axund, qazi, cavab, əhvali-şərif, müştaqi-didar, salim...) üslubi mənasını izah edin.

86 Verilmiş mətndəki mükəllimələrdə qazının işlətdiyi ərəb, fars sözlərini Firidun bəy Köçərlinin «Ana dili haqqında» məqaləsində işlənmiş ərəb, fars sözləri ilə müqayisə edin, məqalədəki sözlərin adı alınmalar olduğunu, bu felyetonda isə ana dilinə xor baxan tipi ifadə məqsədi daşdığını aydınlaşdırın.

Felyetonun dilində canlı danışığa məxsus morfoloji (mollaynan—molla ilə əvəzinə) və sintaktik xüsusiyyətləri (söz sırası: *Evimizdə heç kəs yox idi, anamdan savayı*—«Evimizdə anamdan savayı heç kəs yox idi» əvəzinə) göstərin və izah edin.

XX əsrin əvvəllərində ana dilimiz üç yöndən korlanırdı: bəzi ziyalılarımız rus və Avropa sözləri işlətməyə can atırdı, ikinci qismi türk-

¹sizi görmək həvəsində; ²ali mənəbinizin; ³mübarək səhhətləri; ⁴sağlamdır; ⁵ixtisas təhsilinizi; ⁶təkrar; ⁷çatışmazlıqların təkmilləşdirilməsi; ⁸müəllim evinə—universitetə; ⁹qayıtma

osmanlıca, üçüncüsü ərəbcə sözlərə üstünlük verirdi. Üçü də eyni də-rəcədə ziyanlı idi, çünki hər biri doğma ana dilimizi korlamaq məqsə-dini izləyirdi.

Böyük sənətkarımız Cəlil Məmmədquluzadə bu meyillərdən hər bi-rini ifşa edən felyetonlar yazmışdı. Nəhayət, «Anamın kitabı» (1920) dramında bu vəziyyəti ümumiləşdirdi və hər üç meylə birdən güldü.

ANAMIN KİTABI

(parçalar)

Rüstəm bəy (*durur ayağa*)—Həzərat, il hesabı barəsində keçən za-sedaniyada bir qədər raznoreçiye oldu. Bu da o barədə idi ki, smeta-nın bir para punktlarında bir qədər təfavüt görsəndi və özgə cür də ola bilməzdi; səbəb bu ki, mədaxil oldu, məxaric oldu, onun bəzi yer-lərini biz məhz priblizitelno təyin edirik. Məsələn, biz ki, deyirik bal qonaqlığından gələcəkdə bu qədər mədaxil olacaq, əlbəttə, bu mədaxil biz yazdığımızdan ya bir qədər əksik olacaq, ya artıq olacaq və məhz bu səbəbdən smetada rədd-bədəl əmələ gəlir ki, onu toçno düz gö-türmək mümkün deyil. Kimin bu barədə sözü var, buyurun. Aslan bəy danışacaq.

Aslan bəy (*durur ayağa, Gülbahar diqqət ilə baxır*)—Heç belə deyil; bağışlayasınız. Zakon bu sluçayları tamamən predusmatret eləyibdir. Əgər raznoreçiye elə bir sluçayda oldu ki, onu mədaxil cərgəsində olan punktlar düz gətirmədi, o vədə smetni statyaları o qədər sokratit edirlər ki, il axırında hesab düz gəlir. Amma bizim smetanın poqrəş-nostları o barədədir ki, biz, naprimer, təyin eləmişik aclara ildə yüz manat paylayaq; amma biz yüz manat əvəzinə paylamışıq yüz doqquz manat on dörd şahı iki qəpik...

Senzor (*bir-bir kitabları alır əlinə, baxır*)—Xub, bu nədir? Bəli, ki-tab də bəyani-küsufi-küllü, yeni günün tamam tutulmağının duaları (*polis məmuru yazır*). Kitab də bəyani-əhvalati-küsufi-cüzi, yeni gü-nün yarımçıq tutulmağının əhvalatı... Bağışlayasınız, sizin sənətiniz nədir?

Mirzə Məhəmmədəli —Bəndə xüsuf və küsuf duası yazıram, özüm də cəmiyyəti-xeyriyyədə elmi-ilahi müəllimiyəm.

Senzor—Cənab Rüstəm bəy və Mirzə Məhəmmədəli, hökuməti-əliy-yənin politikasına xətər yetirən mətləblər sizin ikinizin də kitabların-dan tapılmadı. Yəqin ki, olsa, Səməd Vahid cənablarında olacaq. (Sə-məd Vahidə) Yəqin ki, sizin kitablarınız bunlardır?

Səməd Vahid—Bəli, ağa.

Senzor (bir kitabı götürüb oxuyur):

Zavallının işi çoxdur, zaman bulub gələməz,
Gedib də söyləməmişsən, nə haldasan biləməz.

Mirzə Məhəmmədəli (öz-özünə) —Pəh-pəh, ləzzət apardıq.

Senzor—Demək, bu hamısı şeirdir?

Səməd Vahid—Əvət, həpsi əşardır. Səbəb budur ki, Osmanlıda cəmi qələm sahibləri şairdi; cəmi doktorlar, mühəndislər, diplomatlar, hətta ministrlər də şairdi, həpsi şairdi.

Senzor—Bağışlayasınız, pəs sizin sənətiniz nədir?

Səməd Vahid—Mən özüm də şairəm. Kəndim də cəmiyyəti-xeyriyyə məktəbində elmi-qafiyyə dərsi deyirəm.

(Cəlil Məmmədquluzadə)

Mətnə adları çəkilən Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahid qardaşdılar. Lakin nə bu qardaşlar bir-birinin sözlərini başa düşür, nə də ana-bacıları onları anlayırlar. Bacıları Gülbahar onlara deyir: «Qardaşlarım, vallah, sözün doğrusu budur ki, çobanların danışığından savayı, mən heç bir söz başa düşmədim». Anaları Zəhrabəyim oğlanlarının üç dildə danışmasına, üç məslək dalınca getməsinə dözmür, qızı Gülbahara deyir: «Ürəyim üç yerə bölünə, üç tikə ola, hər tikəsi də bir tərəfə çıxıb gedə, onda dəxi ürəyim parçalanar, ölərəm. Qızım, bəs mənim ürəyim üç parça olsa, sən nə edərsən? Qızım, anasız qalarsan».

Bu, övladların sadəcə xarici dil öyrənməsi deyil, analarına, analarının dilinə xor baxmasıdır. Bu, ana—Vətən obrazıdır. Bu dil—məsləkə bir-birinə yad övladlar onlara süd vermiş doğma analarının ürəyi kimi Vətəni də parçalayırlar.

Böyük dramaturq deyir ki, dil birliyi Vətən birliyidir. Dilinə xor baxan Vətəninə xor baxır. Dilini sevməyən anasını və ana simvolu olan Vətəninə sevmir. Zəhrabəyimin qızına söylədiyi «ürəyim üç parça olsa, anasız qalarsan» fikrinin mənası budur ki, vətənin övladları xain çıxanda xalq anasız—vətənsiz qalar.

87 Firidun bəy Köçərlinin «Ana dili haqqında» məqaləsinin, Məmməd Səid Ordubadinin «Ana dili» felyetonunun, Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» dramının (verilən parçadan çıxış edərək) məzmunları əsasında «Ana dilinin saflığını qorumaq hər kəsin borcudur» mövzusunda inşa yazın.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QURULUŞU

§ 10. FONETİKA. FONEM ANLAYIŞI

88 Hansı sözlərdə səslərin sayı hərflərin sayından çoxdur?

Ailə, Faiq, Aynurə, çiçək, qulaq, şeir, üzvlük, üzrlü, hökmdar, şlüz polad, neftçi.

89 Hansı sözlərdə səslərin sayı hərflərin sayından azdır?

Həqiqət, xoşbəxt, xasiyyət, cəmiyyət, hövsələ, hovuz, novruz, tövlə, dostluq, müasir.

90 Deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözlərə aid 10 nümunə yazın.

91 Verilmiş sözlərin tələffüz formasını yazın.

müəllim	neftçi
mədəniyyət	çaqqal
müasir	kənd
müəyyən	bəxtiyar
kəşfiyyat	avtobus

92 Vurgusu son hecaya düşən sözləri göstərin.

Nəzirə, kamera, qrafika, söyüd, güllük, sanki, Asiya, tirmə, barama, albalı, gümüş.

93 Vurgusu dəyişməklə mənası dəyişən sözləri tapın.

Əyin, Xəyyam, gəlin, səpin, saqqal, bildir, ilmə, gəlir, sarı, qazma, süzmə.

- Sözləri cümlələrdə işlədin.

94 Verilmiş sözləri fonetik təhlil edin.

Polad, bais, peşman, iradə, qovurma, küskün

95 Ahəng qanununa tabe olmayan əsl Azərbaycan sözlərini seçib yazın.

Rəftar, güldan, ilan, ilmə, ilxı, çörək, Türkan, işıq, hafizə, metal, ilğım, oyun, müəllim, dəftər, afərin.

- *İlgım* sözünün mənasını izah edin.

▲ Sözüün mənasını dəyişən səs **fonem** adlanır. Məsələn, *tələ-dələ, zaman-saman, dağ-sağ-çağ-bağ-tağ*.

Azərbaycan dilində dil vahidləri müstəqil və qeyri-müstəqil olmaqla iki yerə ayrılır. Müstəqil dil vahidləri (söz, cüm-lə) dilin formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Qeyri-müstəqil dil vahidləri isə müstəqil dil vahidlərinin formalaşması vasi-təsi kimi çıxış edir. Fonem belə dil vahidlərindən biridir.

96

Oxuyun. Sözlərdəki müxtəlif səsləri əvəz etməklə fonemləri izah edin.

kal—kol; göl—gəl; göl—göz; söz—göz; dad—dar; yar—qar.

- Sözlərdən istifadə etməklə cümlələr düzəldin və yazın.

§ 11. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ VURĞU

▲ Sözlərdə hecalardan birinin və cümlələrdə sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunmasına **vurğu deyilir**.

Azərbaycan dilində vurğunun üç növü vardır: heca vurğu-su, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu.

Sözlərdəki hecalardan birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunması heca vurğusu adlanır. Məsələn, *gözəl, aná, yazı, kitáb, məktáb*. Azərbaycan dilində, türk mənşəli sözlərdə, adətən vurğulu heca sözün sonunda gəlir. Bu prinsip bə-zən alınma sözlərdə pozulur: **kámera, Púşkin, Dánte, filósof, lákin**.

Azərbaycan dilində söz kökünə şəkilçi artırılarkən, bir qayda olaraq, vurğu sözün sonuna doğru istiqamətlənir: **yáz; yazı, yazıçı, yazıçılıq...**

Lakin dilimizdə elə şəkilçilər də var ki, onlar vurğu qəbul etmir. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. İsmın xəbərlik (şəxs) şəkilçiləri:

<i>Mən müəlliməm²</i>	<i>anáyam²</i>
<i>Sən müəllimsən²</i>	<i>anásan²</i>
<i>O müəllmdir⁴</i>	<i>anádır⁴</i>
<i>Biz müəllimik⁴</i>	<i>anáyıq⁴</i>
<i>Siz müəllimsiniz⁴</i>	<i>anásınız⁴</i>
<i>Onlar müəllmdirilər⁴</i>	<i>anadırlar⁴</i>

2. Soyad əmələ gətirən şəkilçilər: **-ov, -yev, -ova, -yeva.**

Məs.: Əltiyev Vəltiyeva
Həsənova Vahəbov

3. İsim düzəldən **-gil** şəkilçisi: *əmtimgil, Artfgil*

4. Felin inkar şəkilçisi: **-ma, -mə**

oynama; gülmə, baxma

Qeyd: Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında inkar şəkilçisi **-m** olduqda vurğu **-m** işlənən hecaya düşür.

təsdiqdə: inkarda:
yazaram yazmaram
deyərəm demərəm

5. Felin nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərindən sonra gələn şəxs şəkilçiləri:

a) Nəqli keçmiş zaman:

yazmışam²
yazmışsan²
yazmışdır⁴
yazmışıq⁴
yazmışsınız⁴
yazmışdırlar⁴

b) qəti gələcək zaman:

gələcəyəm²
gələcəksən²
gələcəkdir⁴/gələcək
gələcəyik⁴
gələcəksiniz⁴
gələcəklər

c) qeyri-qəti gələcək zaman:

alaram²
alarsan
yazar
yazarıq⁴
yazarsınız⁴
yazarlər

6. Fel şəkillərinin hekayətini düzəldən **-idi** hissəciyi:

gəlmışdi yazardı gələcəkdi

7. Fel şəkillərinin rəvayətini düzəldən **-imiş** hissəciyi:

gəlirmiş gələrmiş gələcəkmiş...

8. Fel şəkillərinin şərtini düzəldən **-isə** hissəciyi:

yazmışsa gələrsə gördüsa...

9. Feli bağlama şəkilçiləri:

-madan² şəkilçisi: *əlmədən gəlmədən*

10. Felin əmr şəkli II şəxs cəmin şəxs şəkilçisi: **-ın⁴**

əlın gəlin baxın

11. **-lar²** şəkilçisi. Bu şəkilçi şəxs-kəmiyyət şəkilçisi kimi işləndikdə vurğu qəbul etmir:

gəlirlər döyürlər

Qeyd 1. **-lar²** ismə artırıldıqda vurğu qəbul edir:

qızlar oğlanlar adamlar

Qeyd 2. Şühudi keçmiş zamanda, əmr, şərt şəkillərində də **-lar²** vurğu qəbul edir. Məs.:

oxudulər desinlər gəlsələr

12. Zərf düzəldən **-la²** şəkilçisi: *ehtiyátla, cəsarətlə*
13. Zərf düzəldən **-casına²** şəkilçisi: *qəhrəməncasına*
14. Zərf düzəldən **-ən** şəkilçisi: *qəsdən, mənən, hərfən*
15. **-la²** (ilə) qoşması: *sənínlə, anámlla*
16. **-ca²** qoşması: *sahil boyúnca, uşáqca*
17. **-mı⁴** sual ədatı: *gəlirmi? alacáqmı? yazdı mı?*
18. Fikrin mənbəyini bildiren modal sözlərdəki **-ca²**: *mən-ca, bízca, fikrimtəca...*

Cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunması zamanı məntiqi vurğu yaranır. Məsələn, *Dostum mənimplə danışdı. Mənimplə dostum danışdı. Dostum mənimplə danışdı.*

Məntiqi vurğulu söz, adətən xəbərin yanında yerləşir. Məs.: *Arif Bakıya dünən getdi.* Ancaq intonasiya vasitəsilə məqsədli şəkildə məntiqi vurğulu sözün yeri dəyişə də bilər: *Arif Bakıya dünən getdi; Arif dünən Bakıya getdi.*

Cümlədə söz sırasını saxlamaqla da məntiqi vurğunu dəyişmək olar: *Mən bu gün rayona gedirəm; Mən bu gün rayona gedirəm; Mən bu gün rayona gedirəm.*

Hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün cümlədə, yaxud abzasda sözün, yaxud ifadənin yüksək intonasiya ilə tələffüz olunmasına həyəcanlı vurğu deyilir. Məsələn, *Ceyran başının hərəkətilə yoğun hörüyünü dala atdı; geniş açılmış gözlərini Adilə zillədi: –Mən musiqini rəsmdən az sevmirəm. Ondan səhərə qədər desən də, yorulmaram. Danış! Səndə maraqlı söhbətlər olar.*

97 Aşağıdakı sözlərin vurğularını müəyyənləşdirin.

Avtobus, kitabxana, auditoriya, bağlayıcı, fonetika, morfologiya, sintaksis, dostluq, vətənpərvərlik.

- Sözləri cümlələrdə işlədib dəftərinizə yazın.

98 Oxuyun, mətdəki sözlərdə heca vurğusunu müəyyənləşdirin.

Qotazlı qoyun gözümüz baxa-baxa can verdi. Evimizin arxasında dərin bir çala qazıb basdırdıq. Atamızın son yadigarı ilə beləcə ayrıldıq. Yenidən dava xəbərini eşitdiyimiz gün yadıma düşdü. Yenidən atamdan qara kağız aldığımız gün yadıma düşdü...

Bu əhvalatdan bir il keçdi. Yay tətilinə gəlmişdim. Axşamçağı qapıda dayanıb, öürşdən qayıdan heyvanlara baxırdım. Bizimkilər də qayıtmışdı. Birdən heyvanların içində bir qotazlı qoyun gördüm. Mənə elə gəldi ki, yuxu görürəm. Gözümə inanmadım. «Yox, bu ola bilməz. Onu ki, mən öz əllərimlə basdırmışam. Necə də oxşayır. Sanki özüdür ki var.» Yaxınlaşdım, başını sığallamaq, oxşamaq istədim, hürküb qaçdı. Sonra hər şeyi öyrəndim. Sən demə, bu qotazlı qoyunu qonşu kənddə yaşayan dostum göndəribmiş... İndi hər dəfə kəndə gedəndə dostumun hədiyyəsinə saatlarla tamaşa edirəm.

(Yasif Nəsirlidən)

- Mətnə ad verin.

99 Mətni ifadəli oxuyun. Cümlələrdə məntiqi vurğunu müəyyənləşdirin.

Mərdan danışıklardan anladı ki, müqəssir bir cavan oğlandır. Onun cibindən şəkil çıxıb. Məsələnin təfəsilatını heç kəs bilmirdi. Bilənlər isə qorxudan demirdi. Ancaq qanun belə imiş. Təqsirnamə yazılıb müqəssirin boynundan asılacaqdır: «Qoy camaat oxuyub ibrət götürsün!..»

Mərdan çox darıxırdı, gələndən bəri yoldaşlardan heç kəsi görməmişdi. Burdan çıxıb getmək mümkün deyildi. Dayananlara göz gəzdirsə də, tanış adam tapmırdı.

Bu müdhiş mənzərə onu daha da narahat edirdi. O, tamam başqa fikirlə gəlirdi. Bakı şəhərindən aldığı zəngin və xoş təsirlər haqqında sevinclə danışacaqdı. Onun yeni və şirin söhbətləri danışmaqla qurtarası deyildi. Gətirdiyi hədiyyələri Yəhyaya göstərüb onu şad edəcək, qəzetin ilk nömrəsindən söz verdiyi yoldaşlara göndərəcəkdi.

İndi isə şəhər həyəcan içindədir. Hər şey unudulmuşdur.

(Mir Cəlaldan)

- Sonuncu cümlədəki sözləri fonetik təhlil edin.
- Mətni adlandırın.

100 Oxuyun, məndəki həyəcanlı vurğunu müəyyənləşdirin.

Qədir, beyin yanına məsləhətə getdi. Evi aparmaq fikrini eşidən kimi bəy özünü itirdi. Nədənə başını tovladı, rəngi qaçdı, dili dolaşdı. Möhürü yerə atıb ayağa durdu. Qədərə qoşulub gəldi:

— Kim deyir onu? Bu nə fikirdi? Elə iş olarmı? Ev nədir, zad nədir! Sən bu kənd tərəfindən qulluğa gedirsən. Evin burada qalmasa, sənə kim qulluq verər? Bir dəqiqə inanarlarmı? Qaldı ki, hara gedirsən? Dağda sən özünə yatmaq yeri tapsan, qoçaqsan. Evi dəbərtməək nə üçün? Yox! Boşla, boşla.

Bəbir bəy ərkyana bir ahənglə üzünü qadına tərəf tutub deyirdi:

— Qumru bacı, bunu ayrı yerdə deyib camaatı özünüze güldürməyin! Güc ilə razı salıb qulluq almışıq. Pristavın qulağına çatsa ki, siz köçürsüz, daha Qədiri yaxına qoymaz!

Bəy sonra Qədire sarı baxıb, sözünün təsirini yoxlamaq istəyirdi:

— Bildin nə deyirəm, Qədir?

— Bəli, bildim.

— Başa düşdün də?

— Başa düşdüm, bəy!

(*Mir Cəlaldan*)

● Mətnə ad verin.

§ 12. İNTONASIYA

▲ İntonasiya nədir?

Nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən vaxt ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsəlmənin güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembri kimi hadisələrin məcmuyundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsi intonasiya adlanır. İntonasiya modallıq bildirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, habelə tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin şərtləndirilməsinə xidmət edir. Bunlardan əlavə, məntiqi vurğunun, ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

İntonasiya, əsasən, sintaktik mənalara ifadəsinə xidmət göstərir. Cümlənin hissələri arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri əks etdirir və bununla əlaqədar sadalama, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və s. bildirən intonasiyalar fərqləndirilir.

İntonasiya danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan modallıq bildirir. Onun vasitəsilə məlumat vermə, sual və əmr intonasiyaları fərqləndirilir.

Xitabların, ara söz və ara cümlələrin intonasiyası da fərqlənir.

101 Oxuyun. Müxtəlif sintaktik mənalarmın ifadəsinə xidmət göstərən, modallıq bildirən intonasiaları müəyyənləşdirin.

Biçinçilər öz aralarında söhbət edirdilər. Qoca deyirdi:

—Uzaq yerliyə oxşayır, dil də bilmir.

Cavan dedi:

—Əmi, nahaq yerə çörək verdin. Bəyənib yeməz.

—A bala, çörək Allah nemətidir. Bizi bəyənməsə də, çörəyi bəyənər.

Cavan şəkllə baxaraq dedi:

—Gör necə də o yerlilərə oxşayır. Bax o ortadakı Allahqulu kişinin elə bil özüdü.

Fransisko onlara başı ilə minnətdarlığını bildirib, pendiri çörəyin arasına qoyub dişlədi, soğanı isə bundan sonra ağzına apardı.

—Binəva acıymış.

Fransisko, doğrudan da, ac idi. Səhər tacirlə söhbətindən sonra yemək də yeməmiş, pul qazanmaq həvəsiylə karvansaradan çıxmışdı.

(Fərman Kərimzadədən)

- Mətnə ad verin.

102 Mətni ifadəli oxuyun.

Cavanşir və müşayiətçiləri bələdçi ilə birlikdə xəlifənin qəbul salonnuna girəndə orada üç nəfər gördülər. Onlardan biri xəlifənin taxtının sağında, ikincisi solunda, üçüncüsü isə önündə oturmuşdu...

Xəlifə içəri girəndə bələdçinin işarəsilə Cavanşirə müşayiətçilər diz çökdülər, əllərini sinələrində çarpazladılar, baş əydilər. Hamı oturandan sonra xəlifə üzünü Cavanşirə çevirdi, gülürüzlə:

—Şərqin hökmdarı xoş gəlib, səfa gətirib,—dedi və Cavanşiri irəli çağırırdı. Cavanşir xəlifənin taxtına üç addım qalmış dayandı.

Xəlifə baxışlarını yenə Cavanşirə çevirdi:

—Şərqin hökmdarının təşrif buyurmaqda məqsədi nədir?

—Gəlişimizdə məramımız sənə sayeyi-mərhəmətinə öz üzərimizdə görmək şərəfinə nail olmaqdır,—dedi.

Xəlifə Müaviyə razılıq əlaməti olaraq başını tərpətdi və dedi:

—Biz sənə Aran hökmdarı kimi tanıyıırıq, indi isə Sünik knyazlığını da sənə veririk.

Cavanşir əllərini sinəsində çarpazlayıb baş əydi və:

—Sən çox lütfkarsan, əmirəlmöminin,—dedi.

Xəlifə sözünə davam etdi:

—Biz Azərbaycanın da idarəsini sənə tapşırmaq fikrindəyik.

Xəlifənin gözlənilməz təklifi Cavanşiri şaşırdı... O, xəlifənin sərkərdələrinin Azərbaycan uğrunda, Azərbaycanın zənginliklərini ələ keçirmək uğrunda necə didişdiklərindən xəbərdardı. Cavanşiri qorxudan da bu idi. O qorxurdu ki, bütün Azərbaycanın hakimliyinə razı olsa, sərkərdələrin qəzəbinə keçə bilər. Bu isə sonra nəinki Azərbaycanı, həmçinin onun bir hissəsi olan Aranı da itirməyə gətirib çıxarardı. Cavanşir bütün bu fikirləri bir anın içində xəyalından keçirdi, cavab verməyə tələsdi.

—Sənin lütfünün hüdudu yoxdur, əmirəlmöminin, ancaq qorxuram bacarmayam, Azərbaycan böyük ölkədir.

Cavanşirin sözləri xəlifəyə qəribə göründü:

—Azərbaycan başdan-başa türklər ölkəsidir. Aran camaatı da onların dilində qonuşur. Ona görə də fikirləşdim ki, Şərqi hökmdarının torpaqlarını genişləndirim.

—Qoy sən deyən olsun,—dedi və əlavə etdi:

—Məndən ayrı istəyin, Şərqi hökmdarı.

Cavanşir yenə ehtiyatı əldən vermədi:

—İstərdim sayeyi-mərhəmətindən vergiləri bir qədər azallasan.

Xəlifə gülümsündü... sağ əli ilə saqqalını sığallaya-sığallaya vəzi-rə döndü:

—Aran ölkəsindən yığılan vergilərin üçdə birini Şərqi hökmdarına bağışlayıram,—dedi...

...Cavanşir öz müşayiətçiləri ilə birlikdə iqamətgahına çatan kimi bütün yol boyu susmuş Dəvdək dilləndi:

—Dəməşqə varmamız çox xeyirli oldu. Ancaq başa düşmədim, sən niyə Azərbaycanın hökmdarlığından boyun qaçırdın?

Cavanşir gülümsündü və dedi:

—Gəlmişdik saqqal dalınca, bıqı da qoyub qaçırdıq, deyirsən?

(Mahmud İsmayilovdan)

❶ Mətni bitkin hissələrinə ayırın.

§ 13. SÖZ ƏSAS DİL VAHİDİ KİMİ. SÖZÜN LEKSİK VƏ QRAMMATİK, HƏQİQİ VƏ MƏCAZİ MƏNALARI

▲ Əsas nitq hissələrini təşkil edən bütün sözlər leksik və qrammatik mənaya malik olur. Amma köməkçi nitq hissələri ancaq qrammatik mənə daşıyır.

Sözün leksik mənası onun məzmununu əks etdirir. Qrammatik mənə isə sözlərin hansı nitq hissələrinə aid olması və həmin nitq hissəsinə xas olan xüsusiyyətləri ifadə etməsi ilə müəyyənləşir.

- 103** Verilmiş sözlərin həm leksik, həm də qrammatik mənalarını müəyyənləşdirin.

Azadlığımız, şəhidlərin, mənəviyyat, heyrətlənmək, dünən.

- 104** Aşağıdakı ifadələri həm həqiqi, həm də məcazi mənada cümlədə işlədin.

Ağzına su almaq, yoldan çıxmaq, əl qaldırmaq, yaxın yola yük daşımaq, dərs almaq, boynuna qoymaq.

- 105** Verilmiş sözləri qrammatik və lüğəvi mənalarına görə müəyyənləşdirin.

Respublika, atəşkəs, sel, işğalçı, yatmaq, təəccüblənmək, kitabxana, dəyişmək, milyonçu, heyrətlənmək, ah, insan, əmək, ağıllı, qıpqırmızı.

▲ Bir çox sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malik olur. Tarixi inkişaf prosesində, sözlər həqiqi mənasından başqa, bəzən yeni mənə da (törəmə mənə) ifadə edir. Sözün həqiqi mənasına **dominant mənə**, yəni ilkin mənə deyilir. Qazandığı yeni mənə isə **məcazi mənə** adlanır. *Dil, diş, qaş, burun, baş, ağız, əmək, qol, kök, çal, ayaq, boğaz, üz, göz, yol, ağ, qara, ağır, yüngül, soyuq, alçaq, yüksək, boz, tutmaq, kəsmək, soymaq, yaymaq, getmək, düşmək, bişmək, çıxmaq, salmaq, yumaq, almaq, çevirmək, kəsmək* çox işlək çoxmənalı sözlərdir.

Çoxmənalılıq yaradan sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur. Məsələn:

uşağın **gözü** (isim)

şkafın **gözü** (isim)

polad balta (isim)

polad bilək (isim)

Bu zaman həmin sözlər və birləşmələr bir-biri ilə oxşar əlamətlərə malik əşyaları ifadə edirlər. Beləliklə, sözlərin çoxmənalılığı yaranır. Məsələn, *alovun dili, çəkmənin dili, insanın dili, heyvanın dili* və s. Bu söz birləşmələrindən *insanın dili, heyvanın dili* nümunələrində **dil** leksik vahidi həqiqi mənada, **alovun dili, çəkmənin dili** nümunələrində isə məcazi mənada işlənib.

106 Verilmiş sözlərdən söz birləşməsi düzəldin.

Qaçmaq, almaq, satmaq, oynamaq, gülmək, qol, qoz.

107 Oxuyun, hansı sözlərin məcazi mənada işləndiyini deyin.

Güclü idmançı, güclü cavab, şirin gülüş, şirin alça, yumşaq çörək, yumşaq xasiyyət, dumanlı dağ, dumanlı baş.

108 Köçürün, məcazi mənada işlənmiş sözləri seçib yazın.

- 1) Sözü zarafata salıb deyirəm;
Elə bilirlər ki, yüngül adamam.
Kəlməmi saralıb, solub deyirəm;
Heç bir bilən olmur mən gül adamam.
Nəyi deyirəmsə, bilib deyirəm —
Can adam, ruh adam, könül adamam.
Dərdimi güllərlə bölüb deyirəm;
Nəğməsi yanıqlı bülbül adamam.
Dərd altda can çıxır, ölüb deyirəm,
Baxan elə bilir tənbel adamam!

(*Vaqif Bəhmənlidən*)

2. Üzərindən keçən buludlara bax,
Ağlayar, həsrətinlə odlanaraq.

(*Rəfiq Zəka*)

3. Azərbaycan şairlər beşiyidir.

(*Mirzə İbrahimovdan*)

4. O da ağır və təmiz kişi idi.
5. Sənə elə ağır söz deyərəm ki, yeddi qatından keçər.
6. Yalnız bundan sonra oğlan ağır yuxuya getdi.
7. Ağır tanklar irəliyə keçdi.

▲ Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri əsas, digərləri isə ondan törəmə olur. Yeni çoxmənalılıq sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə yaranır: məsələn, *insanın qolu, ağacın qolu*.

Əgər sözün mənaları arasında heç bir bağlılıq yoxdursa, deməli, bunlar ayrı-ayrı leksik vahidlərdir, yəni omonimlərdir. Məsələn, *çay (içməli)–çay (axan), fokus (linzanın fokusu)–fokus (sirkdə), bal (arının məhsulu)–bal (dalğanın, zəlzələnin gücü)*.

Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər yalnız həqiqi mənada olur. Hansı sözlər omonim götürülə bilməz:

1. Ümumi və xüsusi isimlər omonim ola bilməz:

qərənfil (gül) Qərənfil (ad)

2. Eyni cür yazılıb, vurğularına görə fərqlənən sözlər omonim ola bilməz:

gəlin (isim) gəlin (fel)

əkin (isim) əkin (fel)

3. Yazılışı, tələffüzü eyni, lakin başlanğıc formaları müxtəlif olan, yəni qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərin vasitəsilə eyni cür səslənən sözlər omonim ola bilməz:

a) Külək əsir. b) Döyüşçü əsir düşdü.

4. Səslənməsinə görə eyniləşən, lakin yazılışı fərqli olan sözlər də omonim ola bilməz:

xeyr xeyir [xeyir]

mətn mətin [mətin] və s.

5. Xüsusi isimlər omonim ola bilməz:

Araz (çay) Araz (ad)

Bir hərfe görə fərqlənən belə sözlərə **paronim** deyilir.

Dilimizdə elə sözlərə də rast gəlinir ki, həmin sözlər həm çoxmənalı, həm də omonim ola bilər. Həmin sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: **burun, boğaz, yar, say, al, at, inci, quru, ağrı, kök, dil, tut, bel, yay, qas, qol, dolu, yol, düz...** və s.

109 Omonimləri seçib yazın.

1. Biz axşam şam edəndən sonra kinoya getdik. 2. Böyük Füzuli şam işığında şeir yazırdı. 3. Rusiyada çoxlu şam meşələri var. 4. Ayaq-qabıllarının bağı açılıb, onları bərkit. 5. Bağlar adamın üzünə gülür.

6. Müğənni «Rast» muğamını çox gözəl oxudu. 7. Mən Şirvan düzündə xeyli ceyrana rast gəldim. 8. Masazır kəndinin yanındakı şorda duz yığırlar. 9. Şor süd məhsullarından biridir.

110 *Süzmək, ağt, al, zərfl, sifət, çiçək sözlərini cümlədə omonim mənalarında işlədin.*

111 *Əqrəb, blok, biz sözlərinin mənalarını izah edin.*

112 *Saz, sağ, dağ sözlərini cümlədə işlədin.*

▲ Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlərə **sinonimlər** deyilir. Məsələn, *qovun—yemiş, yeni—təzə, qaçmaq—yüüyürmək* və s. Sinonimlər cərgəsinə daxil olan sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur. Məs.: *gözəl—qəşəng—göyçək* (sifət); *qəlb—kənül—ürək* (isim) və s.

113 *Aşağıdakı sözləri cümlədə işlədin.*

görməli—adlı-sanlı—məşhur
kobud—qaba

haqqında—barəsində
qarırmaq—qocalmaq

114 *Sinonimləri cümlədə işlədin və fərqlərini izah edin.*

əzik—qırısqıq
döymək—vurmaq

kirli—zibilli—çirkli
sındırmaq—qırmaq

115 *Frazeoloji birləşmələri onlarla sinonim olan bir sözə əvəz edin.*

qulaq asmaq — dinləmək

Özündən çıxmaq, gözləri kəlləsinə çıxmaq, bel bağlamaq, dünyasını dəyişmək, gözləri yolda qalmaq, burnunun ucu göynəmək, tüstüsü təpəsindən çıxmaq, atası yanmaq və s.

● 2-3 birləşməni cümlədə işlədin.

116 *Verilmiş sinonimlər arasında mənə fərqi olub-olmadığının müəyyənəldirin.*

tapşırıq—buyruq
gizlin—oğrun
gülmək—hırıldamaq
zəhər—ağrı
nəməkdən—duzqabı

gecikmək—yubanmaq
haqq—həqiqət
dövlət—sərvət—var
yeganə—tək

▲ Mənaca bir-birinin əksi olan sözlərə **antonimlər** deyilir. Antonimlər cərgəsinə daxil olan sözlər də, sinonimlər kimi, eyni nitq hissəsinə aid olur.

117 Antonimləri cümlədə işlədin.

müsbət—mənfi
şərq—qərb
tünd—açıq
müxtəsər—geniş
nağd—nisyə

118 Aşağıdakı sözlərə antonim tapın.

əvvəl—	irəli—
sülh—	həyat—
səhər—	yeganə—

§ 14. DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ TARİXİ DƏYİŞİKLİKLƏR

▲ Bir dildə mövcud olan sözlərin hamısı o dilin **lüğət** tərkibini təşkil edir. İctimai hadisə olduğu üçün, tarixi hadisələr, cəmiyyətdəki dəyişikliklər dildə əks olunur, yeni sözlər meydana gəlir, bəziləri isə köhnəlir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərdən bir qrupu uzunömürlü olur, min illər boyu yaşayır—buna **lüğət fondu** deyirlər. Başqa bir qrupu isə müəyyən dövrdə fəal işlənir, ancaq tədricən istifadədən qalır, unudulur, ya da yeni mənə kəsb edir, belə sözlər lüğət tərkibində lüğət fonduna daxil olmamış leksik materialı əhatə edir. Dilin lüğət tərkibini şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: fəal (aktiv) və qeyri-fəal (passiv) leksika. Dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin hamısı fəal leksika sayılır.

Dilin fəal lüğət tərkibinə mənası hamı tərəfindən başa düşülən, insanların gündəlik ünsiyyətində ümumişlək olan sözlər daxildir.

Dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal hissəsi öz növbəsində iki qrupa bölünür: köhnəlmiş sözlər və neologizmlər.

Köhnəlmiş sözlərin özü də iki qrupa ayrılır: 1. Tarixizmlər; 2. Arxaizmlər.

Tarixi inkişaf prosesində əşya və ya hadisələrin bəzilərinin ömürlərini başa vurması ilə əlaqədar onların adları da qeyri-fəal leksikaya çevrilir. Belə sözlər **tarixizmlər** adlanır. Məsələn, *darğa*, *çuxa*, *abbası*, *batman*, *koxa* və s.

Əşya və ya hadisənin adını ifadə edən söz köhnələrək yeni-si ilə əvəz olunur. Bu cür köhnəlmiş sözlərə **arxaizmlər** deyilir. Məsələn, *arı* (təmiz), *yey* (yaxşı), *seyvan* (eyvan), *iraq* (uzaq), *ər/ərən* (igid), *ayaq* (qədəh), *tanıq* (şahid), *sayru* (xəstə), *us* (ağıl), *əsən* (sağ-salamat), *damu* (cəhənnəm), *uçmaq* (cənnət), *düş* (yuxu), *altun* (qızıl), *güz* (payız), *ayıtmaq* (demək), *varmaq* (getmək), *qızıl* (qırmızı) və s.

Tarixizmlər bədii ədəbiyyatda təsvir olunan hadisələrin canlı və dolğun yaradılması, obrazların dilinin onların həyat tərzini, yaşadıkları dövrlə səsleşməsi məqsədilə işlədilir.

Elmin, texnikanın inkişafı ilə, siyasi, ictimai quruluşla əlaqədar yaranan yeni anlayışların adlarını ifadə edən sözlər yeni sözlər, yaxud **neologizmlər** adlanır. Dildə yeni yaranan sözlər — neologizmlər bir müddətdən sonra ümumişlək sözlər sırasına keçə bilər, hətta köhnələrək dildən çıxma da bilər. Məsələn, *komsomol*, *pioner*, *kolxoz* və s. sözlər XX əsrin 20–30-cu illərində neologizm, 40–80-ci illərində ümumişlək söz, 90-cı illərində isə tarixizm olmuşdur.

119 Köçürün, arxaik sözlərin mənasını müəyyənləşdirin.

Qızıl, seyvan, dikdirmək, us, nəsnə.

120 *Sayru*, *iraq*, *arı* sözlərini cümlədə işlədin.

121 *Qoç* sözü vaxtilə hansı sözü ifadə edib, indi isə hansı mənada işlədilir?

122 Mətni oxuyun, arxaik sözləri tapın.

1. Hanı dediyim bəy ərənlər,
Dünya mənimdir deyənlər?
2. Beyrək oğuz elinə gəldi. Gördü, bir ozan gedir, dedi: «A ozan, hara gedirsən?»
3. Aydan arı, gündən duru bacın
Banıçıçəyi Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm!
4. Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!
5. Bək yekit, ögünərsə, ər ögünsün aslandır!

123 Hər hansı mətni oxuyun, oradakı fəal və qeyri-fəal sözləri müəyyənləşdirin.

§ 15. ƏSL AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ VƏ ALINMA SÖZLƏR

▲ Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər milli və alınma olmaqla iki qrupa bölünür. Əsl Azərbaycan sözlərini alınma sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər:

1. Vurğu, əsasən, son hecaya düşür: *yazıçı, ata*.
2. Ahəng qanununa tabe olur: *ana, nənə, ağız, alın*.
3. Sözüün əvvəlində iki samit yanaşı işlənmir: *plan, ş kaf*. Bunlar alınma sözlərdir. Avropa mənşəli sözlərdir.
4. Sözdə iki sait yanaşı işlənmir: *ailə, saat, səadət, camaat, bədi*. Bunlar alınma sözlərdir.
5. Söz «r» səsi ilə başlanmır: *razı, rəfiqə, rabitə, radio*.
6. Uzun saitli sözlər türk mənşəli deyil: *alim, arif, nazir, sufi, Füzuli*...
7. Fleksiyaya uğrayan sözlər. Bu sözlər ərəb mənşəlidir: *şəkil–təşkil–mütəşəkkil; elm–alim–üləma; nəsr–nasir–mənsur; nəzm–nizam–Nizami–Nazim–mənzum; nəzər–mənzər–nazir... tərəf–ətraf; eşq–aşıq–məşuq–məşuqə* və s.
8. Vurğusu ilk hecaya düşən sözlər: *опера, космос, маршал*...
9. Sonu *at*² şəkilçisi ilə bitən sözlər. Bu sözlər ərəb mənşəlidir: *məlumat, həqiqət, hökumət, təbliğət (həqiqət, hökumət* sözlərində *-ət* etimoloji baxımdan şəkilçidir)...
10. Bütün apostroflu sözlər ərəb mənşəlidir: *ə'la, sün'i, bə'zi, bə'zən, məs'ul, mə'na, mö'təbər, mə'lum* və s.
- Klassiklərimizin dili üçün, xüsusilə şeir dili üçün səciyyəvi olduğuna görə bunu nəzərə almaq və yadda saxlamaq lazımdır. Klassiklərin əsərlərinin nəşrində apostrof saxlanılır.
11. Ön şəkilçili sözlər alınmadır: *bivəfa, laməkan, baməzə, anormal*...

Qeyd: nadinc, nakişi sözləri istisnadır.

12. Daxilində təkrar olunan qoşa samitli sözlər alınmadır: *mədəniyyət, əvvəl, molla, qüvvə, təəccüb, professor, rejissor*...

Qeyd: qoşasamitli saylar (*yeddi, səkkiz, doqquz*...) və *addım* sözləri istisnadır.

13. Sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər alınmadır: *xətt, sirr, hədd, hiss, tıbb*...

14. Tərkibində **j** səsi olan sözlər alınmadır: *janr, jurnal, jalə, müjdə, bioloji...*

15. Fellərin hamısı (sözün başlanğıc hissəsi nəzərdə tutulur) türk mənşəli sözlərdir: *oxumaq, getmək, baxmaq, ağlamaq...*

16. Azərbaycan türkcəsində söz başında **ı** saiti işlənmir. Vaxtilə **işiq, ilxı, ilıq, inam** sözləri **ı** ilə başlanmışdır. Sonralar **ı** səsi **i-yə** keçdiyi üçün bu ana dili sözlərimizdə ahəng qanunu pozulmuşdur. Bugünkü **ıldırım, ilan** sözləri əvvəllər **yıldırım, yılan** kimi işlənmişdir.

17. Azərbaycan türkcəsində söz sonunda **o, ö, e** saitləri gəlməz. Belələri alınma sözlərdir: *kino, büro, Nitşe...*

18. Azərbaycan türkcəsində **o, ö, e** saitləri ilə şəkilçilər işlənmez. Bir sıra türkcələrdə var.

Dilimizə başqa dillərdən gələn sözlərə **alınma sözlər** deyilir.

Azərbaycan dilinə ərəb, fars, rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər keçmişdir.

Ərəb dilindən keçən sözlərin əksəriyyəti təhsillə, tədrislə və islam dini ilə bağlı sözlərdir. Məsələn, *Allah, Əkbər, Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn, elm, dərs, nəsr, nəzm, rəsm, şair* və s.

Fars dilindən keçən sözlərin əksəriyyəti poetik ifadələr və sözlərdir. Məsələn, *gül, dilbər, bülbül* və s.

Rus dilindən keçmiş sözlər: *samovar, paroxod, parovoz, vedrə* və s.

Latın dilindən keçmiş sözlər: *auditoriya, direktor, respublika, konstitusiya.*

Alman dilindən keçmiş sözlər: *veksel, molbert, kurort, qalstuk, şayba.*

İngilis dilindən keçmiş sözlər: *mitinq, klub, rels, trolleybus, keks, futbol* və s.

Alınma sözlərin bir çoxunun Azərbaycan dilində qarşılığı vardır. Lakin bu, nitqdə alınma sözlərdən qaçmağa əsas vermir.

Alınma sözlərin bir çoxu nitqimizi zənginləşdirir, onu dəqiq və ifadəli edir. Lakin onlardan yerli-yersiz istifadə etmək dili korlamağa aparıb çıxarır.

124 Əsl Azərbaycan sözlərini seçib yazın.

İşvə, inqilab, firon, ilan, əlli, stəkan, mehmanxana, ılıq, şəhid, ilxı, ildırım.

125 Mətni köçürün. Alınma sözlərin altından xətt çəkin.

1. Beləliklə, tamojna idarəsi çinovnikinin bəxt ulduzu söndü. Polkovnik otağı əsəbi addımlarla dolanmağa başladı. Aydınır ki, Bakıda böyük konspirasiya altında saxlanılan bir mətbəə var.

(Sabit Rəhmandan)

2. Şah İsmayıl sufi müridlərindən olan Şeyx Heydərin oğludur. Hicri 892-ci ildə dünyaya gəlmişdir.

126 Verilmiş alınma sözləri cümlədə işlədin.

Klub, mitinq, futbol, teleqraf, vedrə, sistem, himn.

127 Nə üçün *ilan, ildırım, ilxı, ilxıçı, ılıq, işıq* və s. sözlər ahəng qanununa tabe olmadığı halda milli söz hesab olunur?

§ 16. ÜMUMİŞLƏK VƏ ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN SÖZLƏR

▲ Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini mənası hamı tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlər təşkil edir. Bu sözlər istənilən üslubda olan yazılı və şifahi nitq nümunələrində işlənir. Məsələn, *su, çörək, ev, yol* və s. Ancaq bunlardan fərqli olan ələ sözlər mövcuddur ki, onların işlənmə dairəsi məhduddur. Belə sözlərə dialektizmləri, terminləri — ixtisas sözlərini aid etmək olar.

Dialekt sözləri. Hər hansı bir zonada yaşayan bir qrup əhalinin dilində işlənən söz və ifadələr dialekt sözləri adlanır. Məsələn:

ədəbi dil sözü

dialekt sözü

qarğıdalı — *kəbə, məkə, sütün, peyğəmbəri, qarqundey*

nəlbəki — *zir*

döşəkcə — *nimdər*

küçə — *doqqaz*

dəsmal — *əlardan, təlis*

hündür — *qəlbi*

tez — becid
daş — qəmbər

Müəyyən elm sahələrinə aid olan sözlər, ifadələr **terminlər** adlanır. Məsələn, *isim, poema, tənlik* və s.

Terminlərin xarakterik xüsusiyyətləri:

- 1) yığcamlıq
- 2) yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaq
- 3) emosionallığın olmaması
- 4) sinoniminin olmaması (çox vaxt)
- 5) məcaziliyin olmaması

Terminlər, əsasən, elmi üslub nümunələrində işlənir. Amma bədii ədəbiyyatda da terminlərə rast gəlirik. Bu, yazıçı məqsədinin həlli üçün bədii ədəbiyyatın dilinə daxil edilir. Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar yalnız və yalnız terminlər kimi çıxış edir. Məsələn: *metafora, sinekdoxa, fiksaj, akvarel...*

Elə sözlər də var ki, həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənir: *güc, bucaq, quvvə, enerji, zərf, say, fel...*

128 Mətni oxuyun, dialekt sözlərini tapın, mənalarını izah edin.

1. Şamxal yarğanın qaşından ayağa durub üstünün tozunu çırpdı. Suvadağdan düşüb yarğanın kölgəsinə endi. 2. Narın ləpələrə toxunub şütüyən daşlar Şıldır yerdə qurulamış qovaq ağacına qədər gedirdi. 3. Şamxal uşaqlara, budaqları lillənib qalan çiləkənə, boz-bulanıq sulara baxdı.

(İsmayıl Şıxlıdan)

129 Verilmiş dialekt sözlərinin mənasını izah edib cümlədə işlədin.

Məhrəba, zır, ciyi, yelpənək, qəməlti.

130 Verilmiş sözlərin ədəbi dildəki qarşılıqlarını yazın.

Becid, deşdəbəkür (tısbağa), dənab, düşğü (stolun üstünü silmək üçün istifadə edilən əsg), hancarı

131 Mənası verilmiş sözlərin dialektlərdə işlənən qarşılığını yazın.

balqabaq	—	nəlbəki	—
lobya	—	uca	—
qarğıdalı	—	darvaza	—
çaydan	—		

132 Yaşadığınız yerin dialekt sözlərindən 5 nümunə yazın.

133 Verilmiş sözləri həm termin, həm də ümumişlək söz kimi cümlədə işlədin.

Sifət, xəbər, qoşma, bənzətmə, vurma.

▲ **Vulqar sözlər.** Dildə işlənən kobud ifadələr, nalayiq sözlər vulqar sözlər adlanır. Məsələn, *gəbərmək* (ölmək), *tıxışdırmaq* (yemək) və s. Belə sözlər, adətən bədii əsərlərdə surətlərin dilində, yaxud mənfi obrazları səciyyələndirmək üçün müəllif dilində işlədilir.

134 Mətni oxuyun, vulqar sözləri seçib yazın.

Mən onun necə yanıb töküldüyünü düşünərək ləzzətlə gülümsünürdüm. İti addımlarla gedə-gedə «Yan! Allah vurmuşdu səni! Valeh azadlıqda olsaydı, sənin o tapançanı alıb güllələrinin hamısını doldurardı qarnına! Binamus!» deyə düşünürdüm.

(*İlyas Əfəndiyevdən*)

135 Verilmiş kobud ifadələri cümlədə işlədin.

Tıxmaq, gorbagor olmaq, itxasiyyət, zəhrimar, alçaq, heyvansifət, dəmdəməki, cüvəllağı və s.

136 Mətni köçürün, vulqar sözlərin nə məqsədlə işləndiyini söyləyin.

Otağa gur və zəhmli bir səs yayıldı:

— İtil burdan, küçük!

Şamxal atasının qolundan tutub dartındı:

— Burax deyirəm sənə!

— Kəs səsini, qancığın balası!

— Ağzını təmiz saxla, dədə!

— Kəs deyirəm, qancıqdan süd əmənl!

— Südümə söymə!

— Ə, qoduq, mənim üstümə şeşələnirsən?!

(*İsmayıl Şıxlıdan*)

§ 17. AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZIOLOJİ VAHİDLƏRİ

▲ Dildə 2 cür söz birləşməsi mövcuddur: sərbəst və sabit söz birləşmələri. Sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr (frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər) adlanır.

Sərbəst söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər ayrı-ayrılıqda leksik mənaya malik olurlar, lakin frazeoloji vahidlər bütövlükdə bir məna ifadə edir. Məhz buna görə də frazeoloji birləşmələr sintaktik baxımdan parçalanmır, bir cümlə üzvü olur. Məsələn, *Nənəsinin nəsihəti Arifin bir qulağından girib, o biri qulağından çıxdı.*

Frazeoloji birləşmələr omonimlik, sinonimlik, antonimlik yarada bilər:

Frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi:

ağzına su almaq – ağzını qıfıllamaq

dil-dil ötmək – dilotu yemək

burnunun ucu göynəmək – ürəyi istəmək, ürəyi axmaq

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi:

can vermək – Yağış təbiətə can verir.

can vermək – Yaralı quş can verir.

üz vermək – Bizə xoşbəxtlik üz verir.

üz vermək – Üz verirsən, astar istəyir.

Frazeoloji birləşmələrin antonimliyi:

xoşu gəlmək – acığı gəlmək

üz ağartmaq – üz qaraltmaq

dil-dil ötmək – ağzına su almaq

137 Frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədin.

Əl-ayağı işdən soyumaq, qanı qaralmaq, ürəyi düşmək, ürəyi qırılıb ayağının altına düşmək.

138 Frazeoloji birləşmələrin sinonimlərini yazın.

Gözün üstə qaşın var demək, boyun əymək, mənəm-mənəm demək, gözü ayağının altını görməmək, siçan deşiyinə girmək.

139 Frazeoloji birləşmələri seçib yazın.

1. İsa bulağında mahını eşitmək üçün burnumun ucu göynəyir (*Mehdi Hüseyn*). 2. Qoca palıd sonsuz boşluqlara qədər baş alıb gedən meşənin cah-calalına baxdıqca ürəyi dağa dönürdü (*İsmayıl Şıxlı*).

3. Balaca Ələkbərin fərəhdən çiçəyi çırtladı (*Əzizə Cəfərzadə*). 4. Qüdrət bu ixtiradan dördəlli yapışdı (*Mehdi Hüseyn*). 5. Bir göz qırpımında yuxarı qaçdım (*Oqtay Salamzadə*). 6. Bu mədən bizim çörək ağacımızdır. 7. Sizdən ayrılmayır könlümün quşu (*Səməd Vurğun*).

140 İnsan bədən üzvlərini ifadə edən sözlərlə (göz, burun, baş və s.) yaranan frazeoloji birləşmələr yazın.

141 Frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədin.

Yadına düşmək, ürək-dirək vermək, ürəyi qızmaq, qılığına girmək, qəlbinə yol tapmaq.

142 Verilmiş frazeoloji birləşmələri tamamlayın.

... salmaq, ... yetirmək, gözdən ..., dəridən-qabıqdan ..., ürəyini...

143 Köçürün. Sinonim frazeoloji birləşmələri tapıb altından xətt çəkin.

1. Vətənə yetməkdir dərdinə əlac, Kimsəyə nə yal ver, nə də ki əl aç (*Mədinə Gülgün*). 2. Elə oğlanlar tanıyıram ki, öz bacarığını göstərsə, heyrətdən tamaşaçıların ağızları açıla qalar, gözləri kəlləsinə çıxar, tükləri biz-biz olar (*Salam Qədirzadə*). 3. O cür igid bir adamın həbsə alındığını eşidəndə matım-qutum qurudu, əl-ayağı yerdən üzüldü (danışıqdan).

§ 18. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS ÜSULLARI

▲ Morfemika dilçiliyin sözlərin tərkibindən, onların quruluşundan bəhs edən bölməsidir. Dilin mənalı hissələri, yəni kök, leksik və qrammatik şəkilçilər ayrı-ayrılıqda **morfem** adlanır. Leksik şəkilçilər qoşulduqları sözü dəyişib yeni mənalı sözlər yaradır.

Grammatik şəkilçilər isə sözlərin formasını dəyişir, yeni mənalı söz yaratmır, sözlərin cümlədə qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlanmasını təmin edir.

Dildəki ayrı-ayrı sözlər kimi şəkilçi morfemlər də omonim ola bilər. Omonim şəkilçilər aşağıdakılardır.

1.-**ın**⁴ — Yiyəlik halın şəkilçisi: *Arifin kitabı*.

-**ın**⁴ — II şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi: *sənin kitabın*.

-**ın**⁴ — Felin əmr forması II şəxs təkin şəxs sonluğu: *Siz gəlin*.

- in**⁴ – Felin qayıdış növünü yaradan şəkilçi: *ürək döyündü*.
- in**⁴ – Felin məchul növünü yaradan şəkilçi: *yol salındı*.
- in**² – Leksik şəkilçi kimi də işlənir: *əkin, biçin, sağın...*
- 2. -**ı**⁴ – Təsirlik halın şəkilçisi: *Kitabı stolun üstünə qoydum*.
- ı**⁴ – III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi: *Onun kitabı məndə qalmışdı*.
- ı** – Feldən isim düzəldən leksik şəkilçi: *yazı*.
- ı**⁴ – Sifət düzəldən leksik şəkilçi: *badamı (göz), armudu (stəkan)*.
- 3. -**lı**⁴ – İsim düzəldən leksik şəkilçi: *Sultanlı (soyad), Osmanlı (soyad)*.
- lı**⁴ – Sifət düzəldən leksik şəkilçi: *yaralı (quş), yağlı (xörək)*.
- 4. -**ma**² – Felin inkar şəkilçisi: *gəlmə, baxma*.
- ma**² – İsim düzəldən leksik şəkilçi: *qovurma, süzmə*.
- 5. -**ış**⁴ – Feldən fel düzəldən leksik şəkilçi: *görüşmək, yazışmaq*.
- ış**⁴ – feldən isim düzəldən leksik şəkilçi: *görüş, qaçış*.
- 6. -**ıcı**⁴ – Sifət düzəldən leksik şəkilçi: *qırıcı (təyyarə), qızdırıcı (soba)*.
- ıcı**⁴ – İsim düzəldən leksik şəkilçi: *alıcı, satıcı*.
- 7. -**a**² – Yönlük halın şəkilçisi: *Evə getdim*.
- a**² – Felin arzu formasının şəkilçisi: *gərək ala*.
- a**² – Feldən isim düzəldən şəkilçi: *dolaşa (quş adı)*.
- a**² – İsimdən fel düzəldən şəkilçi: *yaşa(maq), ələ(mək)*.
- a**² – Feldən sifət düzəldən şəkilçi: *kəsə (yol)*.
- 8. -**ıq**⁴ – I şəxs cəmin şəxs sonluğu: *alırıq, baxırıq, yazacağıq*.
- ıq**⁴ – Sifət düzəldən leksik şəkilçi: *sınıq (güzgü), qırıq (şüşə)*.
- ıq**⁴ – İsim düzəldən leksik şəkilçi: *bilik, tapşırıq*.
- 9. -**aq**² – Felin əmr şəkli I şəxs cəmin şəxs sonluğu: *alaq, görək, baxaq*.
- aq**² – Sifət düzəldən leksik şəkilçi: *qorxaq (uşaq)*.
- aq**² – İsim düzəldən şəkilçi: *yataq*.
- 10. -**qın**⁴, -**ğın**⁴ – İsim düzəldən leksik şəkilçi: *daşqın, qırğın, sürgün*.
- qın**⁴, -**ğın**⁴ – Sifət düzəldən leksik şəkilçi: *satqın (adam), yorğın*.

11. **-ib⁴** — Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi II və III şəxsdə **-mı⁴** şəkilçisinin sinonimi: *O gəlib.*

-ib⁴ — Feli bağlama şəkilçisi: *O, divanda oturub kinoya baxırdı.*

-ır⁴ — İndiki zaman şəkilçisi: *O gəlir.*

-ır⁴ — Təsirsiz feldən təsirli fel düzəldən şəkilçi: *uçurmaq Sən quşu uçur.*

-ır — Feldən isim düzəldən şəkilçi: *gəlir (qazanc).*

13. **-dan²** — Çıxışlıq hal şəkilçisi: *evdən, Bakıdan.*

-dan² — Zərf düzəldən leksik şəkilçi: *birdən, bərkdən, çoxdan.*

-dan — İsimdən isim düzəldən şəkilçi: *şamdan, qələmdan, güldan.*

14. **-la²** — Fel düzəldən leksik şəkilçi: *bağla, yağla.*

-la² — Zərf düzəldən şəkilçi: *təəccüblə, həyəcanla.*

-la² — İlə qoşmasının şəkilçiləşmiş variantı: *səninlə, atamla, Arıfla.*

15. **-mı⁴** — Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi: *gəlmişdi, oxumuşam.*

-mı⁴ — Fel şəkillərinin rəvayətini yaradan *imış* hissəciyinin ixtisar forması: *alırmış, gəlirmiş.*

-mı⁴ — Feli sifət şəkilçisi: *yazılmış məktub, görülmüş iş.*

16. **-ası²** — Felin lazım formasının şəkilçisi: *oxuyasıyam, görüləsidir.*

-ası² — Feli sifət şəkilçisi: *oxunası (kitab).*

17. **-dır⁴** — İsmın xəbərlik şəkilçisi: *gözəldir, çoxdur.*

-dır⁴ — Felin III şəxs təkdə şəxs şəkilçisi: *gəlmişdir, oxumuşdur.*

-dır⁴ — Təsirsiz feldən təsirli fel düzəldən və icbar növ yaradan şəkilçi: *yandırmaq, sildirmək.*

18. **-ıl⁴** — Felin məchul növünün morfoloji əlaməti: *İş görüldü. Məktub yazıldı.*

-ıl⁴ — Qayıdış növün şəkilçisi: *Duman çəkildi.*

-ıl⁴ — Şəxssiz növün şəkilçisi: *Söhbətə qulaq asıldı.*

19. **-malı²** — Felin vacib formasının şəkilçisi: *görməliyəm, baxmalısınız.*

-malı² — Feli sifət şəkilçisi: *yazılmalı məktub, görülməli iş.*

20. **-acaq²** — Felin qəti gələcək zaman şəkilçisi: *oxuyacaq, yazacaqdır.*

-acaq² – Feli sifət şəkilçisi: *görüləcəkdir iş, deyiləcəkdir söz.*

-acaq² – Feldən isim düzəldən şəkilçisi: *yanacaq, dayana-
caq.*

21. -ar² – Qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi: *alar, görər, danışar.*

-ar² – Sifət düzəldən leksik şəkilçisi: *axar (su), yanar (ocaq)*
və s.

-ar² – Fel düzəldən leksik şəkilçisi: *ağar (maq), göyər (mək),
bozar (maq).*

-ar² – Feldən isim düzəldən şəkilçisi: *açar.*

Leksik şəkilçilər omonim olduqları kimi, sinonim və anto-
nim də ola bilirlər:

$\widehat{bişərəf} - \widehat{şərəfsiz}$ > sinonim şəkilçilər

$\widehat{biqeyrət} - \widehat{qeyrətsiz}$

$\widehat{duzlu} - \widehat{duzsuz}$ – antonim şəkilçilər

Azərbaycan dilindəki leksik şəkilçilər işlənmə yerinə görə
ön və son şəkilçilər qrupuna bölünür. Məsələn:

Ön şəkilçiye nümunə: $\widehat{nəkişl}$, $\widehat{nəlayiq}$, $\widehat{bitərəf}$, $\widehat{əsinxron}$.

Son şəkilçiye nümunə: $\widehat{qırıcı}$, $\widehat{darağ}$, $\widehat{bəzək}$.

Bəzən bir sözə bir deyil, iki və daha artıq şəkilçi artırıla
bilir. Məsələn, $\widehat{qızdırıcı}$, $\widehat{yazıçılıq}$.

Dildə yeni sözlər bir neçə yolla yaranır: leksik, morfoloji
və sintaktik yol.

Dildə sözlərin öz əvvəlki mənasından fərqli olan yeni mə-
na kəsb etməsinə leksik yolla söz yaratmaq deyilir. Məsələn,
Ay sözü Yer in peykini və onun Yer ətrafında fırlanma dövrü-
nü (30 gün) ifadə edir.

Morfoloji yolla söz yaratma prosesi söz köklərinə leksik
şəkilçilər artırmaqla yaranır. Məsələn, $\widehat{duzlu}$, $\widehat{səliqəli}$, $\widehat{dadsız}$,
 $\widehat{qırıcı}$, $\widehat{bölmə}$, $\widehat{əkîn}$, $\widehat{birdən}$ və s.

Sintaktik yolla söz yaratma prosesi iki və daha artıq sözün
birləşərək bir məna ifadə etməsi yolu ilə yaranır. Məsələn,
asta-asta, *səhər-axşam*, *yorğan-döşək*, *yarımada*, *əlüzüyan*,
ağsaqqal, *Əliağa*, *Koroğlu* və s.

- 144** Aşağıdakı sözlərin ləksik (lüğəvi) və qrammatik mənalarını müəyyən edin.

Ürək, ağır, on beş, biz, vuruşmaq, ehtiramla.

- 145** Şeiri oxuyun, məcazi mənada işlənmiş sözləri tapıb göstərin.

O soyuq axşamda,
Qərib axşamda
Necə doğmalaşdıq,
necə, bilmədim.
Bahar axşamının ilk yağışında
Səni buludlardan seçə bilmədim.
Görüşdük çiçəklər açılan gündə,
Ömrün nur geyindi,
şəfəq büründü.
Sənin o qayğılı təbəssümündə
Körpə bir sevginin izi göründü.
Dəniz sevinirdi gəlişimizə,
Dalğalar dikəlib bizə baxırdı.
Qoşulub qağayı gülüşümüze
Zaman dayanmışdı,
Ömür axırdı...

(Nüsrət Kəsəmənli)

- 146** Aşağıdakı çoxmənalı sözlərin: əsas və qeyri-əsas (törəmə) mənalarını müəyyənləşdirin.

Baş, yüksək, möhkəm, canlı, ətraf, böyük, kiçik.

- 147** Aşağıdakı sözlərin hər birinin sizə məlum olan sinonimlərini söyləyin.

Könül, isti, müharibə, cansız, hündür, arıq, kədərli, güzəran.

- 148** Mətni köçürün, antonim sözləri tapıb, altından xətt çəkin.

Ömür yollarını kim unudar, kim?
Sevincli, qüssəli illər görmüşəm.
Uşaqlıq çağından üzülüb əlim,
Qocalıq dünyama yaxınlaşmışam.
Pisə pis demişəm, yaman demişəm,
Yaxşıya yaxşılıq etmişəm hər gün.
Özüme bəzən də böhtan demişəm
Özgəni böhtandan qurtarmaq üçün.

(Şükür Xanlarov)

149

Aşağıdakı terminlərin hansı elm sahələrinə mənsub olduğunu müəyyənləşdirib mənalarını şərh edin (çətinlik çəksəniz, müvafiq terminoloji lüğətlərə baxın).

Metafora, alliterasiya, meridian, tənəzzül, tən bölə, aqressiya, diffuzluq, vakuum, tənlik, paraleloqram, simmetriya, qəsidə, kantata.

150

Mətni oxuyun, düzəltmə sözlərin hansı şəkilçilərlə düzəldiyini göstərin.

İnkişafın müasir istiqamətləri göstərir ki, gələcək nəsil daha dərin kibernetikləşmiş cəmiyyətdə yaşayacaqdır. Texnoloji mədəniyyət adı almış müasir həyat istiqaməti gücləndikcə informasiya və kommunikasiya imkanları genişlənəcək, biotexnologiyanın rolu artacaq, iqtisadi qanunlara riayət etmə məcburiyyəti güclənəcək, demoqrafiya şəraiti mürəkkəbləşəcək və fundamental elmlərin mühəndis yaradıcılığına və fəaliyyətinə təsiri güclənəcəkdir.

Həyat təcrübəsi göstərir ki, insanlar bir-birindən və ya cəmiyyətdən getdikcə daha çox asılı olacaqdır. Bununla yanaşı, demokratiklik daha da genişləndiyi üçün hər bir şəxsin müstəqilliyə meyli artacaqdır. Bu iki əks məzmunlu həyat istiqaməti insanı özünü optimal aparmaq məcburiyyətində qoyacaqdır. Bu isə ondan dövrü olaraq imkanlarını toplayıb (sintez) öz vəziyyətini müəyyən etməyi və onu sürətlə dəyişən həyat mühitinin tələbləri ilə müqayisə (analiz) etməyi tələb edəcəkdir. Bu işin görülməsi üçün müəyyən biliyə sahib olmaq əsas şərtidir. Bu zehni işin nəticəsi isə təcrübədə bacarıq kimi təzahür edir və insanın sosial-iqtisadi təminatına bilavasitə təsir edir.

(«Azərbaycan müəllimi» qəzetindən)

- Alınma şəkilçiləri göstərin.
- Feldən isim düzəldən şəkilçiləri göstərin.
- Mətnə düzəltmə və mürəkkəb sözləri seçib onların əmələgəlmə qaydasını izah edin.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

§ 19. NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞI

▲ Hər kəsin cəmiyyətdə, insanlar arasında, yığıncaqlarda, müxtəlif məclislərdə, ailədə müəyyən ölçülərə sığan, ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti olduğu kimi, ünsiyyət səliqəsi, danışq mədəniyyəti də olmalıdır. Bilindiyi kimi, dilin bütün sahələrində—fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda daxili qanunlar əsasında müəyyənləşmiş normalar var. İnsanların həmin normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətində ona əməl etməsi nitq mədəniyyətidir. Əlbəttə, fonetik-tələffüz, leksik, qrammatik normalara bələd olmaq vacibdir. Ancaq əsl nitq mədəniyyəti üçün bu, kifayət deyil. «Gözlədiyimiz yoldaşlar gəlmişdirlər» cümləsində bütün fonetik, qrammatik tələblərə əməl olunmuşdur. Ancaq bu, süni deyilişdir. «Gözlədiyimiz yoldaşlar gəliblər (yaxud: gəlmişlər)» deyilişində akademik norma pozulur, lakin təbii danışq norması gözləndiyi üçün bu variant nitq mədəniyyəti baxımından daha məqbul sayılır.

Məsələnin başqa tərəfi də var. Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında da deyil. Nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışq aydın və dinləyənə, ya dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır; birisi geniş çıxışında məzmununa uyğun olaraq intonasiyasını yerli-yerində dəyişməklə dinləyicilərin diqqətini cəlb edir, onları yorulmağa qoymur—bu, nitqin gözəlliyidir.

Natiqlə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz. Natiqlik də şairlik, rəssamlıq, bəstəkarlıq, müğənnilik kimi sənətdir. Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər, lakin hamı natiq ola bilməz. Ancaq hər kəs nitqini tərbiyə etməyə, normaları öyrənməyə çalışmalıdır. Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır. Təsədüfi deyil ki, bir sıra Avropa xalqlarında bizim «ədəbi dil» adlandırdığımız anlayışa «mədəni dil», «mədəniyyət dili» deyirlər. Yəni nitqin mədəniyyəti, dilin—danışığın gözəlliyi bütövlükdə millətin mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

«Mədəniyyət» sözü ərəbcə şəhər mənası verən **mədinə** sözüdür. Deməli, vaxtilə şəhər və kənd arasında mədəniyyət baxımından uçurum olmuşdur. İndi ölkəmizdə maarif–təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafı, radio-televiziyanın ən ucqar kəndlərin də məişətinə daxil olması ilə bağlı ədəbi dilimiz kütləviləşmiş, şəhərlə yanaşı, bütün kəndlərimizi də əhatə etmişdir. Bu gün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək hamının, hər kəsin işidir.

151 Ucadan oxuyun, obrazlı ifadələri göstərin.

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini,
Təbiət ilhama çağırır məni.

Ürək dil açır ki, sönməmiş odum,
Hücuma başlayır mənim söz ordum...
Könüllər mülkündə min yuva qurdum,
Unutmaz aləmdə seven seveni,
Məhəbbət ilhama çağırır məni.

Görürəm, dan yeri yenə sökülür,
Göydən yer üzünə nurlar tökülür.
Zəmilər, tarlalar üzümə gülür,
Gözümde saralır sünbülün dəni...
Bu nemət ilhama çağırır məni.

Mən yaranmamışam göylər övladı,
Əzəl şöhrətimdir torpağın adı...
Bu eşqim çoxuna qismət olmadı,
Şairim! Aç payla söz xəzinəni,
Şəriyyət ilhama çağırır məni.

(Səməd Vurğun)

- «Hücuma başlayır mənim söz ordum...» nə deməkdir? Şair «söz xəzinəsi» deyəndə nəyi nəzərdə tutur? «Könüllər mülkündə min yuva qurdum» nəyə işarədir?

152 Mətni oxuyun, xoşunuza gələn (daha çox «yerində işlədildiyi»)ni güman etdiyiniz sözləri, ifadələri, cümlələri göstərin.

İki yana şaqqalanmış, dərin uçurumlu İsti su dərəsilə üzüaşağı axan Tərtər çayının oynaq səsi gecənin qaranlığında xüsusi bir ahənglə bu dağlara çal-çağır salırdı. Öz başlanğıcını Dəli dağın təkindən götürən, çopur qara qayaların arasından pıqqıldaya-pıqqıldaya dəlicəsinə çıxan, getdikcə qüvvətlənib, qarşısına gələn daşları iki yana

parçalayıb bölən, polad kimi sərt qayaların ortasından keçən, lülələnib, fışılıb ilə üstədən aşağı tökülüb, ağara-ağara gedən, şəlaləli çay öz hay-harayı ilə sanki bütün dağlara meydan oxuyur, sallanıb Qarabağ düzənlərinə tərəf gedirdi. Tərtər çayının o tərəf-bu tərəfi bezi yerdə elə sıxlaşıb, elə daralırdı ki, sıx sərt qayalar, Tərtəri elə boğmağa başlayırdı ki, az qala çay çıxırtıya qalxırdı. Tərtərin axdığı yer, bəzən yuxarı aralıq o qədər daralırdı ki, buradan əlini papağına aparıb, üzüyuxarı baxanda göy adamın başının üstə bir zolaq kimi görünürdü.

(Süleyman Rəhimovdan)

153

Oxuyun fonetik, leksik və grammatik normaların pozulduğu məqamları müəyyənləşdirin.

Anama meytub

Əziz ana, salam!

Mənim işlərim lap yaxşıdı, yavaş-yavaş əsgər həyatına öyrənirəm. Komandirrimin gösdərişlərini yerinə yetirməyə çalışıram. Əsgər yoldaşdarımın qayğısına qalırım.

Müstəqil dövlətimiz formalaşır. Onun formalaşmasından ötrü güjdü ordu lazımdı. Biz var güjümüzünə çalışırıq ki, Vətəni müdafiə edəyək. Allah qoysa, hər şey yaxşı olujax.

Mənnən nigaran qalmayın. Özümü çox yaxşı hiss edirəm. Hamınızı öpürəm.

H ö r m ə t l ə : *Sənin əsgər oğlun Azər.*

● Yazılı nitq üçün fonetik-orfoqrafik norma əsasdır. Savadlı yazı yazılı nitq mədəniyyəti deməkdir. Yuxarıdakı mətni ədəbi dil normalarına (orfoqrafiya qaydalarına) əməl etməklə köçürün.

§ 20. NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN TƏRKİB HİSSƏSİDİR

▲ Hansı millət olursa-olsun, onun mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır (burada həm şifahi, həm də yazılı nitq nəzərdə tutulur). Gözəl nitq üçün, birinci növbədə, aşağıdakılar tələb olunur:

- 1) dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi;
- 2) həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yeni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanmaq vərdislərinin olması.

Azərbaycan dili həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik quruluşuna görə dünyanın ən inkişaf etmiş zəngin dillərindən biridir. Bu dil hər hansı fikri ifadə imkanlarına görə də, musiqililiyi ilə də diqqəti cəlb edir.

İtaliyada musiqi təhsili aldığı üçün italyan dilinin imkanlarına yaxşı bələd olan böyük müğənnimiz Bülbül Azərbaycan dilini dünyanın bu ən musiqili dili ilə müqayisə edir. İtalyançada 6, azərbaycançada 9 saitin olmasını nəzərə alaraq o, Azərbaycan dilinin daha musiqili olduğunu söyləyir. — Dilin musiqililiyində saitlərin böyük rol oynadığı məlumdur. Musiqinin mədəniyyət tarixi üçün nə demək olduğunu bilən hər kəs Azərbaycan dilinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu aydın təsəvvür edə bilər.

Azərbaycan dilində çox qədim dövrlərin şifahi, eləcə də yazılı ədəbiyyatı yaranmışdır. Bu dildə «Dədə Qorqud kitabı» kimi dünya mədəniyyətinin nadir incisi yaranıb. Böyük türk alimi Fuad Köprülü deyir ki, bütün türk ədəbiyyatını (yeni bütün türk xalqlarının ədəbiyyatını) tərəzinin bir gözünə, tək-cə «Dədə Qorqud kitabı»nı o biri gözünə qoysan, Dədə Qorqud gözü ağır gələr. Bu dildə Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli və başqa dahi sənətkarlarımızın söz inciləri yaranıb. Həmin ədəbiyyat xalqımızın zəngin nitq mədəniyyətindən xəbər verir. Hər bir azərbaycanlı bu mədəniyyəti dərinləndirən mənimsəməyə, ana dilindən lazımi səviyyədə istifadə etməyə (gözəl danışmağa, yazmağa) borcludur. Öz dilini yaxşı bilməyən adamı yüksək mədəniyyətli adam hesab etmək olmaz, öz dilini yaxşı bilməyən millət isə tədricən mədəni millətlər arasında əriyib gedər.

Xalq ümumən milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısıdır. Böyük söz ustaları həmişə xalqın dilinə əsaslanmış və onun inkişafı, yayılması yolunda çalışmışlar.

...Koroğlu bir qayanın başında durub, karvan yolu pusurdu. Gördü bir adam üz qoyub düz Çənlibelə gəlir. Gözlədi. Keçəl Həmzə gəldi, yetişdi. Koroğlu qayadan enib onun yanına gəldi, dedi:

—Oğul, nəçisən? Hardan gəlib, haraya gedirsən?

Keçəl Həmzə dedi:

—Paşanın ilxısına gedirdim. Yeddi il ona at otardım, axırda paşa haqqımı da verməyib qapısının qovaladı. İndi Çənlibeldə səni deyib gəlmişəm.

Koroğlu Keçəl Həmzəni götürüb, xanımların, dəlilərin yanına gəldi. Dəlilər Keçəl Həmzəni görüb dedilər:

—Koroğlu, munu hardan tapıb gətirdin? Keçəllər fənd olarlar, munun gözləri Üçtəpə sağsağanının gözləri kimi qayır-qayır qaynayır. Heç sağ-əməli adama oxşamır, rədd elə getsin.

Xanımlar da baxıb dedilər:

—Bu iyrenci, keçəl xondunu hardan gətirdin? Başına adam qəhət olubmu? Qovala, çıxsın, getsin.

Koroğlu xanımları, dəliləri birtəhər sakit eləyib dedi:

—Ay canım, niyə əl-ayağa düşübsünüz? Yazığın biridi, bizə ziyanı olmaz, qoy süfrəmizin qırıq-quruğunun yeyib, qapıda, bacada dolansın.

Keçəl Həmzə qırıq-quruğdan yeyib, qapı-bacanı süpürürdü, həyəti tərtəmiz saxlayırdı. Xanımlar, dəlilər nəyə buyururdularsa gedirdi, gətirdiyi işi yaxşı yaradırdı. Belə zirekliyinə görə dəlilərin, xanımların yanında Keçəl Həmzənin hörməti artmışdı...

(«Koroğlu» dastanından)

155

Mətni köçürün, yazılı ədəbiyyatda nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirin.

Mirzə Fətəli Axundov barəsində ya çox yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır.

Mirzə Fətəli Axundov barəsində ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır.

Bununla bərabər, bu nəsihət bəndəyə burada daxil deyil; o səbəbə ki, mən Mirzə Fətəlinin barəsində nəinki çox yazmaq, bəlkə, heç az da yazmaq xəyalında deyiləm. Mənim məqsədim ancaq üç-dörd sətirdən ibarət bir yüngülcə yadavərlikdir*; mənim məqsədim həmin üç-dörd sətirdə elə bir mühüm məsələ barəsində söhbət açmaqdır ki, mənim bu balaca məqaləm dəxi ancaq bir sərlövhə təbir oluna bilər.

Söhbətimiz—Mirzə Fətəlinin dinlər barəsində əqidəsi məsələsinə daırdır...

(Cəlil Məmmədquluzadədən)

* *Yadavərlik* — yada salmaq, xatırlamaq

156 Oxuyun, mətndə nitq mədəniyyətinin hansı tələblərinin pozulduğunu göstərin.

...Cavan oğlan özü üçün qulluq axtarır. Əvvəlcə böyük bir tacirin yanına gedir.

— Hacı əmi, bəlkə, kontorunuzda mənim üçün bir qulluq ola?

Hacı:

— Əvvələn, mən sənün əmün döğüləm. İkinciyə qalan yerdə, bir mənə de görüm, o soldat papağı nədir ki, başuva qoyubsan və islamın adını batırırsan? Get, get, çıx bayıra, meşat eləmə.

Cavan fikir edir ki, bu köhnələrdən bir fayda olmaz, qoy intelligent yanına gedim. Onun özündə qulluq olmasa da, barı axmaq söz danışmaz.

Gedir intelligent upravlyaşşının yanına.

—Bəlkə, sizin kontorda mənim üçün qulluq tapıla?

Upravlyaşşi:

—Çto vam uqodno?..

Cavan:

—Deyirəm ki, bəlkə, kontorunuzda mənim üçün bir iş tapıla.

Upravlyaşşi zəngi basır və icəri girən nökrə acıqla deyir:

—Provodite eqo i ne dopuskayte nikoqo...

Cavan nökrerin köməyi ilə bayıra çıxıb, öz-özünə fikir edir ki, bu yevropeyski intelligentdir, qoy aziatski intelligentin yanına gedim...

Gedir.

—Bəlkə, sizdə mənim üçün bir qulluq tapıla?

Əfəndi:

—«Tapılsın» kəlməsini də burax, canım. Əvəzinə «bulunsun» söylə.

Cavan:

—Bəlkə, sizdə məndən ötrü bir xidmət bulunsun?

Əfəndi:

—Xayır, yoxdur.

Cavan oradan çıxıb, dövlətli yanına gedir...

(Üzeyir bəy Hacıbəylidən)

157 Hər hansı bir azərbaycanlının beş-on dəqiqəlik danışığını dinləyin (yaxşı olar ki, o, bunu hiss etməsin), ədəbi normanın pozulduğu məqamları qeyd edib, onun hansı səbəblərdən irəli gəldiyini aydınlaşdırmağa çalışın.

158 Öz nitqinizə nəzarət edin, daha çox hansı tipli səhvlərə yol verdiyinizi müəyyənləşdirin. Həmin səhvləri aradan qaldırmağa çalışın.

§ 21. NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ, DƏQİQLİYİ VƏ İFADƏLİLİYİ

▲ Nitq mədəniyyətinin (yaxud yüksək mədəni səviyyəli nitqin) əsas şərtləri: 1) *düzgünlük*, 2) *dəqiqlik* və 3) *ifadəlik*.

O nitq forması düzgün hesab olunur ki, orada dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunları pozulmasın. **Nitqin düzgünlüyü** nitq mədəniyyətinin birinci şərtidir... Bu zaman məsələ belə qoyulur: düzgündür, ya düzgün deyil?

Məsələn, *əvə gəlmək* düzgün deyil, *evə gəlmək* düzgündür —burada dilin fonetik (orfoepik) qaydası pozulmuşdur. *Qapını çalmaq* düzgün deyil, *qapını döymək* düzgündür— burada leksik norma pozulmuşdur.

Nitqin düzgünlüyü özlüyündə nə qədər mühüm olsa da, bu, nitq mədəniyyəti üçün hələ hər şey demək deyildir: mədəni nitq həm də dəqiq olmalıdır.

Nitqin dəqiqliyi—fikrin ifadəsi üçün bilavasitə tələb olunan dil vasitəsinə (sözü, ifadəni, cümləni və s.) tapmaqla müəyyən edilir. Məsələn, *qoyun sürüsü*, *mal sürüsü*, *at sürüsü* qrammatik cəhətdən düzgündür, ancaq *qoyun sürüsü*, *mal naxırı*, *at ilxısı* düzgün olmaqla yanaşı, həm də dəqiqdir.

Nitqin ifadəliliyi dedikdə, ən müvafiq, üslub baxımdan ən uğurlu dil vasitəsinə tapıb işlətmək başa düşülür və qeyd etmək lazımdır ki, nitqin ifadəliliyini onun dəqiqliyindən fərqləndirmək o qədər də asan deyil. Məsələn, «*O, ömrünü boş-boşuna keçirdi*» cümləsi həm düzgündür, həm də dəqiqdir, ancaq ifadəli deyil—«*O, ömrünü yelə verdi*» daha ifadəlidir (gözəldir). Yaxud: «*Bizim eşqimiz xalq arasında məşhurdur*» da demək olar, «*Bizim eşqimiz dillərə düşüb*» də; ancaq Səməd Vurğun daha gözəl (ifadəli) deyib: «*Bizim eşqimiz bir el nağılıdır*».

Nitqin düzgünlüyü hamıdan tələb olunur, nitqin dəqiqliyi nə də hamı çalışmalıdır, nitqin ifadəliliyi isə, ilk növbədə, söz sənətkarlarına məxsusdur.

159 Aşağıdakı sözlərin yazılışında (orfoqrafiyasında) hansı səhvlər buraxılmışdır?

Qarannıq, vırmaq, dırnax, qapiya, tilvizor, bağışda, bulut, tufənh, boşduq, ədəbiyat, sürücmək, lahiyə, niyyət, maqqintafon, kasetə, prakror, məkəmə.

160 Mətni köçürün, buraxılmış orfoqrafik, qrammatik və üslubi-leksik səhvləri düzəldin.

Altay qapıyı açdı. İçəri qarannıx idi. Əvəl gözdəri heç nə görmədi, yavaş-yavaş qarannığa alışanda inəyi gördü. İnəy təzəcə doğulmuş balasını yalıyırdı. Altay yaxın-yaxın gəlib buzova diqqət ilə baxdı. Yenice-yenice dünyaya gəlmiş buzov anasının nəfəsini görüb oxranırdı, əyağa durmağa isdiyirdi, ancax hələ bacarmırdı.

Altay tələsik bayıra çıxdı. Nənəsini qışqırdı. Nənəsi başı qarışıq olduğundan eşitmədi. Bir də qışqırdı. Nənəsi Altayın səsin eşidib gəldi.

Nənə-nəvə töylüyə girdilər.

(Danışıqdan)

161 Cümlələri oxuyun, düzgün hesab etmədiyiniz sözləri və ya ifadələri dəqiqləşdirin. Səbəbini izah etməyə çalışın.

1. Professor ilk dəfə idi ki, həmyerliləri ilə görüşüb hal-əhval tuturdu. 2. O, dənizlər, dağlar aşıb sürətlə öz yurduna qayıdırdı, burada isə ona qarşı gələcək bir kimse qalmamışdı. 3. Toyuqlar toyuq damından çıxıb dən yemək üçün həyətə dağılışdılar. 4. Şəhərin küçələri ilə adamlar qaçırdılar, maşınlar sütüşürdülər — nə isə bir həyəcanlanma görünürdü. 5. Müxtəlif işlərdə vaxtilə fəaliyyət göstərsə də, indi evdə dururdu, heç bir işə getmirdi, elə bil fəaliyyətdən doymuşdu.

162 Oxuyun, yazıcının dilində xoşunuza gələn və gəlməyən məqamları göstərin; ifadə tərzii—üslub, ümumiyyətlə, necədir?

General Yazova bildirəndə ki, şəhidləri Dağüstü parkda dəfn edəcəyik, o demişdi: «mən sizin özünüzü orada basdıraram». SSRİ Ali Sovetinin Bakıda və Azərbaycanın bezi başqa rayonlarında fəvqəladə vəziyyət yaratmaq barədəki əmrini o yerinə yetirmişdi. Bu əməliyyatı başlayıb bitirməkdən ötrü özü Moskvadan Bakıya gəlmişdi. Yanvarın on doqquzundan iyirmisinə keçən gecə şəhəri qana qəltan etmişdi. Hələ atışma gedirdi, tanklar Bakının baş küçələrilə mərkəzə yüyürürdü, ölənlərin sayı dürüst bilinmirdi.

— Yoldaşlar, tarixdə misli görünməmiş bir xəyanət olmuşdur. Azərbaycan hökumətinin rəyi olmadan, bizim bütün etirazımıza baxmayaraq, Qorbaçovun əmrilə Bakıya yeridilmiş işğalçı sovet qoşunları yüzrlərlə dinc insanı məhv etmiş, tankların təkərləri altında əzmış, avtomat və ən müasir silahlarla xalqı qırmışdı. Vətənimizin azadlığı yolunda canından keçmiş igidlərin fədakarlığı qarşısında baş əyir, on-

ların şəhid ruhu önündə diz çökürük. Biz həlak olanların dəfnini də onların müqəddəs ruhuna layiq keçirməliyik.

Bu dəfn Azərbaycan xalqının satqın və xəyanətkar hökumətə, işğalçı orduya böyük etiraz mərasimi olacaqdır.

(Sabir Əhmədovdan)

■ «Şəhidlər» mövzusunda inşa yazın. Nitqinizin düzgünlüyünə, dəqiqliyinə, ifadəliliyinə çalışın. Bir-birinizin yazısını qarşılıqlı redaktə etməklə onu daha da gözəlləşdirə bilərsinizmi?

163 Verilmiş şeiri oxuyun, nitqin ifadəliliyinin göstəricilərini müəyyənləşdirin.

Bu dünyada otun, suyun, torpağın da yaddaşı var.
Sındırılmış bir budağın, söndürülmüş ocağın da yaddaşı var,
Ələk-vələk, darmadağın otağın da yaddaşı var.
Bayaq isti, indi bumbuz yatağın da yaddaşı var.
Azərbaycan tanımışdır vaxtsız qapı döyənləri,
Qara günlər gətirərkən qan qırmızı geyənləri...

Rəhbər, xadim sayılırdı baş kəsənlər, göz oyanlar,
«Haqq»—bağıran boğazlara qurşun tökdü
Markaryanlar, Qriqoryanlar.
Yanda durdu, Topuridze, asta cəllad, usta cəllad.
Adı doğma, ürəyi yad,
Cin Cəfərin əllərilə viran qaldı xanımınlar.
74 min dustaq getdi, qayıtmadı yüzdə biri,
Çoxu güllə işığında öz əlilə qazdı qəbri...

(Xəlil Rza)

§ 22. NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ÜMUMİ (İCTİMAİ) VƏ XÜSUSİ (FƏRDİ) MƏSƏLƏLƏRİ

▲ Nitq mədəniyyətinin elə məsələləri vardır ki, ümumi (ictimai) xarakter daşıyır. Məsələn, nitqin düzgünlüyü bütövlükdə cəmiyyətdən tələb olunur, yəni dilin qayda-qanunlarına hamı eyni dərəcədə riayət etməlidir. Sözün fonetik tərkibini, düzgün tələffüzünü, düzgün yazılışını, leksik mənasını, cümlənin quruluşunu hamı eyni cür qavrayır. Əgər belə olmasaydı, dil öz əsas vəzifəsini—ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirə bilməzdi.

Nitq mədəniyyətinin elə məsələləri də vardır ki, xüsusi (fərdi) səciyyəlidir, belə ki, heç də hamı eyni cür dəqiq danış-

mır, yazmır, yaxud hamının nitqi gözəl (ifadəli) deyil. Eyni zamanda, nitqin gözəlliyi hərədə bir cür təzahür edir.

Bununla belə, nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) məsələləri onun xüsusi (fərdi) məsələləri ilə birbaşa bağlıdır. Hər hansı gözəl nitq sahibi, sözün müəyyənləşmiş mənasını, cümlənin qrammatik quruluşunu kəskin şəkildə dəyişdirə bilməz: sözə yeni məna çalarları qazandırmaq olar, cümləni adi nitqdə işlədildiyi şəkildə deyil, xüsusi formalarda işlətmək də mümkündür, ancaq bu zaman ümumi (ictimai) tələblər gözlənilməlidir.

Ümumi (ictimai) tələbləri gözləməyən nitq kimi, xüsusi (fərdi) gücü olmayan nitq də yüksək mədəni nitq sayılmır.

164

Mətni köçürün, nitqin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) tələblərinin nə səviyyədə gözlənildiyinə diqqət yetirin.

Tapdıqgilin evinin qabağından ötəndə, istər-istəməz bir daha sınıb-tökülmüş pəncərə taxtalarına, əzilib çatlamış qapıya baxdım. Cəbrayıl kişi ilə Söylü arvad evdə idilər, yoxsa çıxıb hara isə getmişdilər? Bu məni o qədər də maraqlandırmadı. Hardansa yenə də Muxtar əmidən «qara kağız» gələn günü axşamısı Cümrünün diz çöküb ana uşağı kimi üzünü anasının üzünə söykədiyini, birdən bütün bədənini silkələnib hönkürdüyünü, sonra Tapdığın «Anam dözmüyəcək, anam dözmüyəcək!» — təkrar-təkrar pıçıldadığını xatırladım.

Keçən ilki o dərddə yay gecəsində olduğu kimi, elə bil Tapdıq yenə mənimlə yanaşı addımlayırdı və elə pıçıldı ilə: «Mən bu dərddə dözmüyəcəm! Mən bu dərddə dözmüyəcəm!» — deyirdi. Tapdığın bir əlində balta o biri əlində papiros vardı; o, tez-tez papirosunu sümürür, sinəsi xışıldaya-xışıldaya, «Əzrayıl köpəyoğlundan» qisas alacağını deyirdi. Tapdıq bir dəqiqəliyə də olsa sakitləşməyən qızgın bir intiqamçıya çevrilmişdi.

O mənim xəyalımda belə idi.

Əslində isə, yorğun-yorğun kəlin belində oturub, hərdən əlindəki tənək çubuğunu tərpedirdi.

Mən Tapdıqla heç olmasa bir-iki kəlmə kəsməyə, ona təsəlli verməyə ehtiyac duyurdum. Lakin iş elə gətirdi ki, bütün günü onunla danışa bilmədim.

(İsa Muğannadan)

• Nitqin ümumi (ictimai) tələbləri hansı məqamlarda pozulur? Bu cür pozulma nitqin gözəlliyini (ifadəliliyini) hansı məqamlarda artırır, hansı məqamlarda yox?

- 165** Şeiri oxuyun, adi nitq normasından kənara çıxan (şeiri şeir eləyən) xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə çalışın.

ANAMIN MƏKTUBU

Anamın savadı—köhnə əlifba,
Anamın əsəri—məne məktublar...
Ayrı nə oxumaq keçir könlündən,
Nə də yazı-pozu hövsələsi var.

Kim sözə bu qədər can verə bilər?
Çox da xətti pisdır, kağızı sarı...
Ana məktubları mənim gözümde
Dünyanın ən nadir əlyazmaları.

Savad sahibləri çox öyünməsin,
Ad var kölgəsində min ömür azır.
Anam adlı-sanlı deyildir, ancaq
Sözü ki öz ana dilində yazır...

Alim var... oğluna çox şeylər verir,
El ruhundan başqa—daşlanmalıdır...
Analıq hüququ dünyada, mənəcə,
«Ana» kəlməsindən başlanmalıdır...

(Sabir Rüstəmxanlı)

- 166** «Mən Azərbaycan vətəndaşıyam» mövzusunda bir-iki səhifəlik inşa – məqalə yazın, sonra yazdığınızı oxuyub ancaq öz nitqinizin hadisəsi, göstəricisi saydığınız sözləri, ifadələri, cümlələri müəyyənləşdirin.

- 167** Qəzetdən bir məqalə seçib oxuyun, sonra aşağıdakı suallara cavab verin.

1. Hansı məqamlarda mətnin ümumi anlaşılıqlığı gözlənilir?
2. Hansı məqamlarda müəllif daha çox öz üslubunu nümayiş etdirir və ümumən fikir anlaşılıqlı deyil?
3. Məqalənin dilində hansı qüsurlara (düzgünlük, dəqiqlik, yaxud ifadəlilik baxımından) təsadüf edilir?

§ 23. DİL, NİTQ VƏ NİTQ FƏALİYYƏTİ

Dil—ünsiyyət vasitəsi olub, mücərrəd işarələr sistemindən ibarətdir. Hər bir dilin özünəməxsus quruluşu, ifadə imkanları vardır.

Nitq—ünsiyyət prosesidir, bu və ya digər məlumatın (informasiyanın) ifadə tələbinə uyğun olaraq dilin ifadə imkanları əsasında meydana çıxır.

Dil əsasdır, nitq ondan törəmədir. Dil tarixən çox az dəyişikliklərə uğrayır, nitq isə ona nisbətən dəyişkəndir. Məsələn, yüz il, üç yüz il bundan əvvəlki Azərbaycan türklərinin nitqi (yazısı, danışığı) indikindən fərqli olub, ancaq onların da dili bizimki kimi Azərbaycan dili idi.

Nitq fəaliyyəti—nitqin təzahürü üçün lazım gələn ictimai, psixoloji və fizioloji aktların sistemidir.

Ünsiyyət vasitəsi olan dilin ünsiyyət prosesi olan nitqə çevrilməsi çox müəkkəb bir hadisədir: onun ictimai (sosial), psixoloji və fizioloji tərəfləri vardır. Nitq bunların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında fəaliyyət göstərir. Dinləyib anlama, danışma, oxu və yazı formalarında təzahür edir.

Əgər mən danışır, yaxud yazıramsa, hər hansı dildən istifadə edirəm. Həmin dildən istifadə üsulum, təcrübəm, obyektiv tələbləri nəzərə almağım mənim nitq fəaliyyətimi təşkil edir, həmin fəaliyyətimin məhsulu isə nitqdır.

168

Aşağıdakı şeir parçalarını oxuyun və suallara cavab verin: 1. Mətnlər eyni bir dildə, yoxsa müxtəlif dillərdə yazılmışdır? 2. Onlar hansı nitq xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər? 3. Bu fərqi səbəbi nədir?

1. Varmı bundan yuxarı uçmağa istə'dadım?
Qabiliyyət pərimə¹ zəxm² vurub ustadım.

Oxumaqçın nə qədər dadü fəğan etdim isə,
Olmadı zərrə əsərbəxş³ bu istimdadım⁴.

Dağa dersən, eşidir, sonra verir əks-səda,
Daşa dönmüslərə əks eyləmədi fəryadım.

Olmadan naili-didari-əməl⁵ qəbrə girər
Eşqi-Şirin ülumilə⁶ yazıq Fərhadım...

Acizəm tərcümeyi-halımı təhrirə⁷, səbəb?
Doludur təlx⁸ həqayiqlə⁹ dili-naşadım¹⁰.

(Məhəmməd Hadi)

2. Yoğruldu bütün varlığın ümmidlə hünərdən,
Şimşək kimi keçdikcə qaranlıq gecələrdən.
Hər kəlməni, hər şerini bir top kimi atdın,
Sevda yuxusundan bizi vaxtında oyatdın.

¹qanad; ²yara; ³təsir; ⁴yardım istəmə; ⁵əməlini görməyə nail olma; ⁶elmlər; ⁷yazma; ⁸acı; ⁹həqiqətlər; ¹⁰kədərli ürək.

Xoş gəldin, əzizim, gəlişindən ana yurdu
 Dünya evinə bir yeni söz məclisi qurdu...
 Keçdikcə nəsillər o sənin söz çəməninə,
 Ellər, obalar dərs alacaqdır hələ səndən.
 Ölməz bu gözəl aləmə idrakla gələnlər,
 Məna evinin sirrini vicdanla bilənlər.
 Sənsən əbədiyyət dediyim sevgili dildar,
 Daşlarda, çiçəklərdə, ürəklərdə adın var.
 Aydanmı, günəşdənmi yarandın, de, nədən sən?
 Xalqın gözü də, qəlbi də, vicdanı da sənsən.

(Səməd Vurğun)

▲ Dilin (əslində nitqin) **daxili nitq** deyilən bir forması var. Bu, səssiz dildir. Biz gündəlik yaşayışımızda «beynimdən keçdi ki...», «ürəyimdən keçdi ki...», «qəlbimdə düşündüm ki...», «öz-özümə dedim ki...» sintaktik qəliblərdən istifadə edirik. Həmin beyindən, ürəkdən keçənlər, qəlbə düşünlənlər, öz-özünə deyilənlər daxili nitqdır. Bunlar hamısı söz materialı vasitəsilə, qrammatikanın köməyi ilə baş verir. Rus fizioloqu İvan Seçenov deyir: «Mən düşünməyə başlarkən hiss edirəm ki, səs tellərim də işləməyə başlayır». Düşünərkən səs telləri işləyirsə, deməli, nitq fəaliyyət göstərir. Yazıcıların, şairlərin yazıya aldıkları dil daxili nitqin məhsuludur. Əslində gündəlikdə insanın xəyala dalmağa, düşünməyə, fikirləşməyə sərf etdiyi zaman danışmaq vaxtından çox olur. Beləliklə, hər kəsin «səssiz dili», daxili nitqi səsli dilindən, başqaları ilə apardığı danışqdan daha çox vaxt aparır.

169 Aşağıdakı mətnləri oxuyub daxili nitqin ifadə formalarına diqqət yetirin, müqayisəli şəkildə təhlil edin.

I. Soltan dönüb pəncərədən baxan Nəsrinə əl yelləyəndən sonra ürəyində danışmağı qərara aldı; düşündü.

— Düz deyirsən, dil danışanda baş, əl ona fikri izah etmək üçün köməkçi olur. Onda da adam kənardan özü ilə danışan dəli kimi görünür.

— Ay maşallah, öyrəndin. İnsanlar hamısı ürəyində danışır. Hamı ona ehtiyac duyur. Söz halını almamış fikir bəşəri dildir. Ən doğru fikirdi. Ruhun dilidi. Həmin fikir gəlib boğazda səsə, dildə, dodaqda sözə dönəndə bir xalqın dilinə dö-

nür. Fikir içəridə çox təmiz və səmimi olur. Boğaza, dilə, dodağa gəlincə həyata yaxınlaşır. Fikrin həyatla uzlaşmadığını görüb dil-dodaq ruhun düşündüyünü bədənə, başın xeyrinə redaktə edir, bəzən isə bədəni, başı salamat olsun deyər, fikrin tərsini sözə çevirib deyir.

— Niyə axı bir şeyi fikirləşsən, başqa şeyi deyəsən?

— Cəmiyyətdə hamı, elə sən özün də belə danışdın.

— İndi yox!

— Əlbət ki, indi itirəcəyin şey qalmayıb. Qalanlar da hələlik sənə əhəmiyyətsiz görünür.

— Niyə, Nəsrin var!

— Nəsrini sən sevməmişən axı.

— Sevmişəm.

— Yox, sən rahatlığı sevmişən. Nəsrin rahat qadındır. Evi də rahatdır, atası, anası da rahat idi... zamanən də rahat idi, iş yerin də, vəzifən də. Oğlun vardı, balan, canın. Onlara görə ağzında fikirlərini dəyişdirib danışdın. Sap qırıldı, yuxarıda sadaladığın mirvarilər dağıldı. Bundan sonra da düşündüyünü deməsən, sənə ruhun bu bədənindən azad olanda daha ağır cəza olacaq. Bəlkə, ruhuna fil bədəni yükləyəcəklər. Sən fili də daşıyaçaqsan, üstündəki yükü də. Sus, gəlir.

II. Soltan fikir verdi, birdən hiss etdi ki, onun ağzı açılmır, dodaqları tərpənmir. Amma danışmamış eşidilir.

— Bu necə olur?

— Sənə ruhunun gözü ilə yanaşı, qulaqları da açılib. Sən mənim fikrimi eşidirsən. Sən də ürəyində düşünərək sual-cavab eləsən, biz eşidəcəyik. Yoxsa sənə başına çox işlər gələ bilər. İnsanlar dəli olmur ki, onlar ürəyindən keçənləri son dərəcə səmimi danışır və eləyir. Ətrafdakılar bu səmimiyyəti onlara bağışlaya bilmir. Aparıb salırlar dəlixanaya.

III. Nəsrin əllərini göyə qaldıraraq, ürəyində dua etdi:

— Allahım, sən bizi el gülüncü eləmə. Ağlımızı alıb bizi dillərə salma, Allahım.

Nəsrinin gözüne yuxu getmədi, qorxurdu, amma ondan daha güclü bir hiss, maraq maqnit kimi onu Qismətin otağına çəkirdi. Soltan orada neyləyir? Yatıbmı? Yox, yatırdısa elə burda yatardı. Çarpayısından endi. Səs salmasın deyər, şətəl də

geymədi. Ayaqyalın, barmaqlarının ucunda, balerina kimi səs-siz-səmirsiz gedirdi. Əslində, getmək istəmirdi, onu maraq, həyəcan ovcunda aparırdı. Elə bil ayaqları döşəməyə toxunmurdu. Qapı azca aralı qalmışdı. İçəri aydın görünürdü. Soltan çarpayıda bardaş qurub oturmuşdu. Gözlərini otağın küncünə zilləmişdi. Elə bil kimisə maraqla dinləyirdi. İçərini daha yaxşı görsün deyə, qapını bir az da araladı. Həmişəki boş otaqdı. Soltanla söhbət eləyən kölgəsiz ona Nəsrinin qapının arasından baxdığını dedi. Soltan üzünü döndərmədən:

— Gəl içəri, gəl, Nəsrin — ürəyindən keçdi ki, burada kölgəsizlər yaşadığını, onları gördüyünü Nəsrinə desin — Gəl otur burda...

- Oxuduğunuz bədii əsərlərdən daxili nitqə dair nümunələr seçib, mətni təhlil edin, daxili nitqi əlinizdəki yazılı mətn əsasında «səsli dillə» müqayisə edin.

170 Aşağıdakı sözlərdən cümlələr düzəldib yazın.

Azərbaycan, xalq, qanlı, mübarizə, düşmən, qalib gəlmək, müstəqil, dövlət, qurmaq.

Hər, bir, xalq, öz, müstəqillik, uğrunda, mübarizə, hazır, daim, olmaq.

Hər, bir, millət, öz, azadlıq öz, qazanmaq, və, müdafiə, etmək.

171 Qəzetdən xoşunuza gələn bir məqalə oxuyub, məzmununu yazın. Sonra hər iki mətni aşağıdakı baxımlardan müqayisə edin.

- a) lüğət tərkibinə görə;
- b) qrammatik normasına görə;
- c) ifadəliliyinə görə.

- Yazdığınız mətni yoldaşınızın yazdığı mətnlə müqayisə edin.

172 Aşağıdakı elmi mətni oxuyun, «Dil, nitq və nitq fəaliyyəti» mövzusunun öyrənilməsində buradakı məlumatdan istifadə edin. Bu mətnin üzərində şagirdləri işlətmək müəllimlərin ixtiyarına buraxılır.

Nitq, şəxsin müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə etmək fəaliyyətidir. Nitqin əsas məqsədi informasiya mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi, qəbul edilməsidir. Lakin bununla yanaşı, nitq informasiyanın

qeydə alınması və saxlanması məqsədinə də xidmət edir. Nitqin gerçəkləşdirilməsi üçün dilin müxtəlif vasitələri işlədilir. Nitq bir sıra parametrləri ilə səciyyələnir.

Nitqin aydınlığı onun adresat tərəfindən heç bir çətinlik çəkilmədən, izah və şərhə, əlavə vasitələrə tələb yaranmadan başa düşülməsidir.

Nitq **bədii** və **obrazlı** ola bilər. Bəzən bədii və obrazlı nitqi eyniləşdirirlər. Lakin bu nitq formaları arasında fərq vardır. Obrazlılıq nitqin bütün təzahür növlərində özünü göstərir. Bədii nitq isə yalnız bədii ədəbiyyata xas xüsusiyyətdir. Nitqin bədiiliyi estetik kateqoriyadır. Nitqin bədiiliyini təyin etmək üçün vahid meyar yoxdur. Bu, müəllifin yazı manerasından, qələmə alınan mövzudan, təsvir olunan hadisələrə müəllif münasibətindən, dil vasitələrindən istifadə etmək bacarığından asılıdır.

Nitqi səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də **nitqin ekspressivliyidir**. Ekspressivlik nitqin ifadəliliyi, təsirliyi ilə eyni anlayışdır. Ekspressivliyi təyin etmək subyektiv səciyyə daşıyır. Ekspressivlik emosionallıq, obrazlılıqla birlikdə təzahür edir. Ekspressivliyi müəyyənləşdirmək sinonimlərin işlənməsi əsasında aparılır.

Nitqin adresatın emosiyalarına təsir etməklə onda müəyyən hislər oyada bilməsi **nitqin emosionallığı** adlanır. Nitqin emosionallığı üslubi kateqoriyadır, nitqin keyfiyyətidir və əlavə çalar kimi dil vahidinin əşyavi-məntiqi məzmununa daxil olur, dinləyicinin hislərinə təsir edir.

Nitqi fərqləndirən cəhətlərdən biri də **nitqin zənginliyidir**. Bu, nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu ilə səciyyələnir. Nitqin zənginliyi ən çox onda işlənən sözlərin çoxluğu ilə qiymətləndirilir. Diktorun söz ehtiyatı çox olduqca onun nitqi zənginliyi ilə seçilir.

Nitqdə ideoma, atalar sözləri, zərb-məsəllərin, frazeoloji vahidlərin işlədilməsi də onun zənginliyindən xəbər verir. Bundan başqa, qrammatik vasitələrdə sintaktik konstruksiyalardan düzgün istifadə etmək, sinonimləri yerli-yerində işlətmək, üslubi fiqurlara müraciət etmək də nitqi yaxşılaşdırır.

Dil vasitələri və vahidlərindən istifadədə fərqlər nitqin zənginliyi ilə onun kasıblığı kimi bir-birinə zidd qütblər yaradır. Nitqin kasıblığı söz ehtiyatının azlığı, təkrarlar, eyni konstruksiyalardan istifadə,

xezitasiyanın¹ çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar ayrı-ayrı fərdlərə aid nitqləri bir-biri ilə müqayisə etməyə imkan verir.

Dilçilikdə fərdlərin nitqini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də **nitqin yığcamlığı**dır. Elmi ədəbiyyatda nitqin yığcamlığı sözçülük-lə qarşılaşdırılır. Birinci halda fərdin nitqində izafi sözlərə, eyni fikrin lazımsız təkrarına, mətləbə daxil olmayan məsələlərə yer verilməyən nitq nəzərdə tutulur. Sözçülük isə eyni mənalı söz və ifadələrdən təşkil olunmuş tərkiblərin işlənməsini, parazit söz və ifadələrdən istifadə edilməsini, eyni məzmunu malik cümlə və ifadələrin ardıcıl işlədilməsi kimi məqamları nəzərdə tutur.

Dilin ünsiyyət şəraitinə uyğun gələn, adresata çatdırılmalı olan fikrə birbaşa xidmət edən, adresatdan lazım gələn informasiyanı almağa kömək edən nitq konkret situasiyaya münasib, uyğun nitq adlanır. Bu cəhət **nitqin münasibliyi** anlayışı ilə təyin olunur.

Nitqin aydın, anlaşılıqlı və səlis olması **nitqin sadəliyini** səciyyələndirən amillərdir. Bundan fərqli olaraq anlaşılmaz, dolaşlıq, lazımsız mü-rəkkəb ifadələr, müqayisə və əsaslandırmaqlarla yüklənmiş nitq mü-rəkkəb (qəliz) nitq adlandırılır və nitqin çətinliyi anlayışı ilə təyin edilə bilər.

Nitqi səciyyələndirən parametrlərdən biri də **nitqin təmizliyi**dir. Nitqin təmizliyi onun ədəbi dil normalarına uyğunluğu əsasında təyin olunur. Nitqdə ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyən söz və ifadələrin işlədilməsi, nitq prosesində dilin normalarının pozulması nitqin təmizliyinə xələl gətirir.

Nitqin təmizliyi dialekt və şivə, eləcə də alınma elementlər, jarqon və arqodan², parazit sözlərdən, vulqarizmlərdən, dildə qərarlaşması şübhəli olan neologizmlərdən xali olan nitq leksik səviyyədə təmiz nitq adlanır.

Nitq normativ qrammatika, leksikologiya, orfoepiya və məntiqin tələblərinə müvafiq şəkildə qurulduqda ona **düzgün nitq** deyilir. Ədəbi tələffüz, sözlərin yerində işlədilməsi və düzgün seçilməsi, qrammatik dəqiqlik, məntiqilik, nitqin düzgünlüyünü səciyyələndirən əlamətlər toplusudur. Dil normalarına uyğun gələn nitq düzgün nitqdır. Belə hesab olunur ki, düzgünlük — nitqdə təzahür edən normadır.

(Çingiz Hüseynzadə və
Cəmaləddin Rəhmanovdan)

¹Nitqi səciyyələndirən parametrlərin pozulması. Dili yaxşı bilməyən adamın nitqi onun nitq vahidlərini seçməkdə çətinlik çəkməsi ilə bağlı olaraq pauzalarla, parazit sözlərlə, təkrarlarla, heç bir leksik və qrammatik mənası olmayan səs və ifadələrlə dolu olur.

²Yalnız bir məhdud qrupun (məs., bir peşəkar qrupun) işlətdiyi başqalarının başa düşmədiyi şərti ifadə və sözlər.

▲ Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır. Ədəbi dil xalq dilinin cilalanmış təzahürüdür. Bu cəhətdən ədəbi dil dialektə qarşı durur və ondan fərqlənir.

Ədəbi dilin **yazılı** və **şifahi** formaları var. Şifahi ədəbi dil ilkindir — o, çox qədimlərdən, hələ əlifba, yazı meydana çıxmamışdan xalq yaradıcılığının dili kimi işlənmişdir. Dövrümüzdə ədəbi dilin şifahi forması radio, televiziya dilinin hesabına daha da genişlənmişdir.

Yazılı ədəbi dilin ilk nümunələri dövlət sənədlərinin, dövlət başçıların məktublarının və bədii əsərlərin dili olmuşdur. Mədəni inkişafın yüksəlməsi ilə yazılı ədəbi dilin dairəsi daha da genişlənmişdir. Bu gün bədii əsərlərlə yanaşı, qəzet və jurnalların, elmi və publisist kitabların, reklamların, müxtəlif məzmunlu plakatların da dili yazılı ədəbi dil nümunəsidir. Ədəbi dil bütün üslubların sistemidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın ən zəngin, mükəmməl və işlək dillərindən biridir. Ədəbi dilimizin bütün üslubları öz dolğunluğu ilə seçilir. Xalqımızın elmi-mədəni yüksəlişi ilə, müasir dünya mədəniyyətinə yaxınlaşma və integrasiyası ilə, müstəqil dövlətçiliyimizin açdığı imkanlarla ədəbi dilimizdə elmi-kütləvi üslub deyilən bir üslub formalaşır. Tarixən başqa üslublarla müqayisədə nisbətən zəif olan rəsmi üslubumuz indi müstəqil dövlətçiliyimizlə bağlı, bütün rəsmi dairelərdə mütləq işlənməsi, məcburi işlənməsi ilə şərtlənərək daha da kamilləşmişdir. Bu gün Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Bu, ədəbi dilimizin, bütün üslublarımızın sürətli inkişafı üçün təminatdır.

Şifahi ədəbi dil səslənən dil olduğundan, əsasən, orfoepik normalara tabe olur. Nitqlər, çıxışlar, müəzirlər və s. bu-raya aiddir.

Yazılı ədəbi dil, əsasən, orfoqrafik normalara tabe olan, yazılan dildir.

173 Aşağıdakı mətni ədəbi dildə yazın (ədəbiləşdirin).

Təbriz şəhərində Xiyabani-Pəhləvidə Nöbar qapısında özümün evim, tikintim-zadım, oğlannarım, ailəm indi də var orda.

Min iki yüz yetmiş doqquzuncu ildə mən anadan olmuşam. Yeddi yaşımnan getdim məytəbə. O tarixdə də mollabazarı idi, məsciddə də dərş verərdilər uşaxlara. Orada bir Mirzə Ağabala vardı. Sətdarxan, Bağırxanın vaxtında varıdı. O molla idi, biz onun yanında üç yüz uşax oxurdux. Təqribən mən on iki yaşına çatmışdım. Bu ərəb kitablarınan, Qurannan, tarixdən, hesabdən—bu cür kitablardan o zaman oxurdux. Məmmədəli şah Təbrizdə vəliəd. Onun atası Müzəffərəddin şah Tehrandə—paytaxda padşahdı. O zaman da güllələmə yoxdu, başkəsməydi... Götürərdilə o işdimai camaatı yığardıla ki, bünneri adam başı kəsəcəxlə. Alaqaşı var elə vəliədin dərbarının qabayında orda böüx çınarrar var, çox yoğundula. Arvad, uşax, kişi durulla orda, tamaşıya gedillə. Orda yerin təkində tusaxxannadı, orda, boynunda zəncir, ayağında kündə... O dərde bu cürdü...

(Məmmədəğa Şirəliyevdən)

174 Tərcümeyi-halınızı mənsub olduğunuz dialektde, yaxud şivədə yazın, sonra onu ədəbi dilə çevirin (ədəbiləşdirin) və dialektiniz, yaxud şivənizlə ədəbi dil arasında hansı konkret fərqlərin olduğunu tərcümeyi-halınızın mətni əsasında göstərin.

175 Sözlərin aşağıdakı tələffüz formalarından hansının ədəbi norma olduğunu müəyyənləşdirin.

Ev//əv//öy; qədəş//qərdeş//kardeş//qardaş; geje//gece; murt-da//yumurtda//yumurta; biznən//biziynən; uşax//uşağ//uşaq; gəlif//gəlip//gəlib.

176 Aşağıdakı yazı formalarından hansının ədəbi norma olduğunu müəyyənləşdirin.

Sənnən//səndən; uzaxdan//uzaqdan//uzağdan; hərdən-bir//hərdən bir//hərdənbir; daşdı//daşlı; qəlib//qalib; qapı-baca//qapı baca//qapı-baca; qaranıx//qarannıq//qarannıx//ğarannığ//qaranlıq.

177 Mətni oxuyun, şifahi ədəbi dilin xüsusiyyətlərini göstərin.

Gün aydın, hörmətli radio dinləyiciləri!

Gənc şair Vəli Xramçaylının yaradıcılığına həsr olunmuş söhbətimizi dinləyin.

Vəli Xramçaylı Sibirde anadan olub. Adama elə gəlir ki, onun şeirləri də özü ilə birlikdə Sibirde—sürgündə dünyaya gəlib, bir qədər kədərli, bir qədər hüznlüdür. Əslində isə, bu, bir ömrün, bir insan yaddaşının kədəri deyil. Burada min illər boyu poetik təfəkkürümüzdə süxurlaşan kədər potensiyası var, indi də gənc bir şairin duyğu-

larının hesabına zənginləşir, arta-artı gedir. Bu gedişi dayandırmaq olmaz, çünki neçə ki insan var, onun dərdi də var, kədəri də var... İstedad isə həmişə dərdə, kədərə yaxındır...

Gənc şair:

Söz-söz, misra-misra göyərən qəmim
Bir gün çiçəkleyə, dərəm dünyada.
Mən köçüb gedəndə şeirlərimdən
Qalan olacaqmı gören dünyada?

—deyir və narahatlıq hissi keçirir. Özü də təvazökar bir narahatlıq hissi...

178 Mətni köçürün, yazılı ədəbi dilin xüsusiyyətlərini göstərin.

Azərbaycan ərazisində XIII əsrə qədər türkçə yazılı abidələr indiye qədər tapılmadığı üçün və Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə dili Azərbaycan dilindən genetik və tipoloji baxımdan fərqlənən xalqlar da müstəqil dövlət, tayfa və qəbilə birləşmələri şəklində yaşadıqları üçün bəzi dilçi və tarixçilər Azərbaycan xalqının və dilinin mənşeyini XI–XII əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş oğuzlar və səlcuqlarla əlaqələndirirlər. Bir sıra dildaxili və dilxarici faktlar isə bu fikrin elmiylikdən uzaq olduğunu, türk sistemli dillərin, oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin və bu dildə danışan xalqın çox qədimlərdən Azərbaycan ərazisində mövcud olduğunu sübut etməyə imkan verir.

Qədim iskitlərin, sarmatların və alanların, eyni zamanda hunların, avarların, daha sonralar sabir//savir, xəzər və bulqar qəbilə birləşmələrinin dilləri haqqında elm aləminə hələlik çox az şey məlumdur. Lakin alimlər qədim hunların, avarların, sabir//savir, xəzər və bulqar qəbilə birləşmələrinin türkdilli olduqlarını inkar etmirlər.

(*Vaqif Aslanovdan*)

- Mətn hansı üslubda yazılmışdır?
- Birinci cümlədəki fikri bir neçə cümlə ilə ifadə etməyə çalışın. Nitqin aydınlığı dedikdə, nəyi başa düşdüyünüzü izah edin.
- Mətnə xüsusi səciyyəli sözləri (terminləri, tayfa, xalq adlarını və s.) seçib qeyd edin.

179 Mətni oxuyun, yazılı ədəbi dilə şifahi nitqin təsiri faktlarını göstərin. Həmin təsirin nə zaman uğurlu, nə zaman uğursuz olduğunu müəyyənləşdirin.

— Omaroğlu gəlir, Omaroğlu!

Toy əhlinin üstə su ələndi elə bil, Səlvinaz mat qaldı. Nə oldu adamlara, görsən? İstər-istəməz hamı kimi o da alçaqıya baxdı. Bir azdan

ağ saçları pırtlaşıq, ucaboy, nəhəng bir adam göründü. Hiss olunurdu ki, xeyli içib. Addımlarını sərrast atırdı ancaq. Onun görünməyilə zurnanın-balabanın səsinin batmağı da bir oldu. Yavaş-yavaş irəli gəldi. Səlvinaz anasının bu adı eşidən kimi tövlə tərəfə qaçdığından nəse anladı. Atası meyidə oxşayırdı. Omaroğlu gəlib Müsəllimlə Ha-sanın qabağında durdu. Camaat hamı başını yerə dikmişdi, içi onlar qarışıq. Qocaları xeyli süzdü, başlarını qaldırmadıqlarını görüb, Abdullanın qənşərinə gəldi. Abdullanın da başı əyilib qalxmadı ki, qalxmadı. Bir xeyli də onun qabağında durandan sonra qızların əhatəsindəki Səlvinaza doğru irəlilədi. Bayaqdan hamını susduran bu adamın ona tərəf gəlməyi Səlvinazi qorxutdu. Yaxşı ki, bacılığının səsi köməyinə çatdı.

—Qorxub eləmə. Yaxşı adamdı bu. Həm də qohumundu.

Omaroğlu qızın düz qənşərində durub gözlərinə baxdı. İndi onun yanındakı bu qabağında duran iri qamətli, xanım-xatın, ərlik qız deyildi, şeytanlığı yeni başlayan, dəqiqədə bir «baba mənim», «baba mənim» deyən körpə idi. Gözlər həmin gözlər idi. Gözlər dəyişmir ha, böyümür ha, həmə-n-həmə-n qalır. Adamlar böyüyür, qocalır...

(*Vaqif Nəsimdən*)

180

Ədəbi dildə işlənməyən (normativ olmayan), lakin dialektiniz (ləhcəniz), yaxud şivəniz üçün xarakterik olan bir neçə söz deyin, sonra həmin sözlərin ədəbi dildəki qarşılığını müəyyənləşdirin. Dialektiniz, yaxud şivənizdə elə sözlər varmı ki, onların ədəbi dildə müvafiq qarşılığı olmasın?

181

Ədəbi dil normalarına daha çox hansı şəraitdə (evdə, məktəbdə, yaxud küçədə) əməl edirsiniz? Səbəbini aydınlaşdırın.

§ 25. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI

▲ Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın inkişaf etmiş ədəbi dilləri kimi, mükəmməl, sabit normalara malikdir. Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur.

Əlbəttə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları bu dilin dialekt, yaxud şivələrinə məxsus normalardan və xalq danışığı dilindəki qeyri-mükəmməl, qeyri-sabit normalardan fərqlənir. Bu cür normalılıq (normativlik) ədəbi dilin nisbi sabitliyini, əhatəliliyini təmin edir və dilin daxili quruluşunu əks etdirir.

Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları da buna uyğundur:

1. fonetik norma;
2. leksik, yaxud leksik-semantik norma;
3. qrammatik norma.

Orfoqrafik və orfoepik normalar dilimizin fonetik və qrammatik normaları əsasında yaranır. Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin iltisacı quruluşa malik olması onların ədəbi normalarının xarakterini, tipologiyasını müəyyən edir. İltisacılıq ədəbi dildə (onun normalarında) əsas şərt kimi gözlənilir, yeni sözlər ahəng qanununa tabe olur, şəkilçilər sözün sonuna qoşulur, cümlə qrammatik kateqoriyalarla təşkil olunur və s.

Ədəbi dilin normaları bir sistem olsa da, onların müstəqilliyi də vardır.

Nitq mədəniyyətinin ən mühüm, hamıdan tələb olunan şərti ədəbi dilin normalarına riayət etməkdən ibarətdir.

Dilimizin fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik və orfoqrafik normaları normativ qrammatikalarda, dərslik və lüğətlərdə əks olunur.

182

Mətni oxuyun, fonetik, leksik və qrammatik normalara nə dərəcədə əməl olunduğuna diqqət yetirin.

Parkın giriş meydanına saysız-hesabsız insan yığılmışdı. Çoxdu adam. Dəfn günü kişi çalışmışdı, qəbirlərə çatınca camaatdan ayrılmasının. Şəhidlərin torpağa necə tapşırıldığını gözü ilə görsün. Arxası dəniz qırağı, Baş meydandan qopmayan izdihamın qabağı—cənazələr artıq Dağüstü parka qaldırılmış, içəri keçirilmişdi. «Yalvarıram sizə, camaat! Cənazəyə yol verin»,—deyib ruhani neçə kərə üz tutmuşdu. Orada, Dağüstü parkın heykələ doğru qalxmış geniş pilləkənlərində o qədər insan vardı, tərپənmək olmurdu. Neçəsinin ürəyi sıxılmış, geri düşmüşdü. O gün, parkın altından, MK, Nazirlər Soveti işçilərinin gözəl yaşayış evlərinin önündən keçən küçədə, pilləkən başında, funikulyor lağımının üzərində dayanıb dənizə baxırdılar. İrili-xırdalı əllyəcən gəmi dayanmış, şəhərin lapca ətəyində, dayazlıqda donmuşdu. Gəmilər fit verir, səslənirdi. Amma hərbi katerlər, döyüş gəmiləri görünmürdü. Xəzər gəmiləri onların yolunu kəsmişdi. Deyilənə görə, meyitin çoxunu komendantlıq aradan çıxarmışdı. Hərbi gəmilərə yığib, uzaqlaşdırmaq istəyirdilər. Guya yüzlərlə parçalanmış insanın cəsədini doğrayıb, torlara yığmış, dənizə buraxmışdılar; çəkib, gizlicə sürüyüb, Xəzərin bir ilim-ilim dərinliyində dənizin dibinə buraxsınlar. Ölü dərinədə qalmır, neçə olsa üzə çıxır. Qətlə yetirdikləri insanların, bəlkə, suya buraxılmış meyitlərinin neçə gün, bir ay, bir il sonra Abşeronun bir dəniz kəndində, Türəkanda, Zirədə, bəlkə, eləcə artıq

Dəniz qırağına gəzinməyə, dərini unutmağa çıxmış Bakı əhlinin gözü qarşısında torpağa doğru üzdüyünü, tək birçə qolun, tək birçə qıçın yanaşdığını görüb bayılan şahidlərin qorxusundan komendantlıq me-yitləri lövbər zəncirinin ucunda, çuqun qarmağa ilişdirib, hələ saxlayır-dı. Saxlayacaqdı. Çıxa bilmirdilər aradan, Xəzər gəmiləri yolu kəsmiş-di; cinayəti ört-basdır etməyə, bu qətdən daha insafsız bir əməliyyata yol verməyəcəkdilər.

(Sabir Əhmədovdan)

183

Şeiri oxuyun, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının gözlə-nilməsinə fikir verin. Normalara aid konkret misallar göstərin.

Dəyişir yerini aylar, fəsillər,
Nəsillər yurdunda yeni nəsillər...
Ötür qərinələr, keçir əsrlər—
Yenə çeşmə çeşmə, derya deryadır.

Sıxlaşır getdikcə saçlarımda dən,
Baxışında bulud, gülüşümdə çən.
Axı, neçə deyim: — Əbədiyəm, mən,
Həqiqət həqiqət, xülya xülyadır.

Ey qartal, zirvədə möhkəm uç yenə,
Ey çəmə, süfrəni geniş aç yenə,
Ey günəş, varlığa şəfəq saç yenə,
Mən oldum-olmadım dünya dünyadır.

(Hüseyn Arif)

184

Verilmiş sözlərin yazı formalarını (orfoqrafiyasını) tələffüz forma-larından (orfoepiyasından) ayırın.

gözlər—gözdər
qoymullar—qoymurlar
ayilə—ailə
torpaq—torpax
ağacla—ağacnan

unudulmayıb—unudulmuyub
atasınnan—atasından
adlamaq—addamax
gülmək—gülməy
sonra—so:ra

185

Aşağıdakı cümlələrdə hansı fonetik (orfoqrafik), grammatik və dur-ğu işarəsi səhvlərinin buraxıldığını müəyyənləşdirin.

a) Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının ən gözəl əsərlərini verilmiş dünya xəritəsinin ujqarlarında deyil onun magstral inkişaf yollarında yühsəlmişdir;

b) Azərbaycan qəti şəkldə bildirir ki, o bütün sülh təşəbbüsərdini alqışdayır, bütün tərəqqipərvər ölkələrlə əməkdaşlıq etməyə hazırıdı;

c) məlum məsələdi ki, hər bir millət öz tarixini öyrənməyə ehtiyac duyur və gənc nəsili həmin tarix əsasında tərbiyyə etməyə çalışır.

Aşağıdakı sözlərin leksik mənalərini (semantik tutumunu) müəyyənləşdirin. Çətinlik çəksəniz, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»-ə baxın.

usta	düşmən
vətən	yaşamaq
xalq	sındırmaq
rəhbər	təşəbbüs

§ 26. FONETİK NORMA

▲ Söz ümumxalq dilində müxtəlif cür (müxtəlif variantlarda) işlənsə də, ədəbi dildə ancaq bir cür (bir variantda) tələffüz olunur və yazılır.

Sözün ədəbi dildəki tələffüz qaydası **orfoepik** norma adlanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik norması onun orfoepiya lüğətlərində əks olunur.

Sözün ədəbi dildəki yazılış qaydası **orfoqrafik** norma adlanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafik norması isə orfoqrafiya lüğətlərində əks olunur.

Həm orfoepik, həm də orfoqrafik normalar dilin fonetik quruluşu ilə müəyyən edilir.

Fonetik normada dəyişmə gec olur. Fonetik normaya əməl olunması, yeni sözün düzgün tələffüzü və düzgün yazılışı şəxsin savadlılığının və ədəbi dili yaxşı mənimsəməsinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Sözün düzgün tələffüz olunmaması, düzgün yazılmaması isə, təbii ki, savadsızlıq əlamətidir.

Hər hansı dildə, eləcə də Azərbaycan dilində bir sıra sözlərin tələffüzü ilə yazılışı arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. Elə sözlər vardır ki, onları tələffüz edildiyi kimi yazmaq, yaxud, əksinə, yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir. Məsələn, [otax] deyilir, **otaq** yazılır, [mə:llim] deyilir, **müəllim** yazılır, [mənnən] deyilir, **məndən** yazılır və s. Beləliklə, fonetik norma iki şəkildə təzahür edir: düzgün tələffüz təzahürü (orfoepiya) və düzgün yazı təzahürü (orfoqrafiya). Əgər orfoepik, yaxud orfoqrafik norma pozulmuşsa, deməli, fonetik norma pozulmuşdur.

Aşağıdakı sözləri düzgün tələffüz edin.

təşəbbüs	prinsip
münaqişə	tələfat
pulemyot	müsəvat

layihə
təcavüz
qəbul
suveren

struktur
konsern
ekspert
komissiya

- 188** Tələffüz formasında verilmiş aşağıdakı sözləri orfoqrafiya normasına uyğun şəkildə yazın.

[mayili]
[şayir]
[işdəx']
[uşaxlıx]
[qorux]

[çəx' -çevir]
[kəntli]
[maraxlı]
[demakratiya]
[əməx'çi]

- 189** Tələffüz normalarını gözləyərək şeiri oxuyun.

KOROĞLUYA XİTAB

Dünyanın ilkindən gələn karvanam,
Yaşım yollarda qalıb.
Olanlar-olmazlar çıxıb yadımdan,
Huşum yollarda qalıb.

Ahımdan qəlbimdə neçə sirr yanar,
Quruyar, alışar Araz, Kür yanar.
Kəhrəbə rəngində buğdam bir yana,
Xışım yollarda qalıb.

Götürmür bizləri qəbir, Koroğlu,
Səni bezdirmədi səbir, Koroğlu?
Hardasan, umudum, ya bir Koroğlu,
Qoşun yollarda qalıb.

(Akif Səməd)

- 190** Mətni köçürün. Fonetik normanın pozulduğu cümlələri seçin. Fonetik normanın pozulduğu sözləri göstərin və onları düzəldin.

Yazın əvvəllində yola çıxan karvan Miyanəyə yaxınlaşanda aləmi gül-çiçək bürümüşdü. «Təbriz üstə Miyanə, Bülbül gülə dayana, Oxu bülbülüm, oxu... Bəlkə, yarım oyana»—yaza, bülbülə mahnı qoşan xanəndənin səsi cəh-cəh vuran quşların səsinə qarşmışdı. Sarvan tələsirdi. O istəyirdi ki, səfəri tez başa vursun, mənzilinə tez çatıb, qış soyuqları düşənəcən heç olmasa Hindistana iki dəfə səfər eləyə bilsin.

Zeynalabdın Təbrizdə azacıq malının hesabını Kərbəlayı Əlinin nişan verdiyi karvansaraçı ilə çürütdü. Karvansara sahibi onun xam ipəyini xeyli qazançla satıb, pulunu verdi və Zeynalabdına məsləhət gör-

dü ki, indilik bir şey almasın. Məşhəddə Hindistan səfərinə başlayanda tacirbaşının məsləətiylə Şamaxı tacirlərinə nə gərək olan mal alar.

Zeynalabdın belə də elədi və Məşhəddə də Şamaxı tacirləri ilə görüşə bilmək etimalına xeyli sevindi.

Karvan Miyanə, Qəzvin, Tehran, Semnan, Səbzəvar yolu ilə gedirdi. Bu şəhərlərdə cəmi bir-iki günlük istirahət etmək hesabla gəlib Nişapurun bir gününüdə yerləşən Cəbərud karvansarasında əyləndi. Zeynalabdının bu şəhərləri əməli başlı görməyinə imkan olmadı.

(Əzizə Cəfərzadədən)

191 Tələffüzü (orfoepiyanı) yazılışından (orfoqrafiyasından) fərqlənən on söz deyin.

192 Tələffüzü yazılışından fərqlənməyən bir neçə söz deyin.

193 Köçürün, sözlərin vurğusunu qoyun.

Hakimiyyət, başqa, mehmanxana, spartakiada, atletika, komisiya, göstərmək, sessiya, yarış, problem, kommersiya, kənarlaşdırmaq, həkimdir.

194 Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərini qəbul etmiş bir neçə alınma söz deyin.

N ü m u n ə : saat — saat

195 Aşağıdakı sözlərdə vurğunun yerini dəyişməklə hansı mənalarda işləndiyini müəyyənləşdirin.

Alma, süzmə, asma, çəkmə, bağlama, basdırma, burun, vurma, gəlin, dolama, əyin və s.

196 Şeiri oxuyun, düzgün tələffüz formasında köçürün, vurğularını—söz vurğusu, məntiqi vurğu və s. qoyun.

Mən ürəyəm, döyünməsəm,
ölərəm.
Mən insanam, sadə insan əlimin
Yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm,
ölərəm.
Mən işığam — qaranlığın qənimi.
Mən insanam, daşıyıram qəlbimdə
Dünyaların sevincini, qəmini.
Maraq dolu gözəm mən;
Baxmaya bilmərəm.
Mən insanam,
Vətənim var, elim var.
Ən böyük həqiqəti —
Azadlığı, məhəbbəti, nifrəti

Söyləməyə qadir olan dilim var.
Mən bir qranitəm ki,
Hər parçamda duyulur
Möhkəmliyim, döyüşlərdə bərkliyim.

(Rəsul Rza)

197 Mətni ucadan oxuyun. Tələffüz (orfoepiya) qaydalarına riayət edin.

O zaman faytonçu Dadaş məşhur bir adam idi. At-fayton saxlamaqda ad qazanmışdı. Şəhər idarəsi faytonlara nömrə verəndə birinci yaxşı at-faytonu olana verərdi. Dadaşın da cüt atları, elektrik fanarı, təzə faytonu var idi. Mən həmin faytona minib getdim Ərəblinskigilə. Gördüm Ərəblinski geyinib məni gözləyir. Ərəblinski pulsuz olmasına baxmayaraq, çox səliqəli, təmiz, özü də yaxşı maldan təzə dəbdə paltar geyərdi. Əynində qara kostyum, ağ jiletka, dik varatnik, qara bantik, ayağında lak tufli, qara abı-güllü ipək corab, üzü qırxılı, başı darlanmış, başında qara şlyapa, çiyində qara plaş, qollarında ağ manjet, əlində qrim çamadanı. Hüseyn deyil, bir dəstə qızılgül idi, mən onun bu cür geyinməyinə aşıq olmuşdum. Həmişə deyərdi ki, gərək biz müsəlman artistləri paltarın yaxşısını geyək, üstümüz parıldayıb qarnımız curuldası da, eybi yoxdur. Deməsinlər ki, müsəlman artistləri geyinməyi bacarmırlar. Qoy bizim camaatın başı uca olsun. Nə isə mən, Vəli və Ərəblinski faytona oturdum.

(Hüseynqulu Sarabskidən)

198 Radioya, yaxud televiziya qulaq asın, ədəbi dilin fonetik normasının (orfoepiyasının) pozulmasına aid misalları qeyd edin. Bunun hansı səbəblərdən irəli gəldiyini aydınlaşdırmağa çalışın.

§ 27. LEKSİK NORMA

▲ Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Burada əsl türk sözləri ilə yanaşı, həm formaca, həm də məzmunca türkləşmiş ərəb və fars mənşəli sözlər işlənir; XIX əsrin sonu—XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dilinə Avropa dillərinə məxsus çoxlu söz daxil olmuşdur.

Şübhəsiz, dünyanın bütün ədəbi dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik (leksik-semantik) normanın keyfiyyətini milli leksika müəyyən edir. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi həmin leksik mühitdə gedir. Fonetik və qrammatik norma ilə müqayisədə leksik normada dəyişkənlik daha tez olur.

Milli leksika (əsl türk sözləri) ədəbi dildə alınma sözlərlə müqayisədə daha fəaldır, yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. İkinci yeri milliləşmiş alınma leksika tutur. Elə alınma sözlər də vardır ki, ədəbi dilin ancaq bu və ya digər funksional üslubu üçün xarakterikdir. Məsələn, elmi üslubda işlənən sözlərin (terminlərin) çoxunu məhz alınma sözlər təşkil edir ki, onların da müəyyən hissəsi təkcə elm adamlarının leksikonuna daxildir, ictimaiyyət həmin sözləri işlətmir, onlara bədii üslubda, yaxud mətbuat dilində çox az hallarda təsadüf olunur.

Leksik norma hər bir şəxsdən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir.

Hər bir söz tarixi inkişaf prosesinin nəticəsində müəyyən semantikaya (məna, məzmun) malik olur. Sözün subyektiv, yəni kiminsə iradəsi ilə pozulması, əsassız dəyişdirilməsi nitq prosesinin qüsurudur. Söz öz yerində işlənmirsə, demək, fikir düzgün ifadə olunmur və nitq mədəniyyətinin tələbi ödənilmir.

Məsələn, **Meyvələr ağacdən yerə dağıldı** – cümləsində **dağıldı** sözü yerinə düşməmişdir. Bu cümlədə **töküldü** sözü işlənməli idi. Əgər söz yerinə düşməmişsə, deməli, burada leksik norma pozulmuşdur.

Ədəbi dildə söyüşlərə, lor, yaxud kobud sözlərə yer verilmir.

Leksik norma funksional üslublara görə də fərqlənir; məsələn, bədii üslubda obrazlı sözlər, ifadələr işləndiyi halda, elmi üslub üçün bu, xarakterik deyil: həmin üslubda terminlər üstünlük təşkil edir.

Sözdən düzgün istifadə ilə yanaşı, nitq mədəniyyəti tələb edir ki, o, dəqiq və ifadəli olsun, yeni məna incəliklərinə diqqət yetirməklə, müvafiq sinonim variantlardan faydalanmaqla işlədilsin. Sözlərin əksəriyyətinin müstəqim (həqiqi) mənası ilə bərabər, məcazi mənası da vardır.

199

Aşağıdakı sözlərin ifadə etdiyi bütün leksik mənaları (həm müstəqim, həm də məcazi) xatırlamağa çalışın.

göyerti	qanlı
dayaq	göz
döşək	totalitar
uçmaq	respublika
dolaşmaq	prezident

- Verilmiş sözlərin hamısının məcazi mənası varmı?

200 Verilmiş cümlələrdə yerinə düşməyən sözləri seçin, onları uyğun qarşılığı ilə əvəz edin.

Anam başımın yanında dua deyirdi.

Mənə elə gəlirdi ki, bu gün, ya sabah yuxum mütləq doğruya çevriləcək.

Uzaqda, yolun qalın meşəylə birləşdiyi yerdə toz buludu qalxırdı.

Qulağıma hardansa bir səs toxundu.

Onun addımlarında əsryarımliq bir səbir və iradə səslənirdi.

Otağa dağların bihüşedici ətri dolurdu.

201 Mətni oxuyun, sözlərin mənşə mənsubiyyətinə: türk mənşəli sözlər, ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər, Avropa dillərindən gələn sözlərə görə statistik təhlilini verin.

Əylənib alaçıq quran tərəkəmə camaatı, qəflətən özünün belə bora düşdüyünü görür, əl-ayağa düşür, körpə quzularını daşaltı kahalara yığır, körpə buzovlarını daşlardan hörülmüş dəyələrə toplayır, qoyun sürülərini bükək yerlərdə, yaxud dövrəsi hasarlı ağıllarda saxlayır, ötən qışın sərsəri hücumlarına qarşı öz sinələrini gərirdilər. Hər kəsədən artıq Əsgəran qalasını keçib, yuxarı Çalbayır dağlarına qalxmaq istəyən, indilikdə Şuşa şəhərinin dolama yollarına tərəf dikələn köç Şamonun marağını özünə cəlb edirdi. Çünki onun da uşaqlığı, bir zaman, belə köç içərisində keçmişdi. Adətən, «Buz əridi, kürd köçdü» qaydasına əməl edən dağlıq camaatı ehtiyat üçün hər ili, payıza dönəndə öz dağarası obalarından qopur, qalın qırov, bəzən hələ erkən başlamış şiddətli qar çovğununda üzüaşağı, Qarabağ düzlərinə tərəf köçürdülər. Bunların köçmək adəti vərdisə keçdiyi üçün daha dəyişməz olur, hər il mütləq beləcə köçhaköç davam edirdi.

(Süleyman Rəhimovdan)

202 Mətni köçürün, terminləri göstərin, mənalarını izah edin.

Redaktor həm müəllif mətninə, həm də öz işinə tənqidi yanaşmağı bacarmalı, səhv ehtimalını daim nəzərdə tutmalıdır. Bu heç də müəllifə etimadsızlıqdan, yaxud mətn haqqında pis gümana düşməkdən, onda nə isə kobud səhv axtarmaq niyyətindən, bir sözlə, yazıya şübhəli, bədxah münasibətdən irəli gəlmir. Mətnə tənqidi nəzərlə yanaşmağın zəruriliyi ədəbi redaktənin spesifikasiyasından, redaktor qarşısında qoyulan son dərəcə ciddi və məsul vəzifələri dəqiq yerinə yetirmək tələbindən doğur.

Təshih prosesində səhv ehtimalını nəzərə almamaq, yeni əlyazmasında məntiqi, orfoqrafik səhvlərin və başqa xətalərin ola biləcəyini güman etməmək, müəllifin qələminə, nüfuzuna, mətni köçürən maki-naçının işinə arxayınlıq, işlənilib düzəldilmiş materialın nəzarət oxu-nuşu zamanı adicə diqqətsizlik gözlənilməz nəticələr verir.

(Tofiq Rüstəmovdan)

203

Aşağıdakı şeir parçalarını oxuyun, sözlərin məcazi mənada işlə-nməsinə aid misallar göstərin, xüsusi obrazlılığa malik ifadələri qeyd edin.

1. Keçim Qarayazı düzənliyindən,
Qatım qabağıma ilğımlarını,
Aparıb itirim çay qırağında,
Başım dumanlansın yovşan iyindən,
Axtarım bəstəboy ilğımlarını.

Keçim Qarayazı düzənliyindən...
Yəhərbel təpələr çıxsın qarşıma,
Gözümün önündə ilxıya dönsün.
Dəli qulun kimi qışqıran səma,
Gümüş qamçı kimi üstümə ensin.

Səs-səsə verəndə ildırımları,
Qaçım birnəfəsə Keşiş dağına,
Bürünüb yapıncı sıldırımlara,
Mat qalım dərənin hıçqırığına...

(İsa İsmayılzadə)

2. Qafqaz dağlarının gözəl guşəsi
Vurğunam hüsnünə özüm, Qəbələ.
İsindim köksündə hərarətindən,
Səndədir ocağım, közüm, Qəbələ.

Leyli hüsnündədir şux gözəllərin,
Çuxur Qəbələnin tarixi dərin,
Dağda şələlələr buz kimi sərin,
Vardır o dağlarda izim, Qəbələ.

Dağların kitabə hər addımbaşı,
Dindirsen dil açar qayanın daşı,
Bulaqların suyu sanki göz yaşı,
Deməklə tükənməz sözüm, Qəbələ.

(Söhrab Tahir)

204 Son zamanlar meydana çıxıb mətbuatda tez-tez təsadüf olunan bir neçə yeni söz deyın, sonra həmin sözlərin mənşəyini, ifadə etdiyi mənalari müəyyənləşdirin.

N ü m u n ə : *bilgisayar* (kompyuter)—Söz iki hissədən ibarətdir: *bilgi* (məlumat, bilik) və *sayar* (saymaq felindən). Birinci söz «bilmək» felindən törəmişdir. Hər iki söz mənşəcə dilimizə məxsusdur.

§ 28. DİLİMİZDƏ ÖZLƏŞMƏ MEYİLLƏRİ

▲ Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 60-cı illərdən başlayaraq özləşmə meyilləri (alınma sözlərin yerində **millisini** işlətmə meyli) müşahidə olunur. Əlbəttə, bu meyillər heç də həmişə özünü doğrultmur, ancaq, ümumiyyətlə, təbii, düzgün prosesdir və ədəbi dili etnik yaddaşına qaytarıb başqa dillərin təsirinə məruz qalmaqdan bu və ya digər dərəcədə xilas edir.

Özləşmə dedikdə, hər cür yeni söz yaradıcılığı başa düşülmür. Bu elə prosesdir ki, daha çox mövcud alınma sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönəlir və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarət olur.

Özləşmə üç yolla gedir: 1) hər hansı söz ustasının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi, yaxud mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə; 2) cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı «söz partlayışı» yolu ilə; 3) türk dillərinin təsiri ilə.

Azərbaycanda milli türk sözlərinin yaranması prosesi əvvəllər də olmuş və bu günə qədər işlətdiyimiz bir sıra sözlər (*qurultay*, *bildiriş*, *görüntü*, *seçki*, *ildönümü* və s. — bunlar XX əsrin 20—30-cu illərindən işlənməyə başlayır) belə yaranmışdır. Son zamanlar da həmin qayda ilə bir sıra leksik vahidlər meydana çıxmışdır: *çimərlik*, *duracaq*, *saxlan* (məliyyə termini kimi), *əyləc* (tormoz), *dönəm* (mərhlə), *qaynaq* (mənbə), *çağdaş* (müasir), *yüzdillik* (əsr), *durum* (vəziyyət), *özəlləşmə* (xüsusiləşmə), *nəfəslik*, *açıqca* (otkritka), *bölgə* (ərazi), *soyqırımı* və s. belə leksik vahidlər dildə öz qeyri-türk mənşəli qarşılıqları ilə paralel işlənir və həmin sözlərin sinonimlik imkanlarını artırır.

Dili tərk etmiş bir sıra türk mənşəli sözlərin yenidən qayıtması da (bunlara **dirilən sözlər** deyilir) özləşmə prosesinin

təsiri ilə baş verir: *çavuş, yarlıq, ulu, ulus, dürlü, araşdırma* və s.

Azərbaycan xalqının müstəqillik qazanması Azərbaycan dilində özləşmə prosesi üçün sosial-ideoloji şərait yaratmışdır.

205 Aşağıdakı sözlər hansı alınma sözlərin qarşılığı kimi meydana çıxmışdır?

öndər	yaraqlı	çağ
soykökü	bilgi	bağımsız
bilgisayar	soyad, soydaş	çağdaş
başqan	cangüdən	duyum
istilikölçən	ömürlük	durum
soyqırımı	toplum	deyim

206 Aşağıdakı alınma sözlərin son zamanlar yaranmış türk mənşəli qarşılıqlarını göstərin. Əgər belə bir qarşılıq yoxdursa, özünüzdən düzəltməyə çalışın.

207 Mətni oxuyun, lüğət tərkibində özləşmə göstəricilərini müəyyənləşdirib, mənalarını izah edin.

Azərbaycan toplumunun qarşısına çıxmış iqtisadi çətinliklər nə qədər çox olsa da, xalq özünü itirmir və dönmədən həmin çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışır. XXI yüzilliyin girəcəyində dünyanın bağımsız dövlətlərindən biri olmaq üçün Azərbaycanın hər cür imkanlarının varlığını hamı söyləyir. Çox işləmək, çox çalışmaq və ölkənin çiçəklənməsi üçün hər cür çətinliklərə qarşı çıxmaq lazım gəlir.

Bu gün elə bir dövəmdə yaşayırıq ki, dövlətimizin bağımsızlığı uğrunda çarpışmaqdan başqa yolumuz yoxdur. Tarix bizi sınağa çəkir. Bu sınaqdan üstün çıxıb milli dövlət yaratmağımız tarixin özünün istəyidir.

● Yeni sözlərin dilimizdəki mövcud qarşılıqlarını tapın, onlardan hansıların daha məqsədəuyğun olduğunu və təbii səsləndiyini müəyyənləşdirin.

§ 29. QRAMMATİK NORMA

▲ Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması ümumxalq dilinin qrammatik quruluşunu əks etdirir, onun təbiətinə uyğun şəkildə qurulur.

Qrammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir. Həmin əlaqələr düzgün qurulmadıqda şifahi və ya yazılı nitqdə qrammatik səhvlər meydana çıxır ki, nitq mədəniyyətinin mühüm şərtlərindən biri bu cür səhvlərə yol verməməkdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normaları dedikdə, məsələn, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1) miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə işlədilir: *üç adam, beş şagird. Üç adamlar, beş şagirdlər* demək yanlışdır. Belə halda qrammatik norma pozulur.

2) adlara (isim, sifət, say və s.) əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbər kateqoriyasının əlaməti (şəkilçisi) artırılır: *şagird-lər-iniz-in-dir; dost-lar-ınız-dan-am;*

3) fel kökünə əvvəl təsirlilik, sonra növ, daha sonra şəkil, ondan sonra isə şəxs-xəbər əlaməti (şəkilçisi) artırılır: *gül-dür-ül-məli-dir; (gərək) yaz-ış-a-q; yu-yun-sa-nız;*

Onlar tez-tez bizə gələrlərdi cümləsində qrammatik norma pozulub. Çünki **idi** hissəciyinin şəkilçiləşmiş variantı olan **-di** sırasını pozub. Bu şəkilçi **-lar²** şəkilçisindən əvvəl gəlməli idi.

4) mübtəda ilə xəbər cümlədə şəxsə, müəyyən dərəcədə isə kəmiyyətə görə uzlaşır; *Sən müəllim-sən; Onlar şagird-dir-lər;*

Belə bir qayda var ki, mübtəda cansız əşyalarla ifadə olunduqda, mübtəda ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma ^{müb.} ^{xəb.} pozulur. Məsələn: **yarpaqlar** yerə **tökülür**. Əgər bu cümlə *Yarpaqlar yerə tökülürlər* şəklində işlənsə idi, qrammatik şərtilik pozulardı — qrammatik şərtə görə cəmdə olan mübtəda cansız əşyanı bildirdikdə xəbər təkdə işlənməlidir.

5) cümlədə əvvəl mübtəda, sonra tamamlıq, daha sonra xəbər gəlir; təyin təyin olunan cümlə üzvünün önündə işlənir; zərflilik, əsasən, xəbərdən əvvələ düşür. *Mən tarixi kitabları həvəslə oxuyuram.*

Göstərilən qaydalara düzgün riayət olunmaması, sözlərin qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsində səhvə yol vermə qrammatik normanın pozulması ilə nəticələnir.

Fonetik norma sözü düzgün tələffüz etməyi, düzgün yazmağı, leksik norma sözlərin mənasından düzgün istifadəni tələb etdiyi kimi, qrammatik norma da həmin sözlərin nitqdə düzgün əlaqələndirilməsini tələb edir.

Beləliklə, ədəbi dilin normaları müəyyən tarixi mərhələdə bir sistem olaraq fəaliyyət göstərir.

208 Mətni oxuyun, müasir ədəbi dilimizin grammatik normalarının nə dərəcədə gözlənilməsinə diqqət yetirin.

Həyat elə yenə həmin həyatdır. Səndən sonra elə bir dəyişiklik se-zilməyir. Yenə insanlar var, yenə Xəzər var, yenə Xəzərin sahilləri ya-layan, qayaları döyəcəyən ləpələri var. Yenə sevinc var, kədər var, təkcə sən yoxsan...

Bilgəhdəki bağların yolu da sən görən kimidir: dolanbac, darısqal. Sənin sağlığında olduğu kimi, hərdən yenə də yolumuzu sizin bağın yanından salırıq. Bağ darvazasına yaxınlaşanda sənə ehtiram əlaməti olaraq maşının sürətini lap azaldırıq. Bir anlığa sənin yoxluğunu unu-duram. Mənə elə gəlir ki, bu dəqiqə darvaza açılacaq, özü də həmişəki kimi onun bir tərəfindən sən yapışacaqsan, üzündə də heç vaxt əskilməyən xoş bir təbəssüm...

(Yasif Nəsirlidən)

● Grammatik normaların pozulmasına aid hər hansı bir hadisəyə təsadüf etdi-nizmi?

209 Aşağıdakı sözlərdən cümlələr düzəldib yazın.

1. Mühəribə, həmişə, hər, bir, ölkə, dağıntı, aclıq, və, bədbəxtlik, gətirmək.
2. Kəlbəcər, faciə, sonra, dünya, ictimaiyyət, əhvali-ruhiyyə, dö-nüş, yaranmaq.
3. Möhkəm, intizam, olmayan, yer, heç, bir, qələbə, əldə etmək, olmamaq.
4. Azərbaycan, idman, qədim, və, zəngin, tarix, var.
5. Gecə, keçmək, hava, işqlaşmaq, sonuncu, ulduz, belə, sönmək.

210 Aşağıdakı isimlərə kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbər şəkilçiləri artırıb yazın.

Məktəb, meşə, şeir, qonşu, həyət, bağ, sevgili, doğma.

211 Aşağıdakı fəllərə növ, şəkil və fəlin təsriflənməyən formalarının şəkilçilərini artırıb yazın.

Bax, vur, döy, dinlə, axtar, itir, istə.

212 Mətni köçürün, grammatik normaların pozulduğu yerləri müəyyən-ləşdirib səhvləri düzəldin.

Türk mədəniyyəti dünyaların ən zəngin mədəniyyətindən biridir-lər. Bu mədəniyyətin görkəmli nümayəndələri mövcuddur.

Eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından bizim eramın I minilliyin sonları qədərki türk mədəniyyət qədim türk mədəniyyətidirlər. Həmin

dövrün əvvəlləri şifahi mədəniyyətlə ibarət olsa da, sonu yazılı mədəniyyət mərhələsidir.

X əsrdən XV əsrə qədərki dövr türk mədəniyyətlərinin müxtəlif regionlara ayrılması—diferensiasiyası, yaxud orta əsr dövrüdür. XV əsrdən sonra isə milli türk mədəniyyətlərinin tarixi başlanır və bu gün qədər davam edir.

Türk mədəniyyətinin tarixi indiyə qədər geniş planla—ümumdünya mədəniyyətinin tarixi kontekstində tədqiq olunub öyrənilməmişdir.

213 Şeiri oxuyun, poetexniki tələblərlə bağlı olan söz sırası «pozulmaları» göstərin.

Həyat kimidi şeir;
nəyi ki, istəyirsən
indi gəlsin,
sonra gəlir.
Nəyi ki, istəyirsən
sonra gəlsin,
indi gəlir...

Bir də görürsən ki,
gənc,
həm də
qalınqabırğa bir söz
burnunu soxur
bilmədiyi işin içinə.
Yaxud da
gəlməyi vacib olan
abırlı bir söz
lap... dibdə
utanır, gəlmir,
durur uçuna-uçuna...

(*Vaqif Bəhmənlidən*)

• Şeiri nəsrə çevirin, şeir sintaksisi ilə nəsr sintaksisi arasındakı fərqi müəyyənləşdirin.

214 Dialektinizin, yaxud şivənizin təsiri ilə danışq dilində grammatik norma pozulmalarına aid bir neçə xarakterik nümunə göstərin. Həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak etdiyi üç cümlə yazın, sonra həmin cümlələrin sintaktik quruluş sxemini çəkin.

§ 30. NİTQ NORMALARININ TARİXİLİYİ

▲ Norma tarixi kateqoriyadır. Dövr keçdikcə ədəbi dilin normasında əvvəlkindən fərqli müəyyən əlamətlər, keyfiyyətlər meydana çıxır. Məsələn, 30-cu illərə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasındakı *ŋ* sağır *n* adlı bir səs var idi, əlifbada xüsusi hərflə göstərilirdi; 30-cu illərdən sonra həmin səs fonetik normativliyini itirdi.

Yaxud bir neçə il bundan əvvəl ədəbi dildə fəal işlənən *soşializm*, *kommunizm*, *kolxoz*, *sovxoz* və s. kimi sözlər artıq fəal nitq prosesindən çıxmışdır.

Əlbəttə, ədəbi dilin normasında həmişə sabitlik olur; ancaq bu, nisbi sabitlikdir; xüsusilə leksik normada həmin nisbilik özünü daha çox göstərir, fonetik və qrammatik normalarda isə dəyişmə ləng gedir.

Nitq normalarının tarixiliyi ədəbi dilin inkişafının, təkmilləşməsinin nəticəsidir.

215

Mətni oxuyun, nitq normalarının köhnəlmiş göstəricilərini müəyyənəndir.

Yevlax mövqifindən Qarabağ mahalına və Zəngəzur uyezdinə getməyə rahat bir yol varsa, o da Bərdə həriqidir. Burada yolçuların istirahəti üçün mehmanxanadan başqa bir də çayçı dükanı var. Bu dükən «Əli dayının çayxanası» adı ilə mərufdur. Bir çox ərəbəçilər və çarvadarlar burada düşərdi və gecə də orada yatarlar. Çünki orada yatmaq üçün adam başı yalnız 10 qəpik verilir.

Bir gün, may ayının 29-da 1906-cı ildə mövsümün bahar olmasına baxmayaraq, şiddətli bir ruzigar əsmədə, bütün Bərdə və mövcud ağacların dal budaqlarını və meyvələrini yerə tökməkdə idi. Ruzigarın böyləliyi Əli dayı üçün pək müsaid idi. Çünki baharın havasından istifadə edərək karvansara həyətlərində yatan ərəbəçi və çarvadarların da çoxu Əli dayının dükanında yatmağa məcbur olmuşdular. Bununla bərabər vaxtlarını keçirmək üçün yerli əhalidən də bir çox adam burada hazır idi.

Əli dayının müştərilərinin bir qismi Bərdədən Yevlağa və bir qismi də Qarabağ mahalına və Zəngəzur uyezdinə gedən yolçular idi. Bunların kimisi qəlyan çəkirdi, kimisi çay içirdi. Bir taqımı da çaylarını çoxdan içib tamam edərək sarı papaqlı, iri bıqlı bir qarabağlının erməni-müsəlman iğtişasına dair etdiyi söhbətə qulaq asırdılar.

Əli dayının dükanın qaranlıq bir guşəsində ömrünün cavan çağlarında, yaşı 25-ə çatmamış bir oğlan çoxdan bir stəkan çayını içib əyləşmişdi. Qarabağlının bir «Rüstənamə» kimi danışdığı erməni-müsəlman iğtişasına qulaq verməyib əllərini geymiş olduğu köhnə bir paltonun qolları içərisinə keçirib məğmun və məhzun bir halda özünün keçmişin birər-birər xatirinə gətirirdi. Cavan oğlan özünün Zəngəzur uyezdində vəqə V... kəndində məktəbə göndərildiyini xəyalından keçirirdi ki, neçə ezas ilə Şuşaya yola salırdılar. Qoca atası Səlim kəndin kənarına kimi oğlunu müşayiət etmişdi. Kəndin bütün uşaqları bunun minmiş olduğu ərəbənin dalısınca gəlirdi.

(Seyid Hüseyndən)

216 Seiri oxuyun, bu gün fəal işlənməyən sözləri göstərin.

DÜNYADA

Qafil könül, bu nə yoldu tutubsan?
Sərf edirsən nə kamaldı dünyada?
Dövlətə qul olub gül tək açılma,
Çox səni tək güllər soldu dünyada.

Kibridən qəlbində bərkitmə barı,
Top dəyər, dağlar bürcü, hasarı.
Yüz sənin tək ahu gəzən şahmarı
Fələk kəməndinə saldı dünyada.

Guşumda sırğadı, sinəmdə dağdı,
Ağıllı unutmaz neçə ki sağdı:
Dövlətdən qismətin beş arşın ağdı,
Çəkdiyin qovğadı, qaldı dünyada.

Fələk bərhəm edib çox nizamları,
Zülm ilə söndürüb yanan şamları.
Hayıf cavanların gül əndamları,
Mara, mura qismət oldu dünyada.

Yığılar məxluqat, qurular məhşər,
Boynlarda kəfən, əllərdə dəftər,
Onda vay halına, yazıq Ələsgər,
Özün getdin, sözün qaldı dünyada.

(Aşıq Ələsgər)

217 Azərbaycan dilinə son illər daxil olmuş bir neçə söz deyın. Onların leksik mənaalarını müəyyənləşdirin.

- Həmin sözlərin ədəbi dilə hansı yollarla gəldiyi barədə danışın.

Siz necə düşünürsünüz: üzümüzə gələn illərdə dilimizdə şərq mənşəli sözlərin sayı çoxalacaq, yoxsa qərb mənşəli? Bu barədə fikrinizi yazın, mövqeyinizi əsaslandırmağa çalışın.

§ 31. NİTQ İSTİSNALARI

▲ Ədəbi dilin hər hansı inkişaf, təkamül mərhələsində norma ilə yanaşı, müəyyən istisnalar mövcud olur. Şübhəsiz, istisnalar normanın işləkliyi səviyyəsində olmur, bununla belə, normanın mövcudluğunu istisnalarsız təsəvvür etmək də mümkün deyil.

Müasir ədəbi dilimizdə istisnalar – qeyri-normativ hallar, əsasən, normanın tarixi hərəkətinin – təkamülünün nəticəsi kimi ortaya çıxır:

1. öz dövrünü keçirmiş nitq vahidləri bu və ya digər üslubda «ilişib» qalır;

2. yeni meydana çıxmış nitq vahidləri bir müddət normativləşmir.

Hər iki halda nitq istisnaları meydana çıxır.

Aşağıdakı cümlələrdə müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün qeyri-normativ nitq göstəricilərini müəyyənə bilərsiniz.

– Atını səyirt, sabah Dərman Məhəmməd burda olmalıdır. (*Vaqif Nəсібən*)

– Omaroğlunun fikri neçə sənə geri addamışdı yenə. (*Vaqif Nəсібən*)

– Zahirde özünü utancaq, sadədil göstərən Yeganə batində əməlin-dən qalmırdı. Səltənət ara-sıra onun evdə gecələmədiyindən duyuc düşsə də, qızın üzünə vurmurdu. Bu minval ilə aylar dolandı... (*Salam Qədirzadədən*)

Şeiri oxuyun, nitq istisnalarını tapıb göstərin.

MƏNİM RÜBABIM

Demə, susdu rübabımın telləri,
Hər pərdədə bir nəvası var onun.
Xəbər verin, sevindirin elləri
İndən belə yüz hanası var onun!

Mənim şeirim övlad oldu torpağa,
Həyat verdi hər saralmış yarpağa.
Nəfəsindən dağlar qalxdı ayağa,
Bu yerlərdə min sədası var onun!

Tərən təbim havalanıb uça da,
Şimşək olub buludlardan keçsə də,
Fəzalardan sizə söhbət açsa da,
Vətən adlı öz yuvası var onun!

Odlar yurdu, əhdimiz var əzəldən,
Bu ilqardan nə mən döndüm, nə də sən.
Ana qəlbin bir ümmandır, ey vətən!
Vurğun kimi bir qəvvəsi var onun!

(Səməd Vurğun)

- 221 Şifahi nitqdə təsadüf olunan nitq istisnalarına aid bir neçə misal göstərin. Onların meydana çıxmasının səbəblərini izah edin.

§ 32. NATİQLİK SƏNƏTİ

▲ Nitqi mövcud ədəbi normalara uyğun (düzgün) olmaqla yanaşı, həm də dəqiq və gözəl (ifadəli) olan adamlar natiq adlanırlar. Natiqlik müəyyən peşəkarlıq tələb edən sənətdir.

Natiqlik sənəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, professional fəaliyyət sahəsi başa düşülür, ikincisi isə həmin fəaliyyət sahəsindən danışan elm nəzərdə tutulur.

Natiqlik sənətinin əsas tələbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) danışmaq;
- auditoriyanın səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, yeni auditoriya üçün anlaşılıqlı olmaq;
- nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək, həmin intonasiyanın, ritmin tələblərinə uyğun bədən, baş və əl-qol hərəkətləri etmək;
- mümkün qədər yığcam danışmaq, mətləbdən uzaqlaşaraq dinləyiciləri yormamaq;
- nitqə (çıxışa, mühazirəyə və s.) əvvəlcədən hazırlaşmaq, sonra isə təhlil edib, konkret nəticələr çıxarmaq.

Natiqlik həm bir sənət, həm də bir elm kimi çoxdan formalaşmışdır. Qədim dünyanın, xüsusən antik dövrün yetirdiyi görkəmli natiqlər natiqliyin praktikasını ilə məşğul olmaqla yanaşı, bütöv bir elmi-nəzəri sistem hazırlamışlar: Platon (Əflatun), Aristotel (Ərəstun), Demosfen, Siseron... antik natiqliyin ən görkəmli nümayəndələri olmuşlar.

Azərbaycanın tarix boyu böyük natiqləri fəaliyyət göstərmişlər: Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vəqif, Mirzə Fətəli Axundov,

Nəriman Nərimanov, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, İsmayıl Şıxlı, Şıxəli Qurbanov, Mehdi Məmmədov, Heydər Əliyev.

Eyni zamanda Azərbaycanda əsrlər boyu natiqliyin nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuş, bir sıra mükəmməl nitq prinsipləri müəyyənləşdirmişlər.

Natiqlik elminə **ritorika** da deyilir. Natiqliyin aşağıdakı sahələri mövcuddur: 1) bədii natiqlik — burada bədii ədəbiyyatın — şeirin, nəsrin xüsusi məlahətlə, emosional ifası nəzərdə tutulur. Bu iş peşəcə **qiraətçi** deyilən ifaçılar tərəfindən icra olunur; 2) akademik natiqlik — burada elmi-fəlsəfi məzmunlu, bəlağətlə, rəvan nitqlə söylənen canlı danışiq meyar sayılır; 3) siyasi natiqlik — siyasi mövzularda siyasət adamlarının, dövlət xadimlərinin, beynəlxalq icmalçıların, diplomatların rəvan, səlis, cəlbedici nitqi; 4) inzibati-idarə natiqliyi — idarə başçıların, vəzifə sahiblərinin öz işləri haqqında rəvan nitqlə, peşəkar danışığı; 5) işgüzar natiqlik — iş adamlarının, sahibkarların iqtisadi-idarəçilik mövzusunda səlis, sərrast, məntiqli dillə çıxışları.

Son 50—60 ildə radio və televiziya verilişlərinin genişlənməsi ilə intervülərin, söhbətlərin, müsahibə və müzakirələrin müxtəlif, rəngarəng formaları yaranmışdır ki, bunlar da nitqi, natiqliyi forma və məzmunca xeyli zənginləşdirmişdir.

222 Aşağıdakı nitq mətnini oxuyun.

Hörmətli yoldaşlar! Sizdən nə qədər xoş sözlər eşitsəm də, əlbəttə, bu sözlərə görə öz minnətdarlığımı bildirirəm—mən bilirəm ki, yetmiş yaş ömrün qürub çağıdır və illər boyu qəlbimizi didən sözləri bu gün də deməyib, bəs haçan deyəcəyik?

Azərbaycanın başına bəlaların gəlməsinə səbəb həmişə sapı özümzədən olan baltalar olubdur. Mənim bu barədə xalq əfsanəsi əsasında yazılmış bir hekayəm də var və yəqin ki, oxumusunuz... Əgər sapı özümzədən olan baltalar olmasa idi, heç bir xarici düşmən millətimizin üstünə ayaq almağa cəsarət etməzdi (*İsmayıl Şıxlı. Öz 70 illiyi münasibətilə keçirilən yığıncaqdakı çıxışından*).

- ❁ Mətn hansı üslubda yazılmışdır?
- ❁ *Qürub* sözü hansı dildən alınmışdır və onunla eyniköklü sözlər hansılardır?
- ❁ *Sap* sözü dilimizdə neçə mənada işlənir?

223 Nəriman Nərimanovun, ya da Məhəmmədəmin Rəsulzadənin məşhur nitqlərindən birini tapıb oxuyun, nitq mədəniyyətinin tələblərinə necə əməl olunduğuna, natiqlik sənətinin imkanlarından necə istifadə edildiyinə diqqət yetirin, nümunələr gətirib şərh edin.

224 Mətni oxuyun, nitqin düzgünlüyünə, dəqiqliyinə və ifadəliliyinə aid misallar göstərin.

Əziz məktəblilər!

Bugünkü söhbətimiz türk xalqlarının qədim tarixi barədədir.

Türklərin ilk vətəninin hara olması mübahisəlidir, araşdırıcıların əksəriyyəti həmin vətəni Ön Asiyada axtarırlar. Güman olunur ki, türk xalqlarının ulu babaları təxminən e.ə. V minillikdə Ön Asiyada— Urmıya gölünün Cənub sahillərində yaşamış, böyük mədəniyyət yaratmışlar.

E.ə. III—II minilliklərdə türk xalqlarının ulu babaları, yaxud protoaltaylar Şimal-Şərq istiqamətində hərəkət edib Mərkəzi Asiyaya yayılmış və burada bir sıra dövlətlər qurmuşlar: Turan və ya Sak, Altay imperiyaları barədə tarixi mənbələrdə geniş məlumatlara rast gəlirik.

Əziz məktəblilər! Tarixini daha yaxşı bildiyimiz türk dövlətlərindən biri də Hun dövləti, yaxud imperiyasıdır ki, e.ə. I minilliyin ortalarından bizim eramın V əsrinə qədər mövcud olmuşdur. Hun imperiyasının sərhədləri müəyyən dövrlərdə Altaydan Avropanın şərqinədək uzanıb gedirdi.

Türk xalqları tarixinin qədim dövrünü tədqiqatçılar o qədər də dərinləndirən öyrənməmişlər, bu da bir sıra məsələlərin bu gün tam aydınlığı ilə şərhinə imkan vermir, ancaq biz fəxr edə bilərik ki, bizim ulu babalarımız tarixdə çox böyük rol oynamış, dünya mədəniyyətinin inkişafında mühüm işlər görmüşlər.

● Bu nitqi natiqliyin hansı növünə aid etmək olar?

▲ Natiqlik sənətinin mühüm şərtlərindən biri əl-qol hərəkətlərindən— «jestlərdən» nitqin intonasiasına, ritminə uyğun şəkildə istifadə etməkdir. Jestlər nitqin təsirliliyini artırır, ona emosional güc verir.

Ancaq əl-qol hərəkətlərindən çox istifadə etmək, yeri gəldi-gəlmədi əl-qol atmaq, nəticə etibarilə nitqin təsirliliyini artırmaq əvəzinə, azalda bilər. Hətta diqqəti mətləbdən yayındırar. Ona görə də görkəmli nitq ustaları hər bir jesti ölçüb-biçir və onlardan yerli-yerində istifadə etməyə çalışırlar.

Bütün natiqlərin eyni jest sistemindən faydalanması mümkün deyil. Adətən, hər bir görkəmli natiqin özünəməxsus jest üslubu olur.

Cənablar! Mən Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir, Azərbaycan xalqı isə yüksək mədəniyyətə malik bir xalqdır. Biz qonşu dövlətlərlə müasir beynəlxalq tələblərə uyğun əlaqələr qurmaq tərəfdarıyıq, heç kimin torpağında gözümüz yoxdur. Ancaq öz torpağımızın bir qarışını da heç bir qəsbkara güzəştə getmək fikrində deyilik.

Cənablar! Vətəndaşlar! Mən güman edirəm ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz böyük siyasi nüfuzundan istifadə edib, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına qarşı qeyri-sivilizasiyalı, hətta birbaşa aqressiv münasibətə son qoyulmasına çalışacaqdır.

Diqqətinizə görə sağ olun!

ŞUŞANIN YOLLARI

Hər yanda bir məclis qurulub gedir,
Buz kimi bulaqlar durulub gedir,
Dağların döşüylə burulub gedir,
Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar.

Dağın ətəyinə qədəm qoyunca,
Qarqar uğuldayır dərə boyunca,
Durub hüsnünü baxım doyunca,
Baxım heyran-heyran mən sizə, yollar,
İlk dəfə gəlmişik üz-üzə, yollar.

Sərin bulaqlardan ellər su içmiş,
Dostunu düşməndən yaxşıca seçmiş,
Burdan Vaqif ötmüş, Vədadi keçmiş,
Gərək ki, onları tanıya yollar,
Onların izləri hanı, a yollar?

Sevirəm çeşməli, sulu dağları,
Vüqarlı dağları, ulu dağları,
Döysə də qar, yağış, dolu dağları,
Dolanıb aparır dağlara yollar,
Bağçalara yollar, bağlara yollar.

Dağların zirvəsi ağa bürünür,
Yaşıl quzeylərdən duman sürünür.
Qəlbimdən bu yerə yollar görünür,
Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar!

(Nəbi Xəzri)

▲ Nitq prosesində üz əzələlərinin mənalı hərəkəti (təəccüb, narazılıq, ehtiram, sevinc və s. müxtəlif emosiyalar ifadə etməsi) **mimika** adlanır. Nə isə danışmış üzü hərəkətsiz (mənasız, ifadəsiz və s.) saxlamaq mümkün deyil və təbii ki, mimika nitqin anlaşılmasında, məsələn, sözün ciddi, yaxud ironiya ilə deyilməsini başa düşməkdə mühüm rol oynayır.

Mimika vasitəsilə nətiq nitqinə müəyyən emosionallıq, sözlə ifadəsi mümkün olmayan çalarlar gətirir.

Həm **mimika**, həm də **jestlər** nətiqlik sənətinin əsas şərtlərindəndir.

Jestlə mimika mükəmməl nitqdə bir-birini tamamlayır və vahid psixofizioloji akt kimi çıxış edir. Şifahi ədəbi dil bunlarsız mümkün deyil.

227 Təsdiq, inkar, təəccüb, razılıq və s. bildirən jestlər edin, sonra həmin jestlərin təsvirini (şifahi, yaxud yazılı) verin.

228 Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimlərindən birinin televiziya çıxışını yadınıza salın, onun özünəməxsus (daha çox istifadə etdiyi) jestləri qeyd edin.

229 Xoşunuza gələn artistlərin yadınızda qalmış jestlərini göstərməyə və həmin jestlərin mənasını izah etməyə çalışın.

§ 33. NITQ ETİKETLƏRİ

▲ Hər bir xalqın dilində onun milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına uyğun olaraq, müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik və s. formaları, ifadələri olur ki, onlara **nitq etiketləri**, yaxud **nitq yarlıqları** deyilir. Ünsiyyət prosesində həmin etiketlərə əməl etmək nitq mədəniyyətinin və ümumiyyətlə, mədəniyyətin göstəricisi sayılır.

I. Müraciət etiketləri. Müsahib yaşca böyük olduqda, yaxud ortada tanışlıq olmadıqda ona «siz» deyərək müraciət olunur. Bu, çox qədim adətdir. Hələ Mahmud Kaşğari XI əsrdə «Divanü lüğatit-türk»də göstərirdi ki, türklər özlərindən yaşca böyüklərə «siz», kiçiklərə isə «sən» deyərək müraciət edirlər.

Həmin qayda bütün müraciət formalarında gözlənilir. Məsələn: *bağışlayın, buyurun, əyləşin, lütfən sözünüzə davam edin* və s.

Bundan başqa *Xanım! Cənab! Müəllim! Oğlum! Qızım! A bala! Qardaşoğlu! Bacioğlu! Qardaş! Əmi! Dayı! Əzizim! Qada-*

st! Dərdin alım! Başına dönüm! və s. kimi müraciət formaları da vardır.

Müraciət etiketləri: rəsmi (məsələn: *Cənab prezident! Vətəndaş hakim!* və s.) və qeyri-rəsmi (məsələn: *Oğlum! Qadan alım!* və s.) olmaqla iki yerə ayrılır.

II. Görüşmə etiketləri: Salam! Salam-əleyküm! Əleyküm-salam! Xoş gördük! Gün aydın! Sabahınız xeyir! Axşamınız xeyir! Xoş gəlmişsiniz! və s.

III. Ayırılma etiketləri: Xudahafiz! Əlvida! Salamət qalın! Sağ olun! Allah amanında! Gecəniz xeyrə qalsın! Xeyrə qənşər (qabaq, doğru) gedin! Uğur olsun! Yaxşı yoll! Görüşənə qədər! və s.

IV. Təbrik etiketləri: Təbrik edirəm! Gözünüz aydın! Mübarəkdir! Mübarək olsun! və s. (hamısının cavabında: Sağ olun!)

Alqışlar (Allah sizə kömək olsun! Yastığınız yüngül olsun! Allah rəhmət eləsin! Görüm neylim, necə eliyim deməyəsiniz! və s.), **qarğışlar** (Allah öldürsün! Allah evini yıxsın! Gözün tökülsün! və s.), **söyüşlər** (Səni yerə soxum! Üzünə tüpürüm! və s.) də nitq etiketləri sırasına daxildir.

Elə nitq etiketləri vardır ki, əsrlər, minilliklər boyu sabit qalır; elələri də vardır ki, müəyyən dövrdə, mərhələdə işlənib sonra ünsiyyətdən çıxır. Məsələn, son illərə qədər fəal işlənən *Yoldaş! Vətəndaş!* müraciət formaları artıq qeyri-fəaldır. Həlbuki son illərə qədər, demək olar ki, işlənməyən *cənab* sözü artıq geniş miqyasda yayılmışdır.

Nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşılmaya kömək edir, səmimi münasibət yaradır.

230 Mətni oxuyun, nitq etiketlərini göstərin.

- Məlumat bürosu Sizi dinləyir.
 - Salam, qızım.
 - Hara?
 - Deyirəm, salam, qızım.
- Qadın təəccüblə dedi:
- Əleyküm-salam.
 - Sizin yeni ilinizi təbrik edirəm.
 - Çox sağ olun. Danışan kimdir?

– Heç, bir nəfər, tanımırırsınız.

Qadın hirsleş:

– Telefonu məşğul eləməyin, – dedi və telefonu asdı. Həmidə xalaları gülmək tutdu. O, dəstəyi asdı və öz yerinə qayıtdı... telefonun zəngi çalındı. Danışan Rüstəm idi.

– Ana?

– Hə.

– Yeni ilin mübarək olsun!

– Səninlə belə, can bala!

(Anardan)

231 Oxuyun, aşağıdakı nitq etiketlərindən hansının düzgün olduğunu müəyyənləşdirin.

Sağ olun! Görüşənədək!

Hələlik, sağ olun!

Xoş getdiniz!

Sizin üçün biletd götürmüşəm, düşərsiniz!

Toyunuzu (mənzilinizi) təbrik edirəm.

Yeni ilinizi (Novruz bayramınızı) təbrik edirəm.

– Dəyməz!

– Bağışlayın, üzr diləyirəm!

– Eybi yoxdur.

– Sağ olun! Allah qoysa, görüşərik!

– Sağ olun! Sağlıqla qalın!

– Xoş gəldiniz!

– Sizə biletd almışam, düşərsiniz!

– Toyunuz (mənziliniz) mübarək olsun.

– Yeni iliniz (Novruz bayramınız) mübarək olsun!

– Xoşdur (borcumuzdur).

– Bağışlayın, üzr istəyirəm!

– Allah bağışlasın.

232 Görüşmə etiketlərinə aid mətn tərtib edin.

233 Ayrılma etiketlərinə aid mətn tərtib edin.

234 Kəndinizin (şəhərinizin) qocalarından alqışlar toplayıb məzmunu və formasına (sintaktik quruluşuna) görə araşdırın.

235 Ad günü münasibətilə təbrik zamanı hansı nitq etiketləri işlənir.

DƏRSLİKDƏKİ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

△ — nəzəri məlumat və izahatlar

● — çalışmalara aid əlavə tapşırıq və suallar

■ — rabitəli nitqin inkişafına aid xüsusi çalışmalar

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN X SİNFİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ PROGRAM

(həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat)

V–IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı (2 saat).

Dil haqqında ümumi məlumat (13 saat).

Dil nədir? Dilin funksiyaları. Yazı. Dilçilik və onun digər elmlər içərisində yeri. Azərbaycan dili anlayışı. Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri və morfoloji quruluşu.

Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi. Azərbaycan dili milli və dövlət dili kimi. Azərbaycan xalqının böyük şəxsiyyətləri ana dili haqqında.

Şagirdlər bilməlidirlər:

- Azərbaycan dili anlayışının mahiyyətini;
- Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyətini;
- Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunu;
- dilin xalqın mədəniyyəti ilə, onun tarixi ilə bağlılığını;
- milli və dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu;
- onun mahiyyətini;
- dilin funksiyalarını;
- yazının növlərini;
- dilçiliyin mahiyyətini, onun sahələrini, digər elmlərlə əlaqəsini.

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

- Azərbaycan dilini türk dilləri ailəsindəki dillərdən fərqləndirməyi;
- dilin xalqın tarixi ilə bağlılığını izah etməyi;
- yazının növlərini fərqləndirməyi;
- dilçilik elminin sahələrini fərqləndirməyi.

Azərbaycan dilinin quruluşu (7 saat).

Fonetika. Səs dil vahidi kimi. Nitq səslərinin mənə yarada bilmə rolu. Fonem anlayışı. Azərbaycan dilində vurğu. Heca vurğusunun sözün mənasına təsiri. İntonasiya. İntonasiyanın əsas elementləri (məntiqi vurğu, səsin qalxması–enməsi, nitqin tonu və s.).

Leksika və frazeologiya. Söz əsas dil vahidi kimi. Sözün leksik və qrammatik, həqiqi və məcazi mənaları. Çoxmənalılıq. Omonim, sinonim, antonim.

Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər. Arxaizmlər və neologizmlər.

Sözün mənşəyi: əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər. Dialekt sözləri. Terminlər. Vulqar sözlər. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri; idiomlar, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəlləri, ibarələr.

Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının əsas üsulları.

Şagirdlər bilməlidirlər:

- səsin dil vahidi olmasını;
- fonem anlayışının mahiyyətini;
- intonasiyanın əsas elementlərini;
- düzgün və ifadəli nitq intonasiyasına verilən əsas tələbləri;
- sözün əsas dil vahidi olmasını;
- dilin lüğət tərkibindəki tarixi dəyişiklikləri;
- sözün mənşəyini;

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

- dil vahidi kimi müxtəlif səsləri bir-birindən ayırmağı;
- məndəki fonemləri seçib göstərməyi;
- sözdəki hecaların mənə yaratmasını izah etməyi;

- nitqdə intonasiyanın əsas elementlərinə əməl etməyi;
- əsas tələblərə istinad etməklə düzgün və ifadəli nitq qurmağı;
- dil vahidi kimi sözün məna qruplarından istifadə etməyi;
- mətnlərdə dilin lüğət tərkibinə aid tarixi dəyişikliklərlə bağlı nümunələri seçib göstərməyi;
- milli və alınma sözləri ayırmağı;
- frazoloji vahidlərə aid nümunələri bir-birindən ayırmağı;
- müxtəlif üslublarla yaranan sözlərə aid nümunələr söyləməyi, verilmiş mətndə belə nümunələri tapıb göstərməyi;

Nitq mədəniyyəti (22 saat)

Nitq mədəniyyəti anlayışı. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi.

Nitq mədəniyyətinin ümumi və xüsusi məsələləri. Dil, nitq və nitq fəaliyyəti. Azərbaycan ədəbi dili və onun normaları: fonetik norma, leksik norma, qrammatik norma.

Nitq normalarının tarixiliyi. Nitq istisnaları. Natiqlik sənəti. Nitq etiketləri. Dəqiq nitq və onun əsas xüsusiyyətləri.

Şagirdlər bilməlidirlər:

- nitq mədəniyyətinin mahiyyətini;
- düzgün nitq anlayışının mahiyyətini;
- cümlənin düzgün sıralanması qaydasını;
- müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyətini;
- fonetik normanın mahiyyətini;
- leksik normanın mahiyyətini;
- qrammatik normanın mahiyyətini;
- natiqlik sənətinin mahiyyətini;

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

- ədəbi dilin normalarını izah etməyi və nitqində onları gözləməyi;
- nitqində cümlənin düzgün sıralanması qaydasını gözləməyi;
- yazılı nitqdə orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarını gözləməyi;
- nitqdə sintaktik sıralanmadan istifadə etməyi;
- sözlərdən məna çalarına görə yerli-yerində istifadə etməyi.

Rabitəli nitqin inkişafı (18 saat)

Nitq. Nitq ünsiyyəti, onun iki tərəfi: danışan və dinləyən.

Nitq fəaliyyəti haqqında. Yazılı nitq, onun xüsusiyyətləri.

Şifahi nitq, onun xüsusiyyətləri.

Mətn. Mətn nitq vahidi kimi.

Təsviri, nəql etmə xarakterli, publisistik üslublarda yazılı və şifahi mətnlər.

Əməli yazı: annotasiya, vəkəletnamə, məlumat.

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

Mətnin təhlili üzrə:

- nitq ünsiyyətinin əlamətlərini aydınlaşdırmağı;
- yazılı nitqin xüsusiyyətlərini izah etməyi;
- şifahi nitqin əlamətlərini ifadə etməyi.

Mətnin tərtibi üzrə:

- annotasiya, məlumat və vəkəletnamə yazmağı.

Mətnin təkmilləşdirilməsi üzrə:

- danışqı və publisistik üslublarda yazılı və şifahi mətnlər (inşalar) tərtib etməyi, təsviri və nəqli xarakterli mətnlərin ifadəliliyini yüksəltməyi;
- danışqı və publisistik üslublara uyğun dil vasitələrindən bacarıqla istifadə etməyi.

İl ərzində keçilmişlərin təkrarı (2 saat).

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

V—IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı	3
---	---

Dil haqqında ümumi məlumat

§ 1. Dil nədir?	11
§ 2. Dilin funksiyaları	14
§ 3. Yazı	18
§ 4. Dilçilik və onun digər elmlər içərisində yeri	21
§ 5. Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat	29
§ 6. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili	32
§ 7. Türk dilləri ailəsi	36
§ 8. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu	43
§ 9. Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi	47

Azərbaycan dilinin quruluşu

§ 10. Fonetika. Fonem anlayışı	70
§ 11. Azərbaycan dilində vurğu	71
§ 12. İntonasiya	75
§ 13. Söz əsas dil vahidi kimi. Sözün leksik və qrammatik, həqiqi və məcazi mənaları	78
§ 14. Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər	82
§ 15. Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər	84
§ 16. Ümumşlək və ümumşlək olmayan sözlər	86
§ 17. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri	89
§ 18. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının əsas üsulları	90

Nitq mədəniyyəti

§ 19. Nitq mədəniyyəti anlayışı	96
§ 20. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir	98
§ 21. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi	102
§ 22. Nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) məsələləri	104
§ 23. Dil, nitq və nitq fəaliyyəti	106
§ 24. Azərbaycan ədəbi dili	113
§ 25. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları	116
§ 26. Fonetik norma	119
§ 27. Leksik norma	122
§ 28. Dilimizdə özləşmə meyilləri	126
§ 29. Qrammatik norma	127
§ 30. Nitq normalarının tarixiliyi	131
§ 31. Nitq istisnaları	133
§ 32. Natiqlik sənəti	134
§ 33. Nitq etiketləri	138
Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün «Azərbaycan dili» fənni üzrə proqram	141

*Hacıyev Tofiq İsmayıl oğlu
Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Xudiyev Nizami Mənaif oğlu*

AZƏRBAYCAN DİLİ

(Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün dərslik)

Bakı, «Aspoliqraf», 2009.

Nəşriyyat redaktoru *Gülər Ələkbər qızı*

Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*

Rəssamı *Orxan Hüseynov*

Kompyuterçi-dizaynerlər *Səbinə Məmmədova, Aqil Əmrahov*

Korrektoru *Sevinc Hacıyeva*

Çapa imzalanmışdır 29.03.2009. Kağız formatı 70x100¹/₁₆.

Ofset çapı. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru.

Fiziki çap vərəqi 9,0. Uçot nəşr vərəqi 7,7.

Sifariş 6. Tirajı 115.000. Pulsuz.

«Aspoliqraf LTD» MMC nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç. 121A

PULSUZ